

HÍBI IOTÉKA FILOZOFISKOG FAKULTEIA

C ě

104/1973

200018694,6

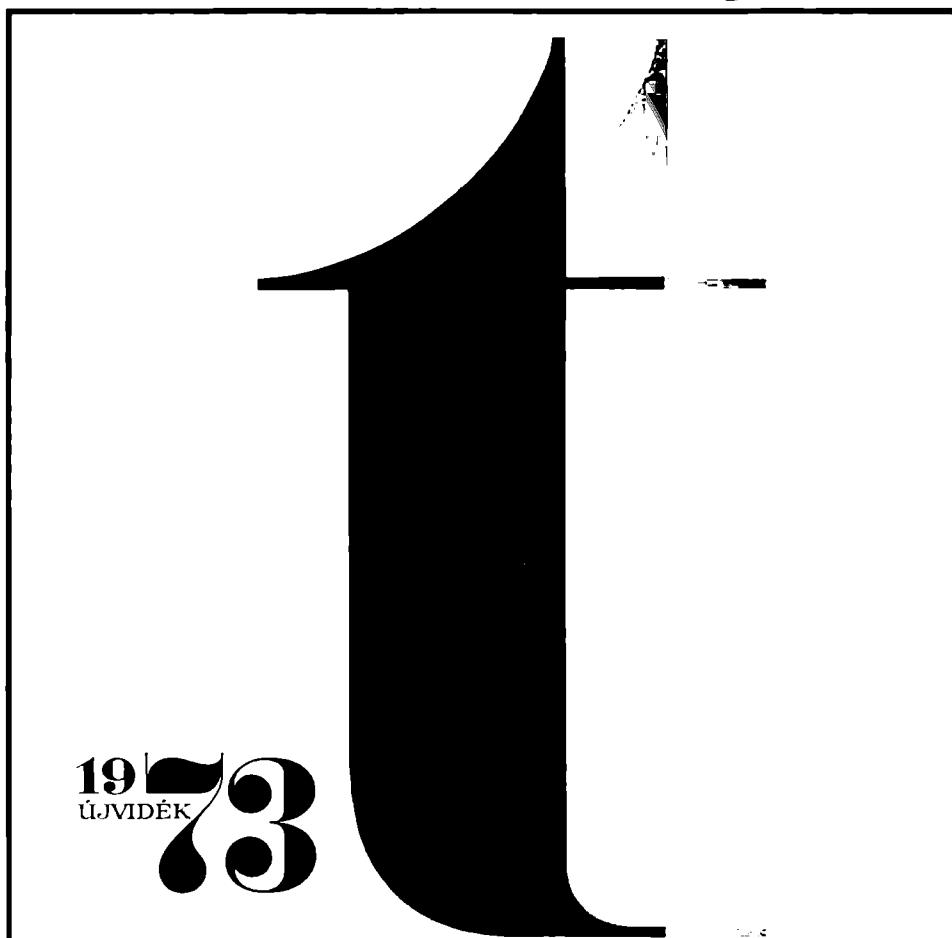

NOVI SAD

COBISS 0

Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa

Tanulmányok

19
ÚJVIDÉK
73

SZERKESZTETTE:

BORI IMRE
(FELELŐS SZERKESZTŐ)

PENAVIN OLGA

BÁNYAI JÁNOS

MŰSZAKI SZERKESZTŐ:

CSERVENYÁK JÓZSEF

Kiadta az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának
Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéke a Tartományi
Tudományos Alap támogatásával

Készült az Újvidéki Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat
Nyomdájában
Újvidék, 1973.

Tanulmányok
■
Studije

AZ ÚJVIDÉKI
EGYETEM
BÖLCÉSÉSZETTUDOMÁNYI
KARÁNAK

MAGYAR NYELVI
ÉS IRODALMI
TANSZÉKE

Újvidék, 1973.

(6. füzet)

KATEDRA ZA
MAĐARSKI
JEZIK I
KNJIŽEVNOST
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UNIVERZITETA
U NOVOM SADU

Novi Sad, 1973.

(6. sveska)

18694

B Á N Y A I J Á N O S

FÜST MILÁN „VERSÍRÁSA”

(*Költészet-szemléletének forrásai*) Már Komlós Aladár *Az új magyar líra* című munkájában megállapította, hogy „Ez a költészet egyetlen vonást sem használ fel a költő életkörülményeiből.” és Somlyó György kisonográfiája is feleleveníti ezt a megállapítást, de meg is kérdőjelezi, bár kérdőjeleit maga sem veszi igazán komolyan.¹ Maga Füst Milán viszont, emlékezéseiben, tanulmányaiban, de különösképpen esztétikai szemléletét összefoglaló egyetemi előadásaiiban az érvek egész sorát kínálta fel Komlós Aladár megállapításának alátámasztására. Említsük meg a legkézenfekvőbbet: „Születtem 1888-ban. Sok hányattatás után tanár lettem és író. Jelenleg tíz év óta az egyetemen vagyok tanár. Nagyon sokat dolgoztam, megéltem jónéhány életveszélyt is, és most már fáradt vagyok. És ennyi az életrajzom.”² – írja 1957-ben a *Feleségem története* francia kiadásához. A hetvenéves költőnek ennyi az életrajza. Ezért mondhatja ugyanitt, hogy „Ennél fogva életrajzom nincs is, csak munkarajzom van.” Joggal beszél tehát Somlyó György a „megtagadott életrajzról”, mondván, hogy „egész hatalmas életműve... híjával van csaknem minden felismerhető önéletrajzi indítéknak”, majd hogy „módszere a lehető legnagyobb távolságot teremtí elémény és mű között”, s végül helyesen fogalmazza meg Füst Milán életműve (költészet) modelljének paradoxonát: „Füst Milánál életrajz és életmű a lehető legnagyobb feszítávra került egymástól; de költészet és személyiség összeforrottsága a lehető legnagyobb.”³ Ezzel a paradoxonnal szemben csak az a kérdés merülhet fel, hogy milyen mértékű lehet az életrajz és a személyiség elválasztása vagy összeforrottsága, de ez elsősorban lélektani problémát jelent, melynek nem sok köze van a költészet dolgaihoz. Legfeljebb csak azt kell itt megjegyezni, hogy az életrajz és a személyiség *elvben* mindenkor szorosabb összefüggést mutat, mint a személyiség és a költészet összeforrottsága, mégpedig nemcsak azért, mert az életrajz és a személyiség nyomai az időben elvesznek, a költészet viszont megmarad, hanem mindenk-

¹ Komlós Aladár: i. m. 170. old. Somlyó György egész kisonográfiáját a „megtagadott életrajz” paradoxonára építi.

² Füst Milán: Emlékezés és tanulmányok, 624. old.

³ Somlyó György: *Füst Milán*, 16. old. és foly.

előtt azért, mert Füst Milánnak azt a nyilatkozatát, melyből Somlyó egész helyesnek vélt gondolatsorát levezeti, miszerint: „Írói életem absorbeálta egész életemet, életem nem is volt, s ezért nincs is életrajzom”, nyilván úgy kell érteni, hogy viszont „költészetem van”, s ez az egyetlen igazi probléma, amiről – költészetről lévén szó – beszélni kell és lehet.

Vagyis, ami számunkra tanulságként az életrajz – életmű, vagy személyiség – életmű viszonylatából levonható nem a „megtagadott életrajz” vonzóan színes, nem túl egzakt, de az elméletben is használható kategóriája, hanem egy alapvető elvi (elméleti) kérdés, mégpedig az, amit Füst Milán költészete mindennél meggyőzőbben bizonyít, – gondoljunk sorstragédiájának költő-hőseire – hogy a költészet nem a személyiség önkeresésének az eszköze, s e keresés eredményei sem a személyiség dokumentumai, aminthogy a vers sohasem az Én, még kevésbé az életrajz dokumentálása, de produktuma sem; a költészet abban a formájában, amelyben „túléli” az Ént, az életrajzot, a személyiséget, nem más mint költészet, amiből az következik, hogy az Én önmotogatása, az életrajzi érvényességek filológiája, a személyiség lélektani vizsgálata nem a költészet vizsgálatának a feladata, hanem az irodalomtörténeté, bár nyilvánvaló, hogy nemegyszer, bizonyos adatok, irodalmi tények hozzájárulhatnak az irodalmi alkotás leírásához. Semmiből, ami a műalkotáson kívül van, ami lekopott (vagy lekophat) a versről nem indulhatunk el a vers felé, még akkor sem, ha az önéletrajzi indítékok esetleg kimutathatók; a költészet vizsgálatának egyetlen realitása az, ami a versben van, s ez teszi a verskritika egyetlen problémáját is. Különösképpen az olyan költők alkotásaiban, mint Füst Milán, akik számára nem az önkeresés, nem az önkifejezés, nem a megnyilatkozás jelent költői problémát, hanem a versírás, olyannyira, hogy ennek a problémának a megoldatlansága megszüntetheti a lírát. Paul Valéry küzdött Füst Milánéival hasonló, nemegyszer azonos költői (poétikai) gondokkal.

Mert Füst Milán költészetében nem arról van szó, hogy az író megtagadta az életrajzát, hogy művében annál nagyobb mértékben fejezhesse ki személyiségét, hanem arról, hogy a mű tagadta meg az életrajzot, a személyiséget, az Ént. A költészet, teljes megvalósulásának pillanatában kizárta ismervéi közül az Ént, az életrajz, a személyiség realitásait s dokumentumait. A vers önértékeivel, immanenciájával, belső törvényeinek működésével, elemeinek funkcionáltságával lépte túl azokat a szálakat és erőket, amelyek a konkrét és feltárható dokumentumok körébe húzhatnák vissza, azokba a körökbe, amelyek – végső soron – elidegenítően hatnak, amikor a vers (a költészet) értékeit vizsgáljuk. A költészetet (a művészetet) nem lehet a rajta kívüli valóság távlataiból vizsgálni, bár nyilvánvaló, hogy a rajta kívüli valóság és igazság feltételezi létezését. Minden ami a versben történik, minden versben megszólaló indulat, szenvedély, fájdalom, stb. a vers megtörténe és nem a valóságé, bármilyen közelre is kerülhet, bizonyos költőtípusok munkásságában, e kettő egymáshoz. Füst Milán egész életművében az „életrajz megtagadásának” alapvető intenciója a költészet értékstruktúrájának minél teljesebb realizálása.

Ezért írhatta Füst Milán korai tanulmányában, első verseinek közlésével egy időben ismerve fel a modern költészetet, és a maga költészetének útját, hogy „megyünk előre a témátlanság útján, a csinált dolgoktól a létező tiszta költészetéig, a kő hangulatáig, a virág hangulatáig, a jelentéktelenségek költészetéig, a tiszta költészetig.”⁴

⁴ Peter Altenbergől szóló cikke a Nyugat első évfolyamában.

A „megtagadott életrajz” tehát nem az életrajzra, vagy az életrajzot helyettesítő munkarajzra vet fényt, s nem a költő személyiségét, egyéniségét, az étellel szembeni magatartását, gesztusait értelmezi. Elsősorban poétikai funkciója van; költői kép, mely Füst Milán egész költészetét áthatja. A „tisztá költészet” kategóriája és a költői beszéd kérdései felé fordítja a vizsgálódások figyelmét.

A „tisztá költészet”, ahogyan azt Füst Milán megfogalmazza, az ő objektív lírájának másik neve: a vers a kő, a virág, a jelentéktelenségek beszédével lesz azonos, vagyis a vers *objektív* lesz. Nem hatja át a személyiség intim életanyaga; a vers nem a benső felé irányul, hanem a bensőben fogamzik s irányja a külső felé vezet, az objektív, a tisztá felé. Ezért beszél az *Objektív kórus* karvezetője „nagy tömeg nevében, tehát objektíven szólva”, ahogyan a későbbi kiadásokból elhagyott jegyzet mondja a *Változtatnod nem lehet*ben. A „nagy tömeg nevében” megszólaló költő nem vállalhatja az Én, az életrajz, a személyiség elkülönítő ismérveit, az ilyen költői megszólalás eleve kizárja az intimitás, a bensőségesség jegyeit.

De meg kell mondani, mi is ez a nagy tömeg, melynek a nevében a költő (a karvezető) „objektíven” szól. Füst Milán költészetének vizsgálatában az irodalmi szociológia (történelmi, etikai, morális) eszközeinek és kategóriáinak alkalmazásával nem jutnánk messzire, legalábbis nem juthatnánk e költészet lényeges vonásainak a közelébe. Mert a „nagy tömeg” az ő költészetében nem társadalmi kategória. Más szóval, az ő költészetének társadalmi feltételei nem a közösség, nem a nép, nem a nemzet.⁵ Füst Milán nem a „nép nevében” megszólaló költő. Ezt is jól láthattuk a „véres csütörtök” hatására írt *Gyertyafénynél* példáján. Az a „nagy tömeg”, melynek a nevében az ő tisztá, vagy objektív költészete megszólal, valójában költői kép, metafora: a költészet tartozéka, nem a társadalomé. Tehát a versírás produktuma.

Különben sem lehetne a kő, a virág, a jelentéktelenségek költészetét közösséginek tekinteni. S ennek a feltevésnek elfogadása nélkül aligha lehetne megérteni azt a belső paradoxont, ami egész költészetét áthatja, a kortársi lírától elkülöníti, sziget-té, tóvá minősíti, s amit Kosztolányi Dezső Füst Milán első kötetéről szólva így fogalmazott meg: Füst Milán azok közül való „...akik nagyon különböznek másoktól, és azt keresik, azt látják, azt markolják ki az életből, ami a világtól elválasztja őket.”⁶ s amit Karinthy Frigyes, még az első kötet megjelenése előtt, némi tartózkodással és bizonytalansággal, ami nyilván impresszionista kritikai módszeréből következik, „objektív szomorúságnak” mond, összevonva két látszólag egymással ellentétes fogalmat, az objektivitást és a líraiságot, sőt felismerve, hogy Füst Milán költészetét éppen ez a belső ellentmondás mozgatja, ezek az ellentétes pólusok biztosítják éltető energiáit. „Valahogy úgy kell elképzelnünk, hogy Füst Milán a primitív, szubjektív szemlélettel igen korán végzett; gyötrődő agya nagy erőfeszítéssel csakhamar kikászálódott önmagából, hogy önmagát kívülről, a többi agyak között figyelje; s az utána következő, lírai korszak már úgy találta ezt az elmét, szemlélt és összehasonlító munkában, s így fertőzte meg.”⁷

A „nagy tömeg” szóképe tehát Füst Milán költészetében így hat: a költői beszédből kiszorul a szubjektivitás, lehullanak róla az egyéniség és a személyiség ismérvei, az „agy” „kikászálódik önmagából” és kívülről figyel, kívülről figyel önmagára

⁵ Ez a körülmény is egyik oka lehet, hogy Füst Milán költői megszólalásának első időszakában már „kivül” állt a magyar költői törekvéseken.

⁶ Kosztolányi Dezső: *Füst Milán: Változtatnod nem lehet*, Világ, 1914. 19. szám.

⁷ Karinthy Frigyes: *Füst Milán*, Nyugat, 1911. II, 63-65. old.

és személyes dolgaitól függetlenül látja a világot, s ezért szólhat objektíven, ezért alkozhat „tiszta lírát”. Csakhogy Karinthy nem látja még teljes arányaiban ezt a költői alapállást, ő még úgy véli, hogy a költői beszéd visszafordul a szubjektivitás felé. Szerinte a „megismerésből s annak elvonásából” összetevődő objektivitás „nagyon nehezen gyűlő fűtőanyaga érzelmeinknek” és ezért „ritka s bátor költészet, mely lírává tudja bontani újra”.⁸ Füst Milán költészete az objektivitás síkjáról nem fordul vissza a „primitív”, a szubjektív líraiság felé, mert ha ezt tenné, akkor csak kerülő úton juthatna el oda, ahova egyenes úton, s a kortársi líra érveréseire figyelve könnyebben juthat el. A Füst Milán költészetében megszólaló karvezető – akár az *Objektív kórus* darabjait adja elő, vagy az *Aggok a lakodalmon* karvezető aggasztánjainak a szerepében jelenik meg, akár ha az *Újak* között sűrűn előforduló verses leveleket „írja” – a költői beszédet sohasem irányítja vissza az Én, az életrajz, a szubjektivitás zárt, intim köreibe, mert ezzel megszakadna kapcsolata a „nagy tömeggel”, melynek a nevében beszél. A karvezető költői beszédje – Füst Milán versei – megmarad az objektivitás síkján, a versekben előforduló én-formák nem a költői személyiség megnyilatkozásai, hanem egy sajátos gesztus, szerep, maszk. Mindezt bensővé, vagy „primitív líraivá”, ahogyan Karinthy mondja legfeljebb az olvasóban kiváltott hatás, az olvasó tudatában tükröződő verskép teszi, de ez már nem – vagy csak közvetve – ennek a lírának a problémája, legalábbis nem a költészet „írásának”, a sajátos Füst Milán-i versírásnak a problémája, hanem a költészet hatásáé, a nyelvi kommunikáció kérdése.

Kétségtelen, hogy az olvasói tudatban realizált verskép nélkül aligha lehet a költészetről beszélni, viszont éppen az a kettősség, hogy Füst Milán verse

1. kiszakadva a szubjektivitás rétegeiből a költői megszólalás objektív síkján hangzik fel, (a vers a kő, a virág hangulatával azonos), és

2. nem tér vissza a lírai újrastrukturálás, felépítés szubjektív tereibe, hanem mindvégig megmarad az objektivitás síkján – biztosítja az ő költészetének magas esztétikai hírértékét, de ugyanakkor megköveteli a költészet olvasásának újraértékelését is. Füst Milán költészetének olvasója, éppen azért mert verseiben nem talál az életrajzból vagy a költői személyiség természetrajzából jól ismert adatokat a versek jelentésköreiben, kénytelen elvetni a versolvasás megszokásait, s – végső soron – nem várhatja el ettől a költészettől, a „tiszta költészettől”, hogy lelkesítse, átmelegítse, hogy olvasói szubjektivitásának rétegeibe hatoljon. Az olvasó Füst Milán költészetében a „szépséggel” találkozik, a kő, a virág hangulatának szépségével, s ez rajta kívül van, mint a szobor, mint a festmény, mint a „nagy tömeg”.

A Füst Milán-i „tiszta költészet” modellje bontható ki ebből a tapasztalatból. „...sorsa, hogy költővé legyen, szenvedélye, hogy tűnődjön, s hogy tűnődve forgassa e lét ezeroldalú kristályát: az örök ugyanazt, mely minden oldalán más”⁹ – írja a hozzá leginkább hasonlítható magyar költőről Berzsenyi Dánielről. Valóban, Berzsenyi költészetének példájából kaphatott a maga törekvéseihez, versírásához útmutatást és igazolást. Füst Milán is sorsának vette a költőséget, s ő is a „lét ezeroldalú kristályát” forgatta egész költészetében, mégpedig a költői megszólalásnak

⁸ Karinthy Frigyes: u. o.

⁹ Füst Milán: *Emlékezések és tanulmányok*, 321. old.

a Berzsenyiéhez hasonlatos helyzeteiben, amikor „a kis bajok óriásakká puffadnak, régi, kis bosszúságok beleeszik magukat a szívbe, minden elmúlt sérelem, szenvedés újból felsajog: s az egész élet útja végig csupa fájdalom!”¹⁰ Éppen ezek a „kis bajok”, „kis bosszúságok”, elmúlt sérelmek és szenvedések minősülnek át Füst Milán költészetében lírai objektivitással, mégpedig oly módon, hogy a vers, melyhez az utat kijelölték, megszűntet minden kapcsolatot velük, lerázza őket magáról: a vers kilép meghatározó körülményeinek szorításából.

Az elődök, a hagyomány költészetében is ez történik. Ezért ismerhette fel oly megbízható módon Füst Milán Berzsenyi költészetének értékeit. Füst Milán sajátos típusú versírásával (verseinek strukturálásával, világlátásával és poétikájával) teremtette meg azt, amit az elődök költészetében az idő, az elmúlt idő tett meg, kiragadva a műalkotásokat a meghatározó körülmények, az Én, az életrajz a személyiség köreiből.¹¹ Belső, strukturális értékévé vált Füst Milán költészetében az, amit az elődökhöz az érlelő és a felejtő idő adott hozzá. Ezért szól az ő verse oly sokszor többször számban, ezért keres verse számára mindig egy távoli, sokszor imaginárius kort, ezért szólal meg szinte rendszeresen magateremtette alakok, hősök szavaival, ezért tömöríti költői képeibe a lehetetlen és a lehetséges, a múlt és a jövő jeleit, ezért hangoztatja emlékezéseiben, tanulmányjaiban, hogy az írónak „fogalma sincs a való világról: annak valamiféle furcsábbnál furcsább vetületét teszi élénk”¹², de ugyanezt mondja azzal is, hogy „Az élmény, ha nagyon erős, és minél erősebb, annál kevésbé alkalmas művészi feldolgozásra.”¹³ Folytathatnánk az idézeteket, és hivatkozhatnánk esztétikájának egyik alapvető tételére, melyben ugyanezt a gondolatot fejti ki, de lényegében mindebből csak azt olvashatnánk ki, ami az eddigiekből is kiderül, s ami számunkra – Füst Milán költészetének megközelítésekor – kivételesen jelentős, hogy:

1. a „megtagadott életrajz” nem intellektuális álláspont, nem gondolatilag levezetett költői szemlélet, hanem poétikájának alapvető meghatározója, amelynek a távlatából versírásának lényeges mozzanatai bonthatók ki, mégpedig (amint láttuk):

1.1. az „objektív líra” kérdésköre, vagy még pontosabban s az ő szóhasználatában, a „tisztá költészet”, és

1.2. a költői megszólalás helyzetei, ideértve a valóságos helyzeteket (idő- és tér-mozzanatokat) és fiktíveket (szerepeket) is, valamint

1.3. e költészetnek a hagyományhoz való kapcsolódási modellje és ezzel együtt helye a kortársi magyar lírában, pontosabban az „esztétikai kultúra” szellemi horizontján.

(*A költői én kérdésköre*) Szinte természetesen adódik mindebből Füst Milán versírásának egyik döntően fontos kérdése, a költői én problémaköre, melynek elvi és elméleti tisztázása közel vihet bennünket e versírás sajátosságainak megértéséhez.

¹⁰ Füst Milán: i. m. 320. old.

¹¹ A költői hagyomány kérdéséről van szó. Nincs helyünk ezt közelebről és alaposabban tárgyalni.

¹² Füst Milán: *Emlékezések és tanulmányok*, 615. old.

¹³ Füst Milán: i. m. 570. old. Fzt a kérdést esztétikájában rendkívüli alapossgal tárgyalja. Esztétikai szemléletének egyik alaptétele

Térjünk vissza ismét az *Objektív kórus* később elhagyott jegyzetéhez. A jegyzet arról beszél, hogy a karvezető „nagy tömeg” nevében szólal meg; láttuk mi tartozik a „nagy tömeg” fogalomkörébe, s hogyan kell rá tekinteni Füst Milán költészetének világképében. A *kar vezetője* tűnik – az *Aggok a lakodalmon* költőhőseivel együtt – olyan problémának, melynek a megfigyelése fényt deríthet a költői én természetére.

Kétségtelen, hogy az „objektív líra”, mely az objektivitást nem kívánja újra lírává (szubjektívvé) bontani, hanem megőrzi azt a maga teljességében és realitásában, különös, s mondjuk ki mindjárt, rendkívül szokatlan perspektívába állítja a költészet egyik alapvető kategóriáját, a költői ént, melynek a vizsgálata, elméleti és irodalomtörténeti szempontból egyaránt, a költészet megfigyelésének egyik központi problémája és kérdésköve. Elfogadottnak tekinthető, hogy a költői ént ma már senki sem kívánja a költővel azonosítani. Király István Ady-monográfiája is a versek és a költői létezés szerteágazó, csak nagy körültekintéssel megközelíthető kapcsolatmódjának felbontásából figyelni a költői ént, de nem mondja ki azt a magától adódó és messzemenő elméleti következményeket felidéző tanulságot, hogy a *költői én nem a vers tematikájának a része, hanem a vers poetikájáé*, más szóval csak olyan módon jelenik meg a versben, mint a költemény minden más strukturális eleme, s a vers anyagában is olyan módon játszik szerepet, mint minden más stilisztikai eszköz. A költői én nem állandója egy-egy költői életműnek, s nem állandója egy költői korszaknak sem, hanem éppen olyan formálható, választható, alakítható produktuma az írásnak, mint minden más poétikai és stilisztikai eszköz. A költői én a vers poetizáltságának és retorizáltságának az eszköze, aminthogy az a szimbólum, a metafora, a hasonlat, végső soron a rím és a ritmus is. Több érv szól e feltevés mellett, egyrésztől az, ha nem így volna, akkor a költői ént versen kívüli körülménynek kellene tekintenünk, olyan körülménynek, mely a költői beszéd objektívizálódásával kihullik, kiszorul a versből az Én, az életrajz, a személyiség példájára, másrésztől az, hogy a költői én állandósága egy-egy költői életmű változatlanóságát idézné elő, harmadszorban pedig az, hogy a költői én vizsgálhatatlan lenne, mert nem volna egyetlen biztos pontunk sem, amelynek a távlatából megközelíthetnénk. Kétségtelennek tűnik, hogy Füst Milán költészete tudatosan fejlesztette ki az egyes versekben realizált költői én kategóriáját, amit a legmegbízhatóbban bizonyítanak nyilatkozatai, melyek szerint az erős élmény, vagyis – líráról lévén szó, ha objektívről, akkor is – az én-élmény realitása csökkenti a költészet megvalósulásának a lehetőségét, vagyis fékező mozzanat, mely feltartóztatja a műalkotás teljes mértékű kibontakozásának a lehetőségét. A költői én Füst Milán költészetében poétikai és stilisztikai elem, amelyet éppúgy kell megfigyelni mint minden más vele hasonló elemét e költészetnek és e költői világképnek.

Egyik kivételesen fontos, s már emlegetett tanulmánya, a *Gondolatok vázlata a külső és belső szemléletről*, mindkét változatában¹⁴ költői világlátásnak és költészetszemléletnek alapvonásait fogalmazza meg. A tanulmány a lélektani vizsgálódások szempontjából is jelentős, beletartozik Füst Milán pszichológiai tanulmányainak a sorába, de bennünket most nem a külső és belső szemlélet lélektani kettőssége – a modern tudományban közvetlen és közvetett, introvertált és extrovertált stb. fogalmakkal jelölt művésztipus kettőssége – érdekel, hanem a tanulmánynak azon

¹⁴ Nyugat, 1909. 117-125. old.

vonatkozásai, amelyek a költői én kérdéskörét érintik, s a gondolatmenetünkben felmerülő kérdésekre adnak választ. Egyetlen megjegyzést kell előrebecsátani. A tanulmány első változata bővebb, de anyagát rendszertelenebbül tárja fel. A második rendszeresebb, s következtetései könnyebben lépik át az anyag belső szakadékait. De van egy lényegesebb eltérés is a két változat között. Az első többet beszél az író típusáról, a művésztől, a másodikban gazdagabbak a lélektani vonatkozások. Ugyanakkor a második változat kilép az első puritán megfogalmazásainak „tudományosságából” (emlékezzünk irodalmi indulását bejelentő anekdotájára), és a belső szemléletű művész típusát egy metaforával láttatja, a *Lesütöttszemű Emberről* beszél. A szemléletben és az elvekben nincs eltérés a két tanulmány között, s ezért – vizsgálódásainknak megfelelően – hol az első (a bővebb), hol a második (a rendszeresebb) változathoz idézünk.

Az egész tanulmány az „én-érzés” kategóriájának köreiben mozog, s lényegében ugyanazt a kérdést vizsgálja, ami a *Változtatnod nem lehet* egész anyagát, de az *Újak* legnagyobb részét is áthatja. „Az én-érzésről beszélek, az élés-, a létérzésről, egészen függetlenül a meghatározó mellékképzeteitől, amilyenek: ember vagyok, férfi, magyar, beteg stb.” – írja a tanulmány elején.¹⁵ Ezt a gondolatsort fogja egybe a második változat első mondata is: „A lét érzéséről lesz először is szó.”¹⁶ Az *Én itt és most* modellje áll tehát a tanulmány előterében, s minden amit a tanulmány kifejti ebből a képletből olvasható ki. Misztikus-metafizikus irányba fordul ki ez a képlet, s azt vizsgálja, hogy „Szükségszerű, vagy véletlen-e tehát, hogy én élek? A létezésem ténye szükségszerű-e?”¹⁷ S végül azt az okultista kérdést teszi fel, hogy „ha szervezetem harmonikus égése megszűnik, következésképpen primitív én-érzésem is? Vagy pedig...”¹⁸ Azok a kérdések követik egymást, amelyeket a pontosabban fogalmazó második változat így foglal egybe: „Úgy véljük, szükségszerűek e körül a következő kérdések: Lám, én most itt vagyok. S az évezredek mélyén még sose voltam itt? Pontosabban: az az életérzés, amely azt mondatja velem, hogy én én vagyok, még sose jelent itt meg, csak most?”¹⁹ Tehát „a lét érzésének integrációja” az ami érdeklődésének előterében van; az a kérdés, hogy „én én vagyok”, vajon csak *egyszeri* lehet? A tanulmány gondolataival szinte pontosan egybehangzó érzés-és gondolat-egység szólal meg a *Régiek* között az *Egy egyiptomi sirkövön...* című versben:

*Élek és kiáltok, hogy halld, – de vajjon még meddig kiáltok én?
S vajjon kinek kiáltok én?
S meghallják-e vaj' a századok, hogy egy ember élt itt?
S vajjon elbolyong-e jajszavam a századok rengetegében – s nem hal-e el?
S vajjon tovább hullámszik-e a századok fekete tengerében,
Ha majd oly gyengén lejt is egykoron tovább,
mint nagy viharban kis hullámfodor?*

Ugyanezek a kérdések térnek vissza az *Újak* között az *Egy magános lovas* című versben:

¹⁵ Füst Milán: *Gondolatok vázlata...* 117. old.

¹⁶ Füst Milán: *Emlékezések és tanulmányok*, 610. old.

¹⁷ Füst Milán: *Gondolatok vázlata...* 117. old.

¹⁸ Füst Milán: u. o.

¹⁹ Füst Milán: *Emlékezések és tanulmányok*, 610. old.

*Így élsz most egymagad. S el-elcsodálkozol, ha este van. Majd löporos-táskádból
estebédedet*

*Előszeded... S a hatalmas, nagy némaságban, mint a csontvázé, mely enni kezd,
Iszonytató két állkapcsod ropog s egymásba kap.*

*És nem vagy szomorú. Lóháton álldogálsz s tűnődöl társtalan: –
Hogy réges-rég, az évezredek mélyén volt-e gyermeked?*

A tanulmány mindkét változata és a versek mindkét köre között kimutatható korántsem a véletlenül múló egyezések két szempontból jelentenek biztos pontot a költői én vizsgálata közben:

1. arra figyelmeztetnek, hogy Füst Milán költészetében a költői témáknak és gondoknak állandósult köreit láthatjuk, azokat a költői anyag természetét definiáló konstans elemeket, amelyek állandóan és ismétlődve visszatérnek;

2. arra, hogy a különféle szituációkban, a költői megszólalás különféle helyzeteiben, rendszerint más és más költői én közvetítésével visszahangzik ugyanaz az érzés- és gondolati anyag. Vagyis, csak a költői anyag (a létélmény) körére vonatkozik az állandóság; a költői én, mely ennek az anyagnak a megéltségét biztosítja, s közlését irányítja, állandóan változik.

A fogalmi gondolkodás és a képi gondolkodás eszközeivel is megszólal ez a létélmény, az *Egy magános lovas* megszólító második személyének nyelvi formájában, és az *Egy egyiptomi sírkövön...* első személyű, vallomásszerű beszédformájában egyaránt.

Ezért mondhatja a tanulmány első változata, hogy „A belső szemlélet művésze az önbírálatból, (az un. önkínzásból), a folytonos és körök szerint befelé haladó s elfajulásában sokszor több én-érzést produkáló önmegfigyelésből, önitélkezésből származik.”²⁰ Vagy ugyanennek a tanulmánynak egy másik helyén: „A belső szemlélő hőseiben mindig saját titkos variánsát tárja fel.”²¹ A „több én-érzés” és az én „titkos variánsai” azok, amelyek a költészetben megszólalnak és amelyek Füst Milán verseiben a költői ént jelentőségének megfelelő helyre teszik. Az „elfajulás”, mely ebben a megfogalmazásban a „több én-érzés” fogalmának a jelzője, Füst Milán költészetszemléletében nem negatív meghatározás, mert több helyen fejtette ki – esztétikájában is – hogy a művészet a beteg lelkek, a sérültek, a megsértettek integritásának védelmi eszköze, minek következtében a boldogság nem lehet anyaga a költészetnek, a művészeteknek sem, legalábbis nem lehet jó anyaga. Az „elfajulás” tehát nem erkölcsi ítélet a költészet ilyen állapota és természete fölött, hanem pontos megnevezése költészete még egy állandóan visszatérő létélményének: a fájdalomnak, a szenvedésnek, a magánynak. A *Lesütöttszemű Ember*, a belső szemlélő művész – miként azt a tanulmány második változata mondja: pl – Dosztojevskij „nem azt írja le, amit látott, hanem annak lelkében, sötét, sérült lelkében megjelenő tükröképét vetíti vissza...”²² A „sötét, sérült lélek” – a *Lesütöttszemű Ember* lélektani modellje, vagy *A magános lovas* ezeréveket faggató lírai hőse, a lovas – az, aki „elfajulásában”: a hatalmas némaságban az évezredek mélyén gyermekét keresve „több én-érzést” produkál.

²⁰ Füst Milán: *Gondolatok vázlatata...* 120. old.

²¹ Füst Milán: i. m. 121. old.

²² Füst Milán: *Emlékezések és tanulmányok*, 615. old.

Az a *Lesütött szemű* – helyét az „esztétikai kultúra” szellemi tájain is láthattuk –, aki azonosodni tud, s aki a világban való létezés „dómját” ilyen azonosodások sorából építi ki, mert az írás – a művészet – természeténél fogva különféle élményekkel, tapasztalatokkal (valóban megélttel vagy olvasottakkal) való azonosulást jelent, s eközben nem merülhet fel a realitás, a tényszerű bizonyíthatóság kérdése, tehát egészen logikus, hogy a költői én, ha reprodukálható, ha többszörösíthető, ha variálható, akkor nem más mint az írás produktuma, aminthogy az írás produktuma a felelevenített stilisztikai és poétikai eszköz is.

Füst Milán költészetében nemcsak a költői szerepek: a költői hősök, akiknek a nevében megszólal, sűrű váltakozása bizonyítja a költői én értelmezésének ilyen lehetőségét, hanem az is, hogy egész költészetén egy „felvett” költői én világít át, egy olyan költői én, mely nem lehet más, mint a megtagadott életrajz produktuma. Már Nagy Zoltán felfigyelt erre, s kimondta: „Sok van benne a középkori szerzetesből...”²³, és ugyanezt a gondolatot fejleszti tovább Komlós Aladár is, mondván, versei „mögött mindig egy középkori ember”²⁴ látható meg, költői világképében pedig a „vallástalan középkor” paradoxona mutatható ki. Komlós Aladár végül azt is kimondja, hogy „Füst Milán sohasem beszél a mai polgár nevében, hanem *állandóan egy fiktív középkori költő maszkjában.*”²⁵ (kiemelés K. A.) Nyilvánvaló tehát, hogy a felvett költői én, vagyis az a tény, hogy Füst Milán nem a „mai polgár nevében” beszél, hanem voltaképpen egy *fikció* nevében, arra figyelmeztet, hogy a „*megtagadott életrajz*” valóban nem egy gondolati rendszer ismérve, hanem költői produktum, illetőleg a költői megszólalás, a versírás lehetősége, *alkalom a versírásra*. Kérdés, persze, hogy ez a költői én, ez a fikció, a költészetnek ez a sajátos terméke, választható-e, vagy a személyiség, az emberi jellemvonások, a lélek alkata szerint meghatározott, definiált jelenség? Kétségtelen, hogy a választás lehetősége ebben az esetben igen kérdéses, de számunkra nem ez a döntő körülmény, mert nem a költői lélektan külsődleges kérdéseit vizsgáljuk, hanem a költészet benső (legbensőbb) problémakörét, s ott nyilván lényegesebb tény s körülmény, hogy a költői ént, e fikciót, voltaképpen a költészet hozza létre: a művészi módszer egyik döntő kérdése.

Térjünk most vissza a *karvezető* kérdéséhez, figyeljük meg a költői ének Füst Milán költészetében leggyakrabban előforduló „maszkját”. A ciklus hatodik (utolsó) verse, a *Kérés a hatalmasokhoz: epilógus* formálja meg a „nagy tömeg” nevében megszólaló karvezető költői alakját. Ebben a versben a tér vissza korábbiakban – a *Naenia egy hős haláláról*, a *Szüretelők dala*, a *Kívánság* címűekben – megformált „lázadó”, és *A nő dicsérete* címűben életre keltett „nőkről éneklő” erotikus költői én, mégpedig az ezekben a versekben kialakított lírai hős magatartásának és gesztusainak megtagadása formájában, a hatalmasok előtt érzett alázat nevében. Az epilógus tehát *negatív* ítéletet mond a ciklus előbbi verseiben kialakított költői énről, miközben egy újabbat, a tagadót, hozza létre. Az egész vers így nem más mint felsorolása s egyben tagadása azoknak a fikcióknak, amelyek az egyes versekben megszólaltak. De lássuk az egész költeményt:

²³ Nagy Zoltán: *Füst Milán: Változtadnod nem lehet*, Nyugat, 1914. I. köt. 619. old. és foly.

²⁴ Komlós Aladár: i. h.

²⁵ Komlós Aladár: i. h.

Ó bocsáss meg!
Ha élnem s lélegeznem szabad, engedd megkérdenem,
Ó mért borult ma el dicső, szép homlokod?
Tán rám haragszol: s ó miért?
Tán nem végeztem dolgomat elég nagy szorgalommal?
Vagy mert mulatni mertem én az éjjel,
Nevetni vigan s nőket csábítani?
Kihívó, durva szókat visszaverni egyszer...
Én, kihez csak nagy alázat illik
S ki néked köszönöm ajándékom, bús életem...?
Én, ki nyomorult s beteg vagyok,
Ki a búbánatból élek s kinek
Szegény kis életem kiérdemelnem illik?!
Ó bocsáss meg! én: garázda kérkedő!
Hogy én, hogy én még lázadozni mertem
S nőkről énekelni hitvány éneket?!
Meglásd: szerényebb lesz életem ezentúl
S bágyadtabb, szelid, szerény lesz bús dalom.

A karvezető önvédelme és bocsánatkérése a vers, megtagadása mindazoknak a fikcióknak, amelyeknek a maszkjában „kérkedett”, megtagadása tehát annak az önmagának, amely a korábbi versekben, az *Objektív kórus* verseiben megszólalt. Csak kettőt említ, a lázadó és csábító ént, bár a kórus verseiben a karvezető több alakban jelenik meg.

Az első versben (*Gyász-kar*) a „kósza lélek” formájában, mely a gyászolót vigasztalja, s figyelmezteti, el ne felejtse, egyszer „vidám halál s öt percig gondtalan”, a második versben (*Naenia egy hős halálára*) a fikciót mint „Ifjút, még töretlen életút” látjuk viszont, amint a sötétben zuhanó hős halála példáján az élet értelmét keresi, kérdeve: „miért élni, élni, jajgató tömeg falatján még tovább”, a harmadik versben (*A nő dicsérete*) a csábító alakja elevenedik meg, amint lelkes s a magyar költészetben oly ritka erotikus ódát zeng a nőhöz, a női testhez:

„Ó lány ágyéked, álmatag vidék! és kies-ékes, leglágýabb hasad,
Ó fogaidnak fényes bujdosása lány és olvadó száj rejtekén
És ereidnek kék futása tested habfehér terén”.

a negyedikben (*Szüretelők dala*) a lázadó én alakja beszél, amint a „dúsan” megmunkált „barna föld” ölének gyatra termését sírva látja „barna lányok” kosarában s kérdi „balgán remélni mért mindegyre még tovább?...”, hogy végül a „déli tájakra kalandozó” úttját követve az indiai éjszaka és pestis látomása bontsa ki a „vérengző koldusok rémes csoportja” fenyegető képét, mutatván, hogy a rossz termék lehet csak az elburjánzó Rossz oka, és végül az ötödik versben (*Kívánság*) a költői én az elérhetetlen vágy-kép maszkját ölti fel, s állandó alakváltozásokban tükröződik, „mint a gyűrű”, mint „bársonykalapba” lépdelő, hogy végül – már az epilógus alázatosan megnyugvó költői énje felé fordulva – a fájdalomba való belenyugvás, a „változtatnod nem lehet” képletét írja le: „Sok ember örök fájdalomba sülyed el!!”

A ciklus minden verse tehát egy-egy alakja (maszkja, fikciója) a „nagy tömeg” nevében, s a „nagy tömeg” zenekísérete mellett verset mondó karvezetőnek, annak a költői énnak, mely az epilógusban kegyelemért könyörög a hatalmasokhoz a sorozatos alakváltások bűne miatt. Minden versben egy-egy felvett én alakja bontakozik ki, s ez az én beszél újabb alakokról, a gyászolóról, a halott hősről, a nőről, meg a szüretelő s a reményvesztett vágyakozó nevében. Folytatódik tehát a fikciók sora: minden „versmondó fikcióhoz” egy újabb „vershős” alakja kapcsolódik. Mindkettő a költői képzelet, még pontosabban a költői nyelv produktuma, s egyik sem azonosítható a költővel (a karvezetővel), mert ő nem magát mintázza, hanem valakinek (valakiknek) a nevében beszél valakiről (valakikről).

Aligha mondható meg egészen pontosan, hogy melyiket is tekinthetjük e fikció-sorozat alakjai közül költői énnak. Illetőleg, akkor nem mondhatnánk meg, ha a lírát „önmegszólító” (Németh G. Béla), vagy ahogyan a legtöbben mondják „önki-fejtő”, „önmegmutató”, „önkereső” műfajnak tartanánk, viszont pontosan megmondható abban az esetben, ha nem misztifikáljuk a költői ént, s azt állapítjuk meg róla, hogy nem más mint a vers (az írás) produktuma, s éppen olyan strukturáló eleme a vers szöveggyűjtésének mint minden más nyelvi (grammatikai) vagy poétikai és stilisztikai eszköz. Ezt bizonyítja az egészében idézett záróvers is, az epilógus, melyben a Karvezető most már a költő, de nem a konkrét, hanem a mindenkori, az általánosítható költő álarcában kér megbocsátást a hatalmasoktól.

Kíséreljük meg elrendezni ezeket a fikciókat, hogy – egy elméleti kitérés után – tovább vizsgálódhassunk:

költői én (fikció):

„kósza lélek”
 „ifjú”
 csábító
 szüretelő
 vágyakozó

lírai hős (fikció):

gyászoló
 halott hős
 a nő
 szüretelő’
 reménytelen vágyakozó’

(*Rövid kitekintés a költői gyakorlatra*) A *Gondolatok vázlat*a a *külső és belső szemléletről* első változatában fogalmazza meg Füst Milán a „belső szemléletű írók”, a későbbi változatban a *Lesütöttszemű Ember* írói/költői gyakorlatát:

„Céljuk, előstudiumuk művészetükhöz ez: mindennemű emberi érzés (és gondolat) megértése. A mások érzései számunkra pedig csak akkor érthetők, ha mi is átéltünk hasonlókat. Mindennemű szituáció és érzés tényleges átélésére azonban nincsen alkalom: ehhez rövid az életünk. Átéltjük tehát úgy, hogy *szituációkba beleképzeltük magunkat*, azaz állandóan intenzíven élünk. Olvasunk és az olvasottat átéljük, hallunk az életben tragédiákról, átéljük és ha írunk: hőseinket is átéljük. Hőseink a mi élményeinket élik, melyeken akár tényleg átalestünk, akár gondolatban, képzeletben.”²⁶ (aláhúzás B.J.)

Az irodalomértésnek alapvető lélektani tételét fogalmazza meg itt Füst Milán, azt az azonosodási tendenciát, melyet az olvasó követ, amikor irodalmi művet olvas, másszóval: él át. Az irodalomnak az ismeretközlő funkciójára figyelmeztet ez a tétel, de nemcsak erre.

²⁶ Füst Milán: *Gondolatok vázlat*a... 121. old.

Arra is felhívja a figyelmet, hogy ez az azonosodás az olvasóban adott, feltételezett gondolatokat, gondokat, erőket szabadít fel, tehát a katarzisznak egy lehetséges értelmezését is beleláthatjuk ebbe a gondolatsorba. S ez nem véletlen. Mert későbbi, rendszeres esztétikájának is egyik sarkalatos tétele lesz ez az azonosodási tendencia.

Viszont Füst Milán itt nem az irodalomértésről/olvasásról beszél, hanem az írói módszerről (gyakorlatról). Úgy látszik azonban – szerinte – az olvasás és az írói módszer között alig van, vagy nagyon elenyésző a különbség, merthogy az írói „előstudiumokat” valójában ugyanaz a folyamat definiálja mint az olvasást. Az író is, de különösképpen a „belső szemléletű író” átéli az olvasottat és a hallottat és átéli a hőst is, azt a hőst akit maga teremtett, illetőleg akit az írói alkotás, a nyelvi műalkotás hozott létre. Különösen fontos tehát az írói módszer és gyakorlat vizsgálatánál a beleélési képesség, az, hogy „szituációkba beleképzeljük magunkat”. De éppen olyan fontos, hogy a műalkotás-teremtette hős a *mi* élményünket éli (azokat is), tekintet nélkül arra, hogy ezek az élmények vajon reálisak, vagy egyszerűen a képzelet szülöttei.

Az irodalom vizsgálatának egy nagy nehézségét láthatjuk meg ebben a választhatóságban. Ugyanis, ha az irodalomban teljesen mindegy, hogy az élmény reálisan megélt, vagy a képzelet terméke, akkor nyilván az irodalom értékstruktúrájában a közvetlen megéltéknél nincs nagyobb szerepe, vagy egyáltalán nincs szerepe, tehát teljesen érdektelennek tűnnek – az irodalomról való ítélkezés, a kritika szempontjából – pl. az úgynevezett genetikai vizsgálatok, különösképpen azok, amelyek az írói élmény, legyen az akár életrajzi, akár személyiségi, közvetlen tükrözését kutatják a műben.

Ez a megállapítás természetesen nem zárja ki az irodalom társadalmi (történelmi) feltételezettségének érvényességét. Ugyanis, a képzelet (a fikció), a beleélési, az azonosodási képesség is társadalmi produktum, aminthogy az a nyelv is. Tehát nem igaz az, hogy a képzelet fűtötte műalkotás távol van a valóságtól, éppen olyan közel van, mint a közvetlen élményekből, a megélt életből, életanyagból táplálkozó költői mű. Lényeges azonban kimondani, hogy sem a fikció, sem az élményiség nem lehet a kritika kritériuma, vagyis az írói „előstudiumok” forrásainak feltárása alapján nem lehet ítélni a műalkotás értékeiről. Ezek a kritériumok legfeljebb a műalkotás leírását, interpretálását segíthetik elő.

Ez a rövid kitekintés a költői gyakorlatra még egy adalékot nyújtott ahhoz a megállapításhoz, hogy a „megtagadott életrajz” Füst Milán költészetében, s egész életművében, tehát a drámákban és regényekben is, elsősorban poétikai érvényességgel rendelkezik, s úgy kell rá tekinteni, mint e költészet sajátos, egyénítő jegyére.

(*A lírai hős és a költői én*) Milyen visszfénybe állítja ez a megerősített tapasztalat Füst Milán *Objektív kórusának* lírai hőseit egyik oldalon és költői énjeit a másikon? Az azonosodási tendenciának két változatát láthatjuk meg az *Objektív kórusban*:

1. a lírai hős és a költői én kettősségét (*Gyász-kar, Naenia egy hős halálára, A nő dicsérete*),
2. a kettő látszólagos azonosságát (*Szüretelők dala, Kívánság*).

A ciklus záróversében (*Kérés a hatalmasokhoz: epilógus*) a fiktív költői én önmagának osztottságát példázza és hányja fel, jelezve azt az állandó kettősséget (többszörösséget,) ami a vers és a vers alakjai (hősei, költői énjei) között mindig fennáll, még akkor is, ha ez bűn s erkölcstelen.

Nézzük a versek első csoportját. Ezekben élesen elkülönül a lírai hős és a költői én. A *Gyász-karban*:

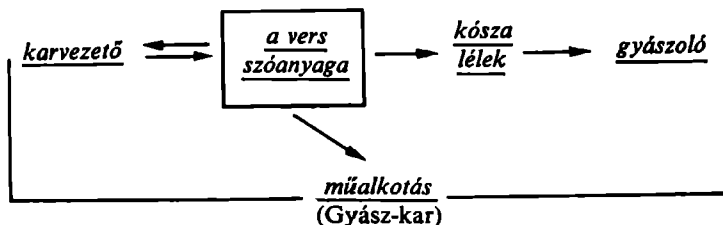
a lírai hős:

*Órjás boltívek homályán siránkozó mécs alatt ki térdelsz
S zokogsz elhagyottan, míg az orgona bűg, mint a kiszakadó sírás,
Látom bűnöd innen*

a költői én:

*kósza lélek én, aki véletlen hogy erre járok
S kinek szíve tiszta és magános, mint templomi csengetyű lézengő bánata*

Két alak elevenedik meg itt: pontosan megnevezetten a költői én a „kósza lélek” formájában; ő beszél a versben, elhangzott szavaival önmagát formálja meg, de megformálja a másikat, a lírai hőst is, a látványt, a gyászolót. Efelől Füst Milán nem hagy semmiféle kétséget: a megszólított csak a megszólító szavaiban él. Kettős projekciót láthatunk tehát: a vers sűrűn előforduló hang-jelző szavai (zokogsz, bűg, sírás, csengetyű bánata stb.) vetítik a vers jelentéskörének vásznára a bolyongó kósza lelket, s ez a kivételes expresszív erővel megformált alak írja le, s egyúttal alakítja is a lírai hőst, a gyászolót. Az objektíven megszólaló karvezető mindezen kívül van, de egyúttal azonos a vers két alakjával. A projekciónak ebből a sorából épül ki a teljes műalkotás.

Kétségtelen, hogy ennek a modellnek a központi helye a vers szóanyaga. Ugyanis, ebben valósul meg maga a műalkotás, de vele együtt a karvezető, a kósza lélek és a gyászoló alakja is. Az egész vers tehát a szóanyagra összpontosul. Vagyis, nincs semmi rajta kívül. Minden ami a versben létezik, ennek a szóanyagnak a produktuma, és a versen kívül elképzelhetetlen. A karvezető, akire csak a vers címe utal, megjelölve a vers „műfaját”, látszólag „kívül van”, egy bizonyos távolságra a műalkotás szóanyagától. De ez csak látszat. Az epilógus mondja majd ki egészen pontosan és határozottan, hogy a karvezető, aki itt a kósza lélekkel azonosul, bűnt követett

el, hiszen a gyászolót lázadásra biztatta az Úr ellen, „ki bús felhők mögül halál képében ránk leselkedik.” Más szóval a vers kivetített alakjai át is játszanak egymásba, a karvezető és a kósza lélek azonosságát mutatják, és az Úr jellemzésében a grammatikai többes e kettő és a gyászoló azonosságát. Viszont nyilvánvaló, hogy itt nem az alakok közvetlen azonosulása ismerhető fel, hanem a sors elválaszt-hatatlansága: a sors az, ami a vers alakjait összeköti. Az objektív igazságot adja elő a karvezető, azt ami rajta és a versen is kívül van; a versmondás pillanatában még lehetséges a lázadás, az epilógus már a lázadás lehetetlenségéről informál.

A ciklus második versében (*Naenia egy hős halálára*) a lírai hősnek és a költői énnak már egy összetettebb modelljével találkozunk. Kutatásaink szempontjából a vers harmadik szakaszát kell közelebbről szemügyre vennünk. Itt jelenik meg a szemlélő alakjában (mint az előző versben a kósza lélek) a költői én, egy ifjút eleve-nítve meg, aki látta a „hóst” mint „csúcsokról fenyőt” a „sötétbe” zuhanni. A *Gyász-karban* szövegfelületek szerint külön lehetett választani a költői ént a lírai hőstől, kettőjük jelenléte ott az egymástól való távolság, a szemlélő és a szemlélt közötti távolság feltételei között van, emiatt viszont az egész szakasz szóanyagát átszövi.

Hős, szívem szakad, ki látom drága homlokod a síró templomi kincsek.

Ódon fénye mögül s ki nem tudom, mi tartson vissza itten

Ifjút, még töretlen életűt, míg eltörődvé végül menni kell...

S mért élni, élni, jajgató tömeg falaján még tovább

*S mély sirba majd leszállani végül?!**

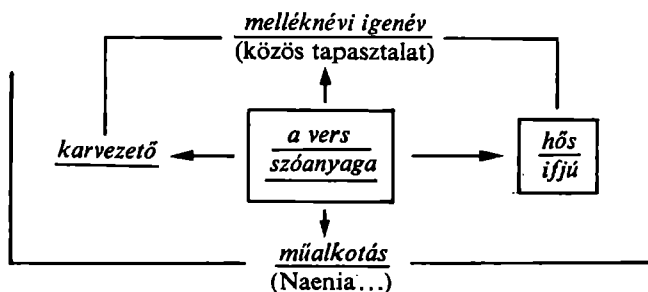
A szakasz felépítésében jól látható, hogy a harmadik sor közepéig tart a szemlélő és a szemlélt összeforrottságának előkészítése, illetőleg a közös élettapasztalat előzetes körülményeinek közlése; ezt az összeforrottságot jól szemlélteti a „hősre” vonatkozó helyhatározói mellékmondat (a síró templomi kincsek Ódon fénye mög-
gül”) és az „ifjú” helyének („itten”) azonosulásra törekvő, kettőjük közötti távol-ságot megszüntető grammatikai szerkezete. Az összeforrottság azonban nem pusztán kettőjüknek, a „hős” valóságos sorsának és az „ifjú” képzetének azonos tapasztalati szintjén jelenik meg; a „hős” sorsa már lezárult, az „ifjúé” még nem, de lényegében semmi különbség a kettő között. Ebből következik, hogy az élettapasztalat általá-nosítható. Közvetlenül a helyhatározókkal előkészített azonosság, és a költői én megnevezése után következik a versnek ez a konkluziós része. Látszólag tehát a még töretlen életű ifjú borulató sejtése csupán, amit legfeljebb a képzelődés természete igazolhat, viszont a verset záró, a szakasztól elválasztott sor állítmánya (melléknévi igeneve) a *leszállani* közvetlenül utal a vers kezdősorára:

Hős, ki a láthatár peremén a sötétbe zuhantál,

vagyis, azonkívül hogy ez a megegyezés a vers szerkezetének zártságát eredményezi, a kettős kódolás eszközével kiemeli a közös sorstapasztalatot, s ezzel a kiemeléssel

* A vers aláhúzott mondatrészei a lírai hősre vonatkozó közlések, a szaggatott vonallal aláhúzottak viszont a költői énről vonatkoznak; a „hős” és az „ifjú” közös tapasztalatait, az általánosítható, közös sorstól közlik a kettős vonallal aláhúzott sorok. A szabadon hagyott sorok pedig a versbeszéd, konkrét tér- és idő-mozzanatait.

megszünteti a puszta képzelődés látszatát, így a vers záró sorai egy általánosított tapasztalatot, felismerést közölnek, valójában a *Gyászkar*val megegyező jelentés-síkon. A versben itt is minden a nyelv síkján történik, semmi sem marad kívül, minden amit a vers közöl, a vers nyelvében történik meg. Központi helyen tehát itt is a vers szóanyaga áll, minden belőle következik és minden hozzá tér vissza.

A karvezető szerepe itt rejtettebb mint az előbbi versben volt, de éppen ez a rejtettség feltételezi a melléknévi igenevek általánosítható (személytelen) formájában a közös tapasztalat közlését, ugyanis a nyelv logikája a hős és az ifjú közös sorstapasztalatának közlésére a harmadik személyű többes igealakjait követeli meg. Az objektíven szóló karvezető rejtett jelenléte teszi nyelviileg is igazolttá a melléknévi igenév használatát, és ez feltételezi a „közös”, az általánosítható sorstapasztalat közlését is.

A nő dicsérete is a lírai hős és a költői én kettős síkján teremti meg a vers belső feszültségét. Jellemző, az „esztétikai kultúra” szellemi körében viszont érthető, hogy a versben a nőnek nincs egyetlen egyénítő jellemvonása sem, a nő a vers objektuma, csak egy általános nőképlet alakult ki benne. A reneszánsz szerelmi költészetre emlékeztet Füst Milán eljárása. A reneszánsz költészetben ugyanis, aligha lehet az egyes szerelmes versek nőalakjait megkülönböztetni. Nincsenek egyénítő vonásaik. A reneszánsz bizonyos időszakában a fekete szemű, más időszakában viszont a szőke nő volt „divatos”, s ilyenkor szinte minden szerelmi vers egy-egy ilyen nőhöz íródott. Füst Milán versében a nő-képlet elsősorban a nő természeti adottságait nevezi meg, de nem tehet mást, hiszen a nő itt nem egy konkrét élmény reális hordozója, hanem mindenekelőtt egy erotikus élmény, a testiségnek a modellje. Ezért szól a vers „játékos ujjaidról”, „finom szíved”-ről, „lágú ágyékom”-ról, „kies-ékes, leglágýabb hasad”-ról, a fogakról, a szájról, az erekről, a finom női titkokról, s ismétli mindvégig a felkiáltó-vágyakozó, expresszív hatású „ó” szócskát, mely egyszerre biztosítja a vers ritmikus lendületét és készíti elő a költői én későbbi megszólalásának nyelvi síkját.

*S ó finomult anyag te, sokkal finomabb, mint az,
Ki már csak benned lel vigaszt!*

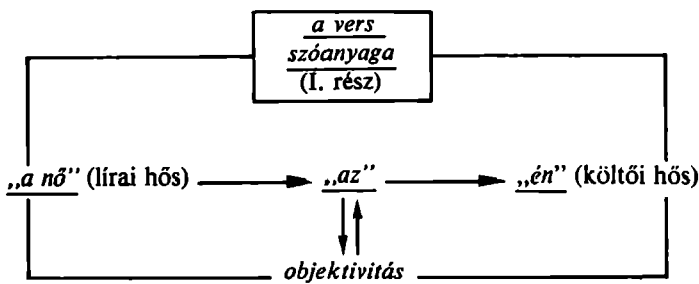
közli a vers az általános tapasztalatot, amit az első szó végére, tehát kiemelt helyre állított mutató névmás főnévi funkciója (személymegjelölés) emel ki. S ebből a volta-képpeni személytelenségből, ami logikus következménye a vers objektív nő-képleté-

nek, a női test, az erotika általánosított dicséretéből irányul át a vers egy borús, pesszimista, „objektív szomorúságba”, melynek ködös és borgőzös vidékein mutatkozik meg a költői én:

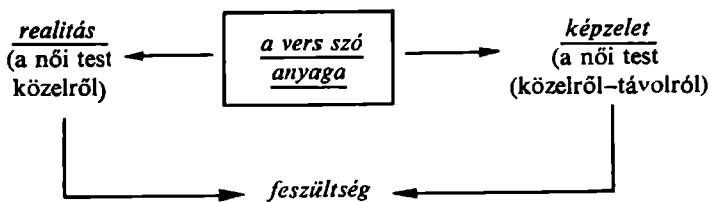
*Már én is úgy vagyok, – hogy futnék bár feléd...
Olykor megállok téveteg' a féluton,*

*Mert féltem álmaim javát és nem tudom,
Hogy nem a messzeség-e az, mely véled egybefűz?...*

De ez a költői én nem ölt testet, mint az előbbi két versben egy-egy konkrét emberi alakban (kósza lélek, ifjú), hanem megmarad a mutatónévmással megjelölt általánosság (objektivitás) szintjén. A költői én, bár látszatra személyesebb formában szólal meg, éppen a mutató névmással való szoros kapcsolata révén lesz objektív, valójában ugyanolyan képlet, mint a vers első részében a nő.

Ennek az objektivitás-modellnek a működésével szoros összefüggésben kialakult a versnek egy kettős kódolási rendszere, ami az egész szóanyagnak, és ezzel együtt a karvezetőnek a helyzetével (látószögével) van kapcsolatban. A versindítás egészen közelről vett nő-képei, a pórások és részletek sűrűre vont láttatása után a vers első részének utolsó sorában, a költői én szituációját illusztrálva, a messzeségről beszél, mégpedig feltételesen, azt fogalmazva meg ezzel, hogy talán éppen a távolság tette oly jól láthatóvá a női testet. Tehát ismét a képzelet és a realitás kettőssége, a bizonytalanság, a feszültség, amit az olvasói figyelemnek oda-vissza játéka teremt meg.

Ezt a feszültséget nem bontja meg a vers második része, mely egészében a „messziről”, a távolból látott nő napját írja le:

*Ebédnél ülsz, vagy látlak, kolmizod hajad,
 Vagy semmit sem csinálsz, csak ringatod magad...
 S én nézlek s gondolom, ki tudja, merre tévelyegsz?
 És álmodom, hogy asszonytársad máris hívogat...
 S ki tudja: beléd vette tán magát egy gondolat...
 S a szemeim kitérve leslek, min nevensz?
 És látom, földre ejted fátyladat
 S szemed sötét, – talán már mást szeretsz...
 S már térdepelnék is, hogy el ne hagyj...
 Eszméletem fénylő halála vagy!*

Élesen elválasztható a költői én (az aláhúzott részek) és a lírai hős jelentéssíkja. Csak zárósorokban találkozunk a két nyelvi sík, mégpedig az egyes szám második személyének megszólító formájában, melyhez két jelenlévő kell. A nyelvi szinteknek e találkozása előtt a költői én nézőpontját a vers első részének paradoxona (feszültségtére), a *messzeség*, határozza meg, s így a „néző” – a csábító – állítmányai, a „látlak”, a „nézlek s gondolom”, a „leslek”, az „álmodom” mind a képzelet működésének szójelei, s a vers szerkezetét meghatározó funkciójuk mellett, sűrű előfordulásukkal, ezt a mindvégig meglévő távolságot tartják meg. Az állítmányoknak ez a funkciója helyezi át a lírai hőst is a képzelet vidékére, mégpedig tekintet nélkül arra, hogy szinte erőltetetten mindennapi a nő tevékenysége; vagyis, a lírai hős versbeli tevékenysége, az „ülsz”, a „kolmizod hajad”, a „semmit sem csinálsz”, a „földre ejted fátylad” stb. mind kivétel nélkül feltevés, lehetőség, a képzelet terméke. Éppen ezért itt többszörös feszültségsíkról beszélhetünk:

1. a közlőlől látott női test és a képzeletben látott női tevékenység kettőssége,
2. a közlőlől és a messze feszültséget teremtő ellentéte, (a vers első részének nyilvánvaló áthatása a második részre),
3. a valóság és a képzelet kettős síkja közötti ellentét.

A többszörös feszültségsíkok egybejárásából következik az a számunkra legfontosabb tanulság, hogy a költői én, ami a versben megjelenik, mindig a vers nyelvi anyagának a produktuma, hiszen éppen *A nő discséretében* látható legjobban, hogy lényegét a nyelvi anyagba sűrített feszültség adja meg és – egészen pontosan fogalmazava – ez is nevezi meg.

(*A beleélés funkciója*) A beleélés mechanizmusát érthetjük tetten a három elemzett költeményben. Mégpedig a kettős beleélés mechanizmusát. A kőszó lélek és a gyászoló, az ifjú és a halott hős, csábító-néző és a képzeletbeli-valóságos nő alakjaiba való egyidejű és azonos természetű beleélést. Az egyes versekben tehát *kettős én-formát* láthatunk meg, s egyikhez sem fűződhet a partikularitás gyanúja. A kőszó lélek és a gyászoló, a töretlen ifjú és a halott hős is, de a csábító és a nő is egyformán teljes értékű s érvényű produktumai a költői műnek, még pontosabban a versírásnak és a költői nyelvnek, ugyanakkor – természetesen – egyiket sem vezethetjük vissza a szokásos értelemben használt költői én önkifejezésének vagy önkérésének kategóriávilágába, hiszen bármint is nézünk ezekre a versekre, soha-

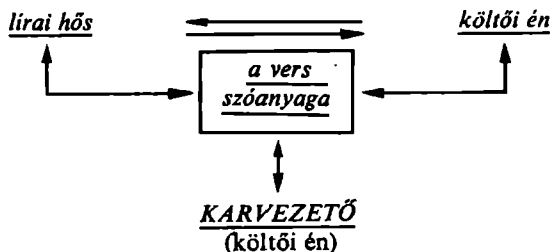
sem bizonyos, hogy valójában e két alak közül melyiket kellene alapvetőnek tekinteni, melyik lehetne az, amely szoros összeforrottságot mutat a személyiséggel. Ebben a dilemmában maga Füst Milán sem igazítja el, és nem is igazíthatja el olvasóit. Elsősorban azért nem, mert számára nem jelent problémát a személyiség, az önmegmutatás, az önmegszólítás. Ő a karvezető példájára nagy tömeg nevében objektíven kíván szólni, s az objektivitás aligha köthető a szokásosan vett lírai szubjektivitás bármelyik hőséhez, vagy a még mindig kísértő költői én kategóriájához. De nem igazíthat el azért sem, mert sohasem tudhatjuk meg, még akkor sem ha a költő életrajzát oly hozzáértően és alaposan rekonstruáljuk, ahogyan azt a kiváló Somlyó György tette, sok helyütt meglátva a versekben azokat a vonásokat is, amelyek egyenesen önéletrajzi jellegűek, hogy mi az az élmény, ami tényleg a valóságban megélt élménye a költőnek és mi az, ami a szituációba való beleélés, a képzelet produktuma. Valószínűleg, az ilyen irányú kutatások zsákutcába vezetnének. És, lehetséges, nemcsak Füst Milán költészetének az esetében... Azt kellene talán feltételeznünk, hogy a költészet és a vers, mint önálló tartománya a szó művészetének, teljesen független a költői valóságtapasztalás konkrétumaitól, s konkrét körülményeitől, bár sohasem zárja ki – vagy éppen függetlenségével hangsúlyozza leginkább – hogy társadalmilag, tehát a valóság, a valóságos ismeretek által feltételezett. Erre mutat rá egyébként a *Gondolatok vázlat a belső és külső szemléletről* idézett mondata is, mely szerint „A mások érzései számunkra csak akkor érthetők, ha mi is átélünk hasonlókat.”, csakhogy a lényeges költészetelméleti (s egyben irodalomelméleti) probléma nem itt van elrejtve, hanem abban a tapasztalatban, amit Füst Milán egész költői életművéből vonhatunk le, a költői igazságot sohasem mérhetjük a valóságban létező igazságokhoz, hogy végső soron az amit a költő átélt, vagy átélhetett sohasem lehet kritériuma annak, amit a költő írt és megírt. És nemcsak azért, mert a versnek az egyetlen igazi kritériuma a szépség, ahogyan azt Füst Milán esztétikájának nem egy helyén fogalmazta meg, hanem azért is, mert a vers tényleg akkor teljes ha önmagával bizonyítható, ha valóságagyát a belső valóság (a költői nyelv!) kritériumai igazolják. S ennek a belső valóságnak a részei a kettőzött költői hősök: a vers hőse és a róla szóló (vele azonosodó) költői én. Egyik sem vezethető vissza a költő empirikus alakjára, egyik sem vizsgálható a költő Énje, életrajza, személyisége szempontjából, hanem csak egymáshoz való viszonyukban a nyelven belül, mert – s ez a következő fontos tapasztalata a három verselemzésnek – a költői hős, az *Objektív kórus* esetében, a gyászoló, a halott hős, a nő az a belső realitása a versnek, ami létrehozta a róla beszélő költői ént, a kősa lelket, a töretlen ifjút, a csábító-szenvedő ént. S ez nyilván fordítva is feltételezhető. Mert ahogyan az, amiről a vers szól előhívja azt, aki a versben beszél, úgy az is, aki a versben megszólal létrehozhatja azt, akiről szól. Vagyis, ismét egy bizonytalanság, melynek messzemenő következményei vannak ha Füst Milán költészet szemléletéről van szó.

S hol a helye ebben a kéttagú versírási modellben a karvezetőnek, aki a verset előadja? Nyilván nem pusztán reprodukív feladatot tölt be, hiszen az epilógus pontosan megnevezi, megformálja a karvezetőt, s ennek költői alakjait láhattuk az *Aggok a lakodalmon* Kajetánjában és Bohemudjában.

A Karvezető valójában összefoglalója ennek a két, csak a nyelvben élő lírai alaknak. Ami persze nem jelenti azt, hogy a Karvezető kívül van. Ő is belül van, őt is a vers nyelvi anyaga hozza létre, ő is a vers produktuma. De másként mint a két

előbbi. A karvezető az, aki „tudja” a nyelvet. Mégpedig egy meghatározott nyelvet tud, azt amelyik alkalmas e két hősnek az előhívására és kivetítésére. Edward Sapir és Benjamin Lee Whorf az indián nyelveket kutatva bizonyították be meggyőző módon, hogy a világ nem minden ember számára azonos felépítésű. Vagyis, a különféle nyelvi rendszerek meghatározzák a világ megismerésének és a gondolkodásnak az irányát. Más szóval, a valóság megismerésének lehetőségei nem általánosak, hanem a nyelvtől függenek, s ezért a nyelvnek a világ megismerésében kauzális elsőbbsége van²⁷. S a karvezető nyelve (a költői nyelv) az, amely – ennek a gondolatmenetnek az értelmében – kiépíti, megformálja a vers belső valóságterét, mindazt ami a versben mint poétikai valóság létezik. A karvezető nyelve az, amelytől végső soron minden függ. A karvezető, akit szintén csak a vers nyelvi anyagából ismerhetünk meg, hiszen ez mutatja meg a legegzaktabb módon a karvezető világszemléletét és gondolkodási módját.

Füst Milán versírásának alapvető modellje írható le e hármas funkcionáltság és viszonyrend alapján:

De térjünk vissza egy pillanatra ahhoz a megállapításhoz, hogy a költői én éppen olyan eleme, mégpedig poétikai eleme a költészetnek, mint a szókép, a ritmus stb., vagyis, a költői én éppen olyan formális rendező elve a versírásnak mint a ritmus, a rím, a párhuzamosság, az ismétlés, melyekről ennek a dolgozatnak a poétikai részében lesz szó, s menjünk egy lépéssel tovább, állapítsuk meg azt, hogy a költői ént a versmondás hívja életre, az írás definiálja létezését, vagyis *nincs költői én a versen kívül*.

Jól példázhatja ezt az *Objektív kórus* hátralevő két verse, melyekben a költői hős és a költői én látszólagos azonosságát láthatjuk meg. A *Szüretelők dala* első személyű én-formában:

A bús bölcselemnek vége: a bús részleteket élem...

szól a rossz termésről:

*Lám szorgalmas kezem dúsán munkálta meg a barna föld ölet,
(Ó asszonyok öle, mért vagy termékenyebb!)
S im' sírva látom: barna lányok kosarába' szőlőm
Nem dús, nem szép s nem elsőrendű mustja.*

²⁷ Kétségtelenül téves tétel, de ha költészetről van szó, alkalmazható különösképpen ha a költészetet a nyelv egy fajtájának tartjuk.

és bontja ki az egyik legteljesebb látomás-képét ennek a ciklusnak az indiai éjszakáról és pestisről:

*Indiában a városokra ráfekszik az éj s a pestis
Szörnyű dulása most elpihen talán. De lám, de jaj, vad, vérengző koldusok
Rêmes csoportja máris vonítani kezd az ég felé s a jajszó
Lomhán gomolyg az istenekhez a magasba fel,
Mint a tragikus áldozatok szállongó, gyenge füstje.*

A költői én, a versmondó (a karvezető) felvette a szüretelő szerepét, a költői hős alakját, de fordítva is lehetséges, s talán ez a reálisabb lehetőség: a szüretelő vette fel a költői én alakját, mert hisz nem a költői énről, hanem a szüretelőről van szó a versben, s ő mondja el a verset a Füst Milán költészetében tipikus, a „déli tájakon kalandozó” költői hős alakjában, s az ő költészetére úgyszintén nagyon jellemző alkonyati, „mély-borulatú” idő-mozzanatban. Ugyanakkor lehetséges volna, s talán vonzó kutatási feladat is, megvizsgálni azt a képletet, amit ez a vers a dús munka és a nem dús termés ellentéte között fejt ki a költői létezés, a soha meg nem elégedés lélektani síkján, de ez a kutatás messze vinne bennünket a költészet kérdéseitől, s a kimutatható eredmények is inkább a lélektan mint a költészet körében lennének érvényesek.

Ezért elég azt a kézzelfogható megállapítást tenni, hogy a szüretelő mint költői hős, és a dús munka – nem dús termés ellentmondásának képlete hívta életre a költői ént, mint a vers egyik elemét, mert nem a rossz tapasztalatot szerzett szüretelő nevében szól a vers, s nem is ezt a szüretelőt állítja erkölcsi példának, hanem mindkettő együtt – a költői nyelv síkján – hozza létre a versmondó költői ént, a karvezető alakját, mely ily módon tényleg nem létezhet a versen kívül még akkor sem, ha így pusztá fikció lesz, mégpedig a nyelvi műalkotás produktuma, álarc (maszk) mely felvehető, de eközben semmi sem teheti kérdésessé magát a verset. (Egy egész „vers-kötet” szólhat e megállapítás mellett, a *Szavak az árnyékomhoz* című, Szántóné Kaszab Ilona nevében kiadott „átköltések” könyve.)²⁸

Ugyanez olvasható ki a hasonló poétikai képletre épülő *Kívánság* című versből, az *Objektív kórus* ötödik darabjából:

*Ó mikor lesz, hogy kezemben tiszta könyv
S testben, lélekben tisztán s vidoran csillogva... sűrű
És vad kődök után, kilépek majd a napsütött világra, mint gyűrű,
Mely sikos üvegládikójából úrnője drága ujján
Rövid sétára megy és visszajön.
És ó mikor lesz már, hogy karcsú tiszta ujjaim
Majd nem fertőzi meg a sárló munka zsiros szennye rútan
S hogy mindéig vasárnap lesz már mindegyik napom?!
Bársonykalapba' lépdelek, tollam fülem mögött
S az ajkamon önhitt mosoly, – ez egyszer végre megnézem a tornyokat,
Miket nem láttam eddig... minnek építették s nyújtózkodnak azok fel a magas ég alá,
Ha én nem láthatom... Ha gyönyörködni bennök nem tudok? – Fáradt vagyok*

²⁸ Füst Milán/Szántóné Kaszab Ilona: *Szavak az árnyékomhoz. Összes versei*, 1972-es kiadásában. A kérdést Somlyó György kismonográfiája közelebbről vizsgálja

*És nincs időm, ti emberek... s a bánat is,
 Nehéz madár a gyenge ágon, úgy lehúz, úgy megvisel...
 Oh nem a szépségnek való már ingerült szemem!
 De majd! – Majd akkor tán a napba nevetek, mint őseim
 És szellős lesz a lelkem, mint a virradat
 S pihétlen-tiszta és magasztos lesz az életem!
 Oh nem úgy testvérek, – az nem lehet, hogy csakis sírni, átkozódni
 S két kezed tördelni vagy az ég alatt... És anyád árnyékán tűnődöl, mint az
 eszelős,
 Mert nem mersz bús szemébe nézni... Nincs kenyér! – Oh ne kérdezzetek,
 Hogy néma tekintete jajszavamra mit felel?...
 Jobb nem beszélni, – erről is hallgatni kell...
 ...Sok ember örök fájdalomban süllyed el!!*

A versindító sor itt is első személyű mint a *Szüretelők* dalában, s a vers egészen a második grammatikai egységig megőrzi ezt a grammatikai formát, sőt a második egységben is előfordul egyszer (jaj-szavamra). Én-formájú vallomás-versnek lehetne tekinteni tehát a *Kívánságot*, annál is inkább, mert a beszélő alakja itt nem konkrét, mint az előbbi versben, nem jelenik meg közvetlenül szerepjátásza vagy emberi helyzete közben. Nyilvánvalóan éppen ezért a vers megtéveszthet, hiszen mintha a lírai hős és a költői én azonosságát mutatná. Csakhogy ezt a „láthatatlan alakot” *rekonstruálni* lehet, mégpedig természetes közegéből, a vers nyelvi anyagából. Persze, ez a rekonstrukció is megtéveszthet bennünket, mert látszólag egy költői alak arc-élet hívhatja elő, s ebben, ismerve Füst Milán pesszimista világszemléletét, korai eljegyzettségét a halállal és a halál hangulatával, könnyű volna a lírai én és a költői én közötti egyenlőségjelet meglátni. Először is, a „tisza könyv” jelzős szerkezet – a versben előforduló vágyakozásmetaforák közül az első – a költői munkára utal, ambivalens jelentésköreiből ez tűnhet elsődlegesnek, hiszen (amint majd láthatjuk), a „tisza könyv” a „tisza költészet” megfelelője. De ebbe, a szerintünk téves irányba vezetheti gondolatmenetünket a vers mélypontján, közvetlenül a „De majd!” felkiáltással bevezetett, a közlésegségek váltását jelölő negatív megfogalmazás is:

Oh nem a szépségnek való már ingerült szemem!

A versindító sor költészetre és a költőre utaló metaforája (a „kezemben tiszta könyv” első személyű birtokos szerkezet a költőre és a költészetre egyszerre mutat, a birtok és a birtokos viszonyának pontos megjelölésével) és ez az első szerkezeti egységet záró sor kétségtelenül kötődik egymáshoz, mégpedig egészen határozottan (amaz a tiszta költészetre, ez a szépre utalva) a költői munka jelentéskörében. S ennek a keretnek tűnő, talán túlzottan is szándékolt indítás-zárás szerkezetnek a jelentése visszahat az egész vers óhajképeire, az „ó mikor lesz” kezdetű költői képek sorára, s így a „testben, lélekben tisztán” szemantikai szintjén mind az:

*Oh mikor fogom megérni már, hogy karcús tiszta ujjaim
 Majd nem fertőzi meg a sárló munka zsiros szennyje rútan*

jegyében a költői munka terheinek, nehézségeinek képei lesznek, s ezáltal a verset természetszerűen emelik, bár negatív, de szubjektív fogantatású ars poetica szintjére.

Persze, a versnek ez a lehetséges, de szerintünk téves értelmezése is sajátosan Füst Milán-i. Aligha hihető, hogy a költői munka bírált, büntetésnek érzett terhei alól költő oly intenzíven kívánczozna ki mint Füst Milán a *Kívánságban*. József Attila fogalmazta meg egyértelműbben, hogy amikor verset ír az ember nem verset írni volna jó, de az ő közlése, bár a Füst Milánéhoz hasonlatos, valójában egészen más, s így aligha adhat alapot összehasonlításra. Füst Milán negatívan fogalmazza meg a mások szerint felemelő érzést szülő költői alkotómunkát, s szinte borzongva írja le a megszólalás lírai szituációját: „sűrű és vad ködök”, amiből nyilván csak a „napsütött világra” kívánczozhat a költő.

„Sűrű és vad ködök” veszik körül a költő „sárló” munkáját, melynek „zsiros szennye” rútan fertőz!

Viszont, amilyen nyilvánvalóan vonatkoztatható mindez a sajátos Füst Milán-i költő-szituációra, éppoly határozottan állítható mindezek *objektivitása*, a fogalomnak a versírásban betöltött, tehát nem az emberi egzisztenciát, a lét-helyzeteket leíró értelmében. A „sűrű és vad ködök”, s velük szemben a „testben, lélekben tisztán” és a „napsütött világ” nem kizárólag ennek a versnek jellemző ellentét-képe, hanem általános szinten is definiálja Füst Milán verseit, hiszen szinte minden költeményében jelen van ez az ellentét, tehát joggal tekinthető egy olyan kritikai nézőpontnak, melynek távlatából könnyen belátható Füst Milán lírai anyagának legnagyobb része. A ködös képek egész sora idézhető ki az ő verseiből, s velük szemben – éppen a *Régiak* körében – az egyik legsűrűbben használt jelzője a „tisztá”; az „O Uram” kezdetű *Zsoltár* – sajátos felépítésű óhaj-vers, mint a *Kívánság!* – két sora:

*Mért kell hát érintkeznem, mért kell élnem, mért nem bontják
Hűs, tiszta örök-ágyam tiszta angyalok?*

a legpontosabban mutatja ennek a sűrűn előforduló jelzőnek a funkcióját Füst Milán költészetében. A „tisztá” itt mindig halál utáni, s mindig vágykép. Fikció tehát, aminek nincs evilági megfelelője. Ugyanezt a szerepet tölti be ez a kulcsszó a *Kívánságban* is. Ebből a szerepből következik, hogy a köréje épült képek, s a vele megnevezett szituációk állandóan és ismétlődve visszatérő mozzanatai (motívumai) Füst Milán költői világképének, s mint ilyenek aligha vonhatók egy negatív ars poetica tisztán egyéni jelentéskörébe. A képeknek és a motívumoknak állandósult formájával és változatlan funkciójával Füst Milán ismét az „objektív versírás” egyik változatát (lehetséges változatát) mutatta meg. Vagyis a vers belső, semmivel sem azonosítható és semmire vissza nem vezethető realitását példázza ez a szubjektívnek, a költői én önkifejezésének tűnő vers. És ha valóban ars poeticának fogjuk fel a *Kívánságot*, akkor is az „objektív versírás” elemeit kell felismernünk benne. Idéztük már, s elemeztük, Füst Milánnak költői indulására emlékező szavait. A történetben megmutatkozó negatív viszonyulás a költészethez, illetőleg a költészet egy meghatározott, s szerinte elfogadhatatlan típusához bevezető az „objektív versírás” lehetőségeinek körébe. Ennek a költői módszernek alapkategóriáit fogalmazza meg, a negatív ars poetica szintjén, a *Kívánság*. Anyagában keménnyé, formájában tartóssá kell faragni a verset, mint az oszlopot, s ez állandó nyugtalanságot, „sárló munkát” igényel; ez a munka méreteivel és terheivel elviselhetetlen, s ezért szüli az óhajok sorozatát, a kikívánczozást a lét ezerarcú sűrű ködeiből a „tisztá könyv” napfényébe. Ez a metafora, a „tisztá könyv” viszont egészében a „tisztá költészet” kategóriájával

cseng össze, hiszen közvetlenül utal a kő, a virág, a jelentéktelenségek „hangulatára”. A „tisztá költészetnek” az ideje jött el, állítja Füst Milán, s nyilván az ő versei is ennek a jegyében születnek. Ennek a tisztá költészetnek az egyik legteljesebb megfogalmazását, képi közlését is a *Kívánság* tartalmazza, mégpedig a „De majd!” felkiáltással kezdődő második szerkezeti egység első három sorában:

*Majd akkor tán a napba nevetek, mint őseim
És szellős lesz a lelkem, mint a virradat
S pihétlen-tiszta és magasztos lesz az életem.*

Egy teljesen személyesnek tűnő óhajkép, romantikus ihletésű elvágódásnak is tekintetnénk, de ha az „objektív versírás” kérdéskörében vesszük szemügyre, akkor kiderül, hogy ez a kép kifordul önmagából, egy sohasem látott és soha meg nem érhető objektív világot ír körül, a tisztaság, a tisztá látvány, s a tisztá költészet vidékeit. A szem („a napba nevetek”), a lélek („szellős lesz lelkem”) és az élet („magasztos lesz az életem”) útján növekszik a kép jelentéstartalma, melynek központi poetikai-rendező elve, amint az egész költeményé is, a jövő idejű grammatikai forma: a jövő idő az elérhetetlen tisztaság ideje és tere. Ott lesz majd lehetséges a versben megfogalmazott óhajkép valósága. De most még, a tisztá költészetben innen, a jelenben a „Nincs kenyér!” képe dominál, és a „néma tekintet”, ezért:

*Jobb nem beszélni – erről is hallgatni kell...
...Sok ember örök fájdalomban süllyed el!!*

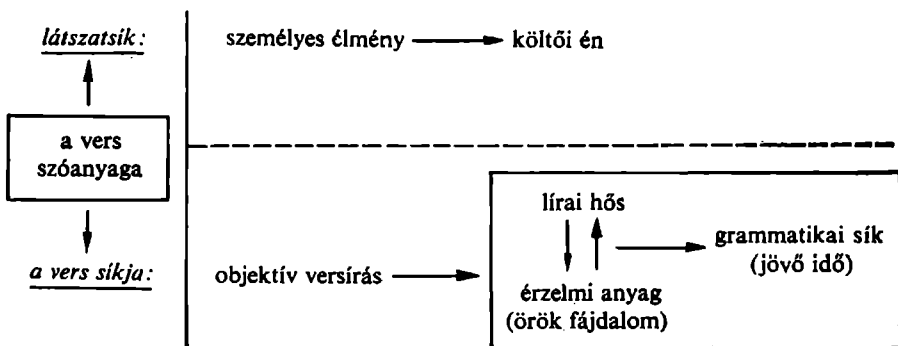
A *Kívánság* tehát az elérhetetlent, a távolit írja körül, mint a tisztá költészet megvalósulásának lehetséges idejét és terét, a jelenben azonban a némaságot választja, mert

*Fáradt vagyok
És nincs időm, ti emberek... s a bánat is,
Nehéz madár a gyenge ágon, úgy lehúz, úgy megvisel.*

de ez a némaság, ez a nehéz fájdalom a gyöngye szívben a végtelenből indul a vers zárósorát megelőző három pont útján. Ez az ami adva van, ez a siralomvölgy, a „vad kődök” és ezzel szemben a „napsütött” világ csak lidérc, elérhetetlen, megfoghatatlan jövő: *változtatnod nem lehet*. A költő ebben a helyzetben csak a némaságot választhatja, illetőleg választhatná, ha egészében ennek a személyes, élményi siralomvölgynek a jegyében írna; de a költő objektivizál, a napba néz, s ezt nem az „örök fájdalom” valóságban megélt, személyes és őszinte élményének a közlésével teheti meg, hanem az objektív felé forduló látás, az alakítás, a versírás, a „sárló munka” jegyében. Az „örök fájdalom”, melyben sok ember süllyed el nem élet-dokumentum a versben, hanem a vers nyelvi felépítésének az eredménye (terméke): a jövő idejű grammatikai forma így csap át, a vers belterében, a jelentés szintjére. Nem véletlen tehát az sem, hogy a *Kívánság* egész struktúráját is ez a jövő idő határozza meg. Szinte minden mondata a „mikor lesz már” felszólító jövő idejű alakjával kezdődik, a vers tehát nem lépcsőzetes, hanem réteges szerkezetű, hiszen a jövő idejű nyelvi formák egymás mellett állnak, egymást egészítik ki. S hogy ez a jövő idő egészében az „örök fájdalom” metaforája, bizonyítja a második grammatikai

egység már nem felszólító, hanem megállapítható jövő ideje, mely a jeleni „Nincs kenyér!” fájdmát, a jeleni „jaj szót” már a jövőben láttatja, ami ily módon valóban az „örök fájdalom” megfelelője lesz. Logikus tehát, hogy a *Kívánság* érzelmi anyaga nem a költői én érzékenységének és érzéseinek függvénye, vagy csak részben az, hanem egészében a versben szereplő, fiktív lírai én, más szóval a vers nyelvi anyagának a produktuma: objektív tehát, ahogyan objektív a kő és a virág hangulata is.

A *Kívánság* megtévesztő (mert látszólagos) személyes élmény és közlés-köre így csap át egy másik, egy objektív élmény- és közlés-körbe: már nem személyes, egyéni élményről van szó, hanem költészetről; a vers – bár nem szakítható el szerzőjének a nevéől és természetétől –, arra törekszik, hogy minél távolabbra kerüljön a szerzőtől, a szerző természetrajzától, és mindez a vers „belterében”, a vers nyelvi anyagában játszódik. Az „objektív versírás” modellje így írható le:

A költői én így kimarad a vers struktúrájából, a vers a költőtől független, öntörvényű nyelvi termék lesz, amely semmivel sem mérhető csak belső arányosságával, elemeinek funkcionáltságával, a struktúra teljességével, Végső soron már nem a költői érzékenységről és őszinteségről van itt szó, hanem egy nyelvi természetű alkotásról, melynek értékeit, ahogyan Cleanth Brooks állapította meg, csak a vers felépítésének integritásával mérhetjük.²⁹

Hogyan éri ezt el a költő? A *Kívánság* példáján láthattuk, hogy a versben megjelenő költői én és a szerző költői énje szinte megtévesztéseig azonosodni látszik, de erre sohasem kerül sor, mert a két pólus között túl nagy az ellenállás, a feszültség. Aligha képzelhető, hogy a kettő bármikor is azonos lehessen. „...mindazoknak, akiket érzékenységükön felül még érzelmeikben is súlyosan terhelt meg az életük, mindezeknek nem sikerült olyan távolságba kerülniök fájdalmas élményeiktől, amely alkalmassá tette volna őket s kedélyüket arra a szabad, boldog és bátor lengésre, amely mindennemű művészetek legfőbb feltétele bennünk.”³⁰ – írta Füst Milán esztétikájában, s ez a megállapítás pontosan egybehangzik a magunk sarkosítottabb állításával, miszerint a szerző énje, fájdalma, szenvedése (az életrajzi tények), nem feltétele és nem kritériuma a költészetnek, a vers tőle függetlenül, alkotó-

²⁹ Idézi: Roman Jakobson: *Hang Jel Vers*, Budapest, 1969.

³⁰ Füst Milán: *Látomás és indulat a művészetben*.

jától elszakadva mutatja fel sajátos értékeit, ugyanakkor azonban megteremt és létrehoz egy fiktív, lírai hőst, mely a verset a szerzői én helyett elmondja, a karvezető képében, nagy tömeg nevében, objektíven szólva. A *Kívánság* Füst Milán egyik legszemélyesebbnek tűnő verse a *Régiék* körében, ugyancsak kialakított egy ilyen költői ént, mely nem öltött testet, de rekonstruálható, mégpedig egy más szinten, mint ahogyan azt az elemzés eljén tettük. Kétségtelen, hogy ennek a rekonstrukciónak az alapja ismét a vers nyelvi anyaga, mégpedig e nyelvi anyag megformálása, más szóval a vers nyelvi felépítése. Kiséreljük meg most ezt a rekonstrukciót a vers grammatizáltságának a szintjén.

Bizonygattuk már, hogy a versben megjelenő lírai én a vers nyelvi anyagának a produktuma. Az első személyű igealakok [kilépek, várom, fogom (megérni), lépelek, megnézem, láttam, láthatom, (nem) tudok, vagyok, nevetek] és az első személyű birtokos viszonyragok [(kezemben), ujjaim, napom, tollam, ajkam(on), időm, szemem, őseim, lelkem, életem, jajsavam(ra)] sorából, mintegy épületkockákból épül fel ez a fikció. Első pillantásra azonban kitűnik, hogy alig vannak megkülönböztető, eltérítő jegyei. Valójában egy általános és általánosítható alak formálódik meg így a versben, melyeknek nincsenek, vagy legalábbis nem látszanak a személyes tulajdonságai; ha ezek nincsenek meg, akkor emberi vonásai e fikciónak nyilván az objektív, a tárgyasult világ határai között képzelhetők el. S hogy mennyire így van, azt a versnek egy – a közlésegségekre való szerkezeti bontás – után következő váltása mutathatja meg: amikor egyszerre megszűnnek az első személyű nyelvi formák (kivétel csak a jajsavamra, mely áttolódik a vers második grammatikai egységébe, de ennek az új nyelvi kontextusban az első személyűektől eltérő a funkciója), és a vers először a melléknévi igenév (sírni, átkozódni, tördelni), majd a megszólító második személyű formák (anyád árnyékán tündödl) felé mozdul el. Ennek, a vers belső terében megfigyelhető nyelvi (grammatikai) váltásnak különleges poetikai szerepe van. Az „Oh nem úgy testvérek” előtt lezárul az első személyű grammatizáltság, eddigre tehát készen áll előttünk az elvágyódó, a jövő tisztaságát óhajtó lírai én fiktív (nyelvi) alakja, innen kezdődik viszont ennek az alaknak a „beiktatása” a nagy tömeg körébe, mégpedig az általánosítható nyelvi formák (a melléknévi igenév, a megszólító második személy) révén. S éppen ez a beiktatás magyarázza meg azt is, hogy a vers első szerkezeti, vagy grammatikai egységében miért nincsenek a lírai ének megkülönböztető jellemvonásai, miért tartozik minden jelölő valójában az általános, az objektív körébe: egy olyan lírai én szólal meg a *Kívánság*ban, mely elsősorban az általános jelentésszintek között mozog, vagyis már megszólalásának első pillanatában, attól kezdve, hogy először kimondja:

O mikor lesz, hogy kezemben tiszta könyv

tehát amikor a személyiség látszatát kelti, már a karvezető szerepét vállalja, s máris a nagy tömeg nevében szólal meg: itt nem róla van szó, hanem a versről, ő csak előadja a verset, megnevez valamit, miáltal az elhangzott szavak őt magát is megnevezik. Ezért kell majd a megnevezés mechanizmusával Füst Milán költészetében külön foglalkozni.

A *Kívánság*nak – és az objektív versírásnak – két lényeges vonása következik ebből a megállapításból. Egyrészt, amit már eddig is többször kiemeltünk:

1. a költői én a vers nyelvi anyagának a produktuma, s jellemvonásai egészében a vers grammatizált természetétől, a vers nyelvi felépítésétől függenek; másrészt pedig az, hogy:

2. a versnek az értéke elsősorban ennek az alakított költői ének és a vers struktúrájának az arányosságától függ.

Ezzel az utóbbi megállapítással kell még külön foglalkozni, mert éppen ez lehet Füst Milán költészetében a tájékozódás iránytűje. Ha megvan a teljes és funkcionált viszonyláncolat a versben alakított költői én és a vers struktúrája között, akkor nem férhet kétség a költemény teljességéhez, integritásához. Teljesen mindegy, s teljesen mellőzhető a költő mindennapi énje, s vele együtt életrajzának az adatai, sőt személyiségének a jellemvonásai is, mert hisz ezek nem, vagy csak részben, a költészetvizsgálat másodlagos, külső szintjén hatnak ki a versolvasásra, viszont annál lényegesebb a versben kialakított költői én és a vers nyelvi, stilisztikai, poetikai struktúrájának a megfelelése.

A *Kívánság* esetében itt egy különös jelenséggel állunk szemben. Szerkezeti egységei ugyanis nem esnek egybe grammatikai egységeivel. Ez az eltolódás jelentős szerepet tölt be. Az egész versben a jövő idő grammatikai formái uralkodnak, de lényeges különbség van az első és a második szerkezeti egység igealakjainak szemantikai funkciója között. Az elsőben még egyfajta remény látható meg, az elvágódás, s ennek közlésére alkalmas a jövő idő, a másodikban pedig, a jövő idejű nyelvi alakok jelen idejű funkciót töltenek be, illetőleg egy bizonyos időnkívüliséget közölnek, ami pontosan megfelel a második szerkezeti egység általánosító törekvésének. A szerkezeti és grammatikai egységek közötti eltolódás a második szerkezeti egység elemzett három sorában figyelhető meg. Ez a három sor grammatikailag még az első szerkezeti egység óhajképeinek sorába tartozik, funkciója szerint viszont az általánosító második szerkezeti egységhez. Tehát egyfajta átmenetet képvisel itt s mint ilyennek kitüntetett szerepe van. Itt is a jövő idő grammatikája uralkodik: a „majd akkor” sorkezdetre épül rá a kétszer ismételt, tehát a vers ritmussorát kiemelő „lesz” jövő idejű igealak, s ezáltal ez a három sor közvetlen nyelvi befejezője az óhajképeknek, ugyanakkor azonban bevezetője is az általánosítás tendenciájával szerkesztett második grammatikai egységnek.

Így, a látszólagos eltolódás ellenére is egybeesik a vers szerkezeti és grammatikai felépítése, ami nyilvánvalóan elsődleges feltétele a vers arányosságának és integritásának. Az eltolódás csak aláhúzza, kiemeli a vers belső arányosságát. Teljes műalkotás tehát a *Kívánság*, vagy ahogyan Heinrich Wölfflin mondaná: „kész mű”, s ezért lehet alkalmas – az *Objektív kóruson* belül – Füst Milán sajátos versírásának, objektív versírásnak, s az ebből következő líraelméleti kérdéseknek, elsősorban a költői én kérdésének a megközelítésére.

BORI IMRE

EGY KAJ-HORVÁT DALOSKÖNYV MAGYAR EREDETŰ VERSEIRŐL

1.

Az úgynevezett Murántúli énekeskönyveket immár ötven esztendeje ismeri a szlovén és a horvát irodalomtörténetírás, közelebbről azonban mostanában vizsgálta csak Olga Šojat az I. számú énekeskönyv egyes szövegeinek közlése elé írott tanulmányában¹, lehetővé téve a szövegekkel való foglalkozást szélesebb körben is.

A két énekeskönyv a maribori könyvtár tulajdona (Visokolška in študijska knjižnica), melyekről először Fran Kovačić adott hírt M. Slavič: Prekmurje című könyvének recenziójában², részletesebben pedig Franjo Fancev foglalkozott velük a harmincas években. A XVI. századi kaj-horvát költészet nyomában című jelentésében³ alapjában véve pontos leírását adta a két énekeskönyvnek, az egyiket XVII. századnak, a másikat egészében XVIII. századnak minősítve, s jelezve igen nyomatékosan a daloskönyvek kaj-horvát jellegét. Fancevnek ez az ismertetője azonban arra is figyelmeztetett, hogy nem filológiai jellegű kérdéseket jelentenek ezek az énekeskönyvek, hanem messzemenően irodalomtörténetieket is, minthogy éppen ezek a kéziratok teszik lehetővé, hogy módosuljon az a még a harmincas években is elfogadott nézet, mely szerint a kaj-horvát irodalom kezdetei a szlovén és a tübingeni horvát protestantizmussal állnak kapcsolatban⁴. Részletesebben fejtette ki nézeteit Az elmúlt évszázadok kaj-horvát költészete című előadásában⁵, most már a daloskönyveket a kaj-irodalom egy lehetséges szintézisében szemlélve, és az I. számúnak készítését az 1593-as esztendőben jelölte meg: „Ha a Maribori daloskönyv világi énekeihez soroljuk a XVI. századi magyar költészet két epikus énekét is (Fancev a Ráskay Gáspár fordította széphistóriára és a Vitéz Franciskóra utal! B.I.)... akkor nem túlzok, ha azt mondom, hogy a XVI. századi horvát kaj-közösségben, a vallásos költészet mellett, semmi esetre sem volt idegen sem a népi, sem a szélesebb körű világi műköltészet sem...”⁶

¹ Olga Šojat: Prekmurska pjesmarica. Forum, 1973, 7—8. 176—213. old. A fotokópiák alapján a kéziratot Olga Šojat (Zágráb) és Franz Leschik (Bochum) fejtette meg.

² Časopis za zgodovino in narodopisje. Leto XVII. Maribor, 1922.

³ Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16 vijeka... Ljetopis JAZU, svezak 48, za godinu 1934/35. Zagreb, 1936, 165—168. old.

⁴ uo. 168. old. „A kad jedanput bude u cijelosti uvedena u hrvatskukajkavsku književnost još i poezija starije prekmurske pjesmarice, mislim, niko više neće pokušavati da dokazuje, kako hrvatska kajkavska književnost zahvaljuje svoje početke baš slovenačkoj i hrvatskoproteštanskoj književnosti u Tübingenu, kako se to dosad bez svake veze, bez ikakvih dokaza i kao od nekog inata činilo, i na žalost, još uvijek se čini.”

⁵ Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova. Ljetopis JAZU, svezak 51, za godinu 1937/38. Zagreb, 1939, 86—105. old.

⁶ uo. 99. old. „Ako k svjetovnoj poeziji Mariborske pjesmarice pribrojimo napokon još i dvije epske pjesme iz mađarske poezije 16 vijeka... tada ni ja neću pretjerati, ako kažem, da hrvatskoj kajkavskoj sredini pored crkvene poezije, nipošto nije bila strana ni pučka a ni umjetnička svjetovna poezija širih opsega...”

A Fancev affirmálta kaj-daloskönyvek azonban csak az elmúlt évtizedekben kapták meg helyüket a horvát irodalom történetében. Krešimir Georgijević irodalomtörténetében⁷ méltatja a daloskönyv Szigetvár elestét elmondó énekét, s jelzi a daloskönyv didaktikus és szerelmi verseinek meglétét is a Legrégibb kaj-költészet című fejezetében. A legpontosabb leírást Olga Šojat adta a XVII. századnak minősült daloskönyvről a már idézett előszavában, kéziratunkat most már Murántúli daloskönyv I. néven emlegetve, felhasználva a maribori könyvtártól kapott kéziratleírást. Ez szerint a daloskönyvet több kéz másolta, valamennyien iskolázott emberek lehettek. Írásuk kiírt, helyesírásuk pedig a kor normáját követi. Az is bizonyosra vehető, hogy nem egyszerre másolták, hanem hosszabb időn át készült, s mi több, hogy 1710-ben, amikor a martijanci Nikola Legen a tulajdonosa, a daloskönyvbe másolás még hétköznapi gyakorlat volt. A pontos datálás azonban még nem lehetséges: Olga Šojat sem tudta feloldani a daloskönyv egyes szövegeinek keletkezési éve és a daloskönyv összemásolása ideje közötti ellentmondást, minthogy a kettőt azonosítani nem lehet. Óvatos fogalmazásban talán azt lehetne mondani, hogy a daloskönyv legrégebb szövege 1534-ben íródott: ezt az évszámot adja Andreas Šajtić: Cantio de matrimonio című versének utolsó szakasza, az utolsó évszám pedig Nikola Legené 1710-ből. Fancev nyomán Olga Šojat Šajtićnak tulajdonítja a Tužnim vnoغو Bogu..., az Oženil se jeden mlad junak..., valamint a Blaženi ljude, ki se Boga bojo... kezdetű dalt is. Ezeknek alapján pedig a daloskönyv egy része kétségtelenül XVI. századnak minősülne, amelyhez későbbi időkben keletkezettek kapcsolódnak.

Némi eligazítást kaphatnánk a daloskönyv szerkezetének vizsgálata alapján – tovább fűzve immár Olga Šojat információit is. A Murántúli daloskönyv I. öt részből áll, melyből az első három az egyházi év ünnep-ciklusait követi – adventtől pünkösdig (Az elsőben a Cantiones Adventus et Natales...; a másodikban a Cantiones Quadragesimales et Paschales...; a harmadikban a Cantionales Pentacosuales... versei vannak.) Ezekkel a versekkel érdemben nem foglalkozott még senki. A negyedik rész is különböző vallásos szövegeket tartalmaz, utolsó darabja azonban a Cantio de Rakoczio című, amely az 1657-es évet jelzi, míg az ötödik rész tartalmazza a világi szövegeket, köztük a Šajtić-féle Cantio de matrimonio-t is 1534-ből. A daloskönyv szerkezeti „logikája” tehát arra enged következtetni, hogy a törzsanyagot az egyházi évhez fűződő énekek képezték, amelyhez, talán mert világi ember birtokába jutott a kézirat, s volt elég üres oldal, hozzámásolták a világi jellegű szövegeket – kétségtelenül a XVII. második felében, amire a Cantio de Rakoczio... a bizonyosság, mellyel a negyedik rész végén a világi szövegek sora kezdődik. Ezeknek alapján fennállhat annak a lehetősége is, hogy az eredetileg katolikus használatú énekeskönyv protestáns ember tulajdonába került, s az másolta a világi szövegeket, minthogy a Cantio matrimonio a protestáns didaktikus költészet terméke. Az egyházi énekek jellegét azonban mindeddig nem vizsgálták, éppen ezért erre biztosabb fogódzónk nincsen. Feltételeken tehát a daloskönyv másolásának két szakaszát különböztethetjük meg, azzal a megszorítással, hogy a minket közelebről érdeklő darabok másolásának idejét a XVII. század második felében, a század utolsó évtizedeiben jelöljük meg.

⁷ Krešimir Georgijević: Hrvatska književnost od 16 do 18 stoljeća u Sjevernoj Hrvatskoj i Bosni. Zagreb, 1969. 42–43. old.

2.

A daloskönyv lehetséges magyar vonatkozásait Fancev az 1939-ben megjelent tanulmányában csupán érinti, mondván, hogy az *Adhortatio mulierum* címűnek van egykorú magyar megfelelője is a „Mastan egy iffjú megházasodott...” kezdetű szövegben, hivatkozva a „fiatal magyar szlavista, Hadrovics László”, közlésére, aki szerint a horvát és a magyar szöveg mellett létezik német nyelvű is⁸. Olga Šojat, a már jelzett előszavában, Fancev véleményét ismertette írja: „E daloskönyv és más XVI. századi kaj-dalok alapján – melyekről nem tudni, horvátból fordították-e őket magyarra vagy fordítva – arra következtet, hogy a kaj-horvátoknak a »reformáció előtt is, más irodalmi műfajok mellett volt világi és különösképpen volt vallásos költészetük...»⁹ A magyar kapcsolatok kérdését azonban ő sem vizsgálja részletesebben.

A Murántúli daloskönyv I-et éppen magyar kapcsolatainak vonatkozásában eddig legrészletesebben Hadrovics László méltatta magyar—délszláv kapcsolattörténeti kiskönyvében,¹⁰ hol egyértelműen leszögezi, hogy „már a legrégebbi kajhorvát világi költészetben találunk magyar nyomokat”, éppen e daloskönyv példái alapján. Hadrovics 1938-as vizsgálatai az Andreas Šajtič: *Cantio de matrimonio* és a névtelen szerzőtől származó *Adhortatio mulierum* magyar eredetét derítették fel. Megjelölte a Lugossy-kódexet is, amely dunántúli eredetű énekeskönyv, e versek magyar eredetijének talán forrása, illetve az eredetiek egyik változatának megőrzője. Magyarázatot adott arra a látszólagos ellentmondásra is, amely a Šajtič *Cantio de matrimonio*jának korai, 1534-es keletkezése, és a Batizi magyar nyelvű énekének évszáma (1546) között van. Hogy mégis a magyar az elsődleges, az a Simon bíró kifejezés alapján kétségtelen, melyet Šajtič Simon rihtarnak fordított, nem értve pontosan a Simon bíró kifejezés jelentését, melyet különben Olga Šojat 1973-ban sem tudott magyarázni szövegkiadásában, annak bizonyóságaként, hogy a horvát nyelv nem ismerte előbb sem, ellentétben a magyarral, amelyben közkeletű volt, majd feledésbe merült, úgyhogy megnyugtató magyarázatát Waldaffel József csak 1937-ben adta meg.¹¹ „Ez egyúttal annyit jelentene – állapította meg Hadrovics –, hogy Batizi az éneket nem szerezte, hanem csak egy régebbi példányról másolta, amely egyúttal Šajtičnak is forrásul szolgált...”

Olga Šojat közlése megerősítette Hadrovicsnak azt a sejtését is, hogy a két vizsgált versen kívül „talán több más darabnak a magyar eredetijét is ki lehetne kutatni”. Bár közleményünk csak a *Cantio de Rakoczio* magyar megfelelőjével gyarapítja a magyar nyelvből fordított versek számát, leszögezhetjük, a Šojat közölt szövegek nagyobbik hányada is magyar eredetire megy vissza, közöttük éppen azok, amelyeket Fancev és Šojat Šajtičnak tulajdonított. Állításunk bizonyítását azonban egy más alkalomra halasztva, a következőkben a Murántúli daloskönyv I.-nek csupán három szövegét szembesítjük magyar párhuzamaikkal.

⁸ Fancev: *uo.*

⁹ Olga Šojat *id.* kiadása, 178. old. „Na osnovi te pjesmarice i na osnovi nekih pojedinačnih kajkavskih pjesama iz 16. stoljeća – za koje se ne zna jesu li s hrvatskoga prevedene na madžarski ili obratno – zaključuje da su kajkavski Hrvati » prije reformacije, pored drugih književnih vrsta, imali i svjetovnu a naročito još i svoju crkvenu poeziju.«”

¹⁰ Hadrovics László: *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok.* Bp. 1944. 11–13. old.

¹¹ Waldaffel József: *Simon bíró, suskás.* Magyar Nyelv. XXXIII. évf. 7–8. szám. 236. old. 1937.

3.

Hadrovics László joggal figyelmeztetett a Lugossy-kódexre a két horvát nyelvű házasságról szóló ének kapcsán. Ha benne nem is a horvát versek eredetijét, az eredetieknek közeli variánsát találjuk meg, és csupán akkor állíthatnánk, hogy a horvát fordító használta a Lugossy-kódexet, ha a Murántúli daloskönyv I.-ben található, csonka, Szigetvár veszését elmondó ének szövegéről kiderülne, hogy rokon a Lugossy-kódex Historia: az Szigetvarnak veszesseről című versével, ami lehetővé tenné a horvát nyelvű daloskönyv datálását is, minthogy a Lugossy-kódex Somogyi Pál 1629—1634 közötti versmásolatait tartalmazza. A két szöveg azonban rokonvonalakat nem mutat.¹²

Egyelőre tehát az Oženil se je jeden mlad junak... kezdetű vers magyar eredetijének közeli variánsát kell látnunk a Lugossy-kódex megőrizte szövegben, amelyet a fordító nem követett ugyan szolgai módon, de alapjában mégis ragaszkodott az előtte lévő magyar nyelvű Adhortatio mulierum- szöveghez, melyről első kiadója, Szilády Áron, azt mondta, hogy „e gúnyolódva tanító alkalmi ének egyik legnevezetesebb darabja XVI. századi versirodalmunknak”.¹³ Ugyancsak az ő szavait kell idéznünk e vers jellemzése kapcsán is: „Jól gondolt s ügyesen megírt rímtelen strófái, természetes fordulattal következő refrainjei, melyek keményen font ostorhegy sudarakként perdülnék vissza, – a belsőre is ható külforma részleteinek alakításában figyelemre méltó ügyességet árulnak el; míg az egyszerű, logikus összeállítás az mutatja, hogy a kora erkölcsi állapotát keresetlen, de hű színekkel festő énekest a kompozíció körül is gyakorlott érzék vezette...”¹⁴ A horvát szövegnek viszont az a jellemzője, hogy éppen ezeket a Szilády jelezte vers-erényeket kerüli meg: az Oženil se je jeden mlad junak... ugyanis nem tudott mit kezdeni a magyar Adhortatio mulierum versszakai utolsó sorában oly jellemző, a XVI. századot tükröző szólásokkal, azoknak éppen szólás-jellegét sikkasztotta el, s nem tisztelte azt a szerkesztési „logikát” sem, amely a magyar nyelvű Adhortatiót jellemzi. Ezt bizonyítja a horvát fordítás alapján a magyar Adhortatio... segítségével elvégezhető részleges rekonstrukció is:

MASTAN EGY IFFJÚ MEGHÁZASODOTT...

*Mastan egy iffjú megházasodott,
Ujnonnan hozta szép házastársát,
Kit úgyan szeret mint önmagát;
Nagy szép beszéddel őtet így oktattja:*

*Asszony! szép társam és szép virágom,
Ha Isten minket ketten öszebír;
Tanitlak téged, kérlek, hogy ne bánjad.*

¹² A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). Összeállította Stoll Béla. Bp. 1963. 49—50.

¹³ Régi magyar költők tára. III. Bp. 1883. 304. old.

¹⁴ uo.

*Ha mikor asszony! tégöd szállítlak,
Mondj akkor engem édös uradnak,
Mert ha mondasz édös uradnak;
Iffjak kik látják, csak megcsúfolnak,
Tégödet mondanak szólhatatlan társnak.*

*Mikor vendégök házunkhoz jönnek,
Nyelved és a szád kérve szóljanak,
Mert ha ők ketten sokat csácsognak;
Iffjak, kik látják csak megcsúfolnak,
Tégödet mondanak csácsogó szajkónak.*

*Ha mikor ruhát néköd vehetök,
Ruha tetüled megtisztoltessék,
Mert ha az ruhák rólad lesírnak;
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégödet mondanak puhán kötött rokkának.*

*Ha mikor ketten egy úton megyünk,
Te palástodat hátamra ne add,
Mert ha palástod hátamra adod;
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak.
Engömet mondanak asszony szamarának.*

*Mikor egy úton csak ketten megyünk,
Elétem ne járj akkor hogy megyünk,
Mert ha elétem járandasz – félök;
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégödet mondanak kabola-vezérnek.*

*Ha mikor követök házunkhoz jönnek,
Te meg ne felelj az követőknek,
Mert ha megfelelsz az követőknek;
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégödet mondanak az Simon bírónak.*

*Ha az piacra el-kilépendsz,
Sokat ne késsél és ne terécselj,
Mert ha mulatsz és sokat terécselsz;
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégödet mondanak puhán kötött rokkának.*

*Kevés búzánkat, kevés lisztünket,
El ne tékozljad az mi morhánkat;
Ha eltékozlod az mi morhánkat;
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégödet mondanak feneketlen kasnak.*

*Az bort házunknál ámbátor igyad,
De az korcsomát te ne gyakoroljad,
Ha gyakorlándod te az korcsomát;
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégödöt mondanak jelős borcsiszárnak.*

*Az mi házunkat te tisztán tartsad,
Kicsin cellánkat gyakran megsöpörd,
Mert ha házunkat rusnyául tartod, –
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak
Tégödöt mondanak rusnya cundorának.*

*Assony szép társam! ím mast megmondom,
Te büneidet el nem szenvedöm,
Ha büneidet én elszenvedem;
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak,
Engömet mondanak két ageb egyiknek.*

*Ha megfogadod, magam ígérem,
Morhám és pénzem mind tiéd léssen,
Te léssz énnéköm nagy tisztösségöm;
Iffjak kik látják meg nem csúfolnak,
Engömet mondanak nagy boldog embörnek.*

*Ha nem fogadod: Isten ne mentsön,
Bottul, pálcátul az te hátadat,
Piros orcádat szégyönvallástul,
Hátadnak hosszát szép sudár pálcátul.*

A legszembetűnőbb formai különbség a horvát és a magyar nyelvű szöveg között a horvát nyelvűnek rövidebb volta: a Lugossy-kódexben olvashatóhoz viszonyítva két versszakal rövidebb. A fordító előtt vagy olyan szöveg volt, amely a Lugossy-kódexével ellentétben a vendégeskedés kapcsán elhangzó tanítást tömörebben adta, csak a vendégfogadásról beszélve, vagy pedig a fordító vontta össze a két (a Lugossy-kódex negyedik és ötödik szakaszát) szakaszt oly módon, hogy a lehetséges negyedik szakasz első sora után az ötödik szakasz második sorával folytatta a fordítást, elhagyva a következő sorokat: „Vigasságot mutass jámbor vendégnek, Mert ha bánatját látják szívédnek: Iffjak kik látják csak megcsúfolnak, Tégödöt mondanak az ebbül készültnek.” S ugyancsak elmaradt a következő szakasz első sora is: „Ha mikor ketten vendéggé hínnak...” Ha így történt, akkor első sorban értelmezési nehézségekkel magyarázhatjuk ezt, mint ahogy a zárószakasz elmaradásának magyarázatát is a fordító számára érthetetlen utalásokban kell keresnünk („Ez tanóságot tavál kilelék. Szamos vízének magas az partja. Akkor fejszével vágták a vizet. Az énekszerzőt mondják jó embörnek.”). Ezért sikkadhattak el a versszakok szólásszerű csattanói is, amelyekre Szilády figyelmeztetett. A fordító nemegyszer szó szerint adta vissza az átvitt értelmű magyar kifejezést (ženskoga somara = asszony zamarának), s talán nem is értette a magyar szavak jelentését, amit a Simon bíró kifejezés lefordítása is bizonyít, vagy ahogy a feneketlen kas

fogalmát a „prazna košara” képpel adja vissza, és így válik a „jelös borcsiszár” „široka štucijává” a fordító kezén.

Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a magyar és a horvát Adhortáció...-nak összesen öt párhuzamos versszaka van: az első három, a nyolcadik és a tizenharmadik, különben a szakaszok egymásutánja nem egyezik. Az összevetésünk alapjául szolgáló Lugossy-kódexbeli szöveg versszakai a horvátban ilyen rendben követik egymást: 1, 2, 3, az összevont 4-5, 9, 7, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 13, 15, 16. Feltűnő a 9. szakasz nagy elmozdulása, illetve az első nyolc szakasz sorrend-zavara, majd a többinek tulajdonképpeni „logikája”, mely csak a vers utolsó szakaszaiban zavarosodik meg ismét. Nem nehéz megállapítani, hogy a változásokat nem a fordító számlájára kell írni: valószínű, hogy egy ilyen elrendezésű magyar nyelvű változatról van szó, hiszen a Lugossy-kódex is a kérdéses kilencedik szakaszában mutat törést, minthogy a mind a kilencedik, mind a tizedik versszaknak a csattanós utolsó sorában a „Tégödet mondanak puhán kötött rokkának” áll, holott ez csak a kilencedik szakaszt zárhatja logikusan, amit a horvát nyelvű szöveg jelez is, mely a Lugossy-kódexbeli vers tizedik szakaszában „nagy részeget” („velika pijanca”) mond. Vitathatatlanul a horvát fordító jobb, épebb magyar nyelvű szöveggel dolgozott, mint a Lugossy-kódex összemásolója.

A fordítás egybevetése nyomán arra is következtethetünk, hogy nem minden magyar változatban létezett a szakaszok harmadik sorának állandó kifejezés-fordulata, az „iffjak kik látják...”, hiszen a fordító például egyetlenegyszer sem fordítja, mindvégig az „azok kik látják...”-ot mond) „ki bodo vidili”, illetve „ki budu...”, „ki bodu...” és „ki budo...” formában). De erre figyelmeztet a horvát nyelvű szöveg 12., illetve a Lugossy-kódexbelinek 14. szakasza közötti különbség is: valószínű, hogy a horvát szöveg eredetijében ezen a helyen nem „Az mi házunkat te tisztán tartsad...” állhatott, hanem az „állapot” kifejezés, a „cella” helyett pedig a házsöpérről beszélhetett, ahogy azt a horvát szöveg tükrözi: „To naše stanje čisto da držiš, malo hižico gosto pometaj” (Szabad fordításban: A mi állapotunkat tisztán tartsd, kis házunkat gyakran söpörjed.”). Hasonló különbségre utal a horvát nyelvű vers 13. szakaszának utolsó sora is. Itt a „két ageb egyiknek”-et „kurvin stara sin”-nek fordítja, s nyilván nem véletlenül: az intő és oktató énekekben¹⁵ így olvasható („Meg ne szidgyad pogány kurva fiának...”).

Az ilyen jellegű eltérések magyarázatát részben a fordítónak az eredetihez való viszonyulásában, részben a horvát nyelvi gondolkodásnak, az egykori nyelvi állapotnak a következményében kereshetjük, részben pedig a magyar nyelvű eredetinek a Lugossy-kódexben olvasható szövegtől való eltéréseiben. De vannak szigorúan az eredetihez ragaszkodó megoldások is. Az eredetivel szembeni szabaddabb fordítás példáját jól mutatja a horvát szöveg 14. versszaka, amely „hűtlenül hű” fordítás, s talán legsikerültebb része az Oženil se je jeden mlad junak...-nak:

*Ako ti primeš moje besede,
jaz vsê me kinče tebi ščo dati,
tê bude meni moje veselje;
ki bodo vidili, veseli bodo
i nama reko: blažena hižnika.*

¹⁵ Régi magyar költők tára. XVII. század. 3. kötet. Bp. 1961. 47. old.

*Ha megfogadod, magam ígérem,
Morhám és pénzem mind tiéd léssen,
Te léssz énnéköm nagy tisztösségöm;
Iffjak kik látják meg nem csúfolnak,
Engömet mondanak nagy boldog embörnek.*

Arra pedig, hogy az eredetinek a rendelkezésünkre álló magyar szövegétől különböző voltában keressük az eltérés magyarázatát a horvát szöveg 7. versszaka lehet a példa: a horvát szöveg szerint az asszonynak nem illik a férjét megelőzve a lórol leszállni, a Lugossy-kódex verse szerint nem illik a férj előtt járnia:

*Gda jednim potem oba pojdeva,
ne odgovarjaj ništar tem gostem,
ar či budeš ti pred me sajala,
ki budu vidili, ošpotajo te
i tebi reku: prez hama žerbica.*

*Mikor egy úton csak ketten megyünk,
Éltem ne járj akkor hogy megyünk,
Mert ha előttem járandasz – félök;
Iffjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégödet mondanak kabola-vezérnek.*

Hogy a Lugossy-kódex a magyar Ahortatio... egy romlottabb szövegét őrizte, meg, bizonyosság a verselése is, amely Szilády leírása szerint¹⁶ az, amit később majd tagoló versnek nevez a verstani irodalom, őstét a Szent László himnuszban jelölve ki. Erre vall a sorok nem szótagszámláló jellege is – azzal a megszorítással, hogy a szakaszok ötödik sora rendszerint 12 szótagos. A horvát fordítás a Lugossy-kódex szövegével ellentétben következetesen szótagszámláló, és igyekszik a ritmusnak azt a képét megőrizni, amit az első szakasz jelölt meg. Itt különben a két szöveg képlete is megegyezik (10, 10, 10, 11 szótagosak a sorok). Ám a következetesebb versképet a horvát fordítás őrzi, ami az első nyolc versszaknak a Lugossy-kódexben látható „rendetlensége” ellenében mindvégig híven visszaadja nemcsak az öt-soros versszak képét, és tükrözi az első három sor tízeseit és a két utolsó sor tizenegyeseit, hanem az ütemezés következetességét is. Szabályosan következnek tehát a felező tízesek, majd a tizenegyeseknél a 6+5 és az 5+6 változásai – az előbbieket, mint Horváth János megállapítja, Batizi András házasekére mennek vissza.¹⁷ A magyar metrum-keret betartása azonban a horvát fordítónak sem okozott nehézséget, hiszen a kaj-népköltészet ismeri mind az ún. heteroszillabikus verset, mely a magyar tagoló versnek felel meg, mind a felező tízest, mely azonban nem kedvelt s elterjedt sora,¹⁸ hiszen általában a műköltészet még az aszimmetrikus tízest is csak

¹⁶ A RMKT III. 305. old.

¹⁷ Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1969. 46. old. és más szempontból Vargyas Lajos: Magyar vers-magyar nyelv. Bp. 1966. 80–81. old.

¹⁸ Hrvatske narodne pjesme. Kajkavske. Uredio i komentirao Dr. Vinko Žganec. Zagreb, 1950. 482–485 old.

a XVII. században ismeri meg, s majd csak a XVIII. és XIX. században válik uralkodóvá.¹⁹ Ezek alapján is tehát fordításnak kell tartanunk a Murántúli daloskönyv I.-nek a szövegét.

4.

A Murántúli daloskönyv I. ötödik részének majdnem a végén áll az Andreas Šajtič nevével jelzett Cantio de matrimonio című vers 1534-ből, melynek Batizi András: A házasságról való ének című, 1546-ban keltezett versében találta meg Hadrovics László az eredetijét, jelezve a keltezésnek támasztotta bonyodalmakat is, nyomban fel is oldva ezeket.²⁰ Itt a helye, hogy Hadrovics szövegét korrigáljuk, melyben a Cantio de matrimonio és az Adhortatio mulierum szerzőjét Batizi Andrásban látja, és ebből következően véli a magyar szöveg prioritását Šajtičé ellenében a Simon bíró kifejezéssel eldönteni. Igaz ugyan, hogy a szövegek kiadója, Szilády Áron, az Adhortatio...-hoz írott jegyzetében Batizira utal, mondván, hogy „sorainak mértéklése határozottan Batizi Házasságról való énekére emlékeztet”²¹, a Batizi-vers jegyzetében pedig az Adhortatio...-ra,²² de a szerzőség kérdését nem veti fel, s azóta sem bukkant fel olyan adat, amely azt bizonyítaná, hogy az Adhortatio...-t is Batizi írta volna. A „Simon bíró” kifejezés pedig az Adhortatio...-ban van, Batizi énekében nem fordul elő. Elgondolkoztató ugyanakkor, hogy a Murántúli daloskönyv I. első kutatója, Fancev, Andreas Šajtičot tartja nemcsak a Cantio de matrimonio, hanem az „Oženil se je jeden mlad junak...” kezdetű szerzőjének is.²³ Talán azt is figyelembe kell venni, hogy a két vers egymás mellett van mind a horvát nyelvű daloskönyvben, mind pedig a Lugossy-kódexben, bizonyosan a tematikai együtartozás alapján.

Hadrovics Lászlónak igaza van azonban, amikor Šajtič szövegét fordításnak minősítette, s abban is, hogy revízió alá kell venni A házasságról való énekek kapcsolatos ismereteinket: Batizi András nem költőjének, csak egyik másolójának tarthatjuk, illetve, ha mégis ő a költője, akkor működésének első esztendeiben írott versének kell tartanunk, anélkül, hogy a vers utolsó szakaszában megőrzött dátumot is kétségbe vonnánk. Ne tetézzük azonban a Batizi-Šajtič ellentmondást még egyvel, hiszen a keltezés közötti eltérések aránylag könnyen áthidalhatók, ha föltételezzük, hogy A házasságról való éneknek már az 1530-as évek legelején közkézen foroghattak másolatai, amelyek közül egyik Andreas Šajtičhoz került, és azt szóltatta meg horvát nyelven, egy másik pedig Batizihoz, aki néhány helyen javította 1546-ban, s erősebb protestáns színt adott neki. Szövegére ugyanis kétségtelenül ráillik Horváth János jellemzése: „A régi római epithaliumnak, a humanista elbeszélő jellegű panegyricusa után újabb, didaktikus jellegű hajtása lett a reformáció házáséneke, egészen Gyöngyösiig visszaszorítva ama humanista típusú. Batizié nálunk alighanem első képviselője annak. Szép sor következett utána, a tiszta oktató és vallásos jelleget sokszor világiasabb, kedélyes, sőt játékos hanggal

¹⁹ Marin Franičević: Pet stoljeća hrvatskoga vezanog stiha. Forum, Zagreb, 1968. 1. 83. old. És Ma in Franičević: Ritmička osnova u stihu hrvatskih pjesnika XV i XVI stoljeća. Rad JAZU, Zagreb, 1963. Knjiga 333.

²⁰ Hadrovics id. mű, 12. old.

²¹ Szilády Áron a RMKT IV.-ben, 305. old.

²² RMKT II. Bp. 1880. 426. old.

²³ Olga Šojat id. kiadás 178. old.

cserélve fel, mint pl. a XVI. századból legismertebb *Adhortatio mulierum...*²⁴ Következik a fentiekből, hogy ha nem tudjuk bizonyítani, Batizi a verset az 1530-as évek legelején írta, majd 1546-ban javította, akkor egy ismeretlen szerzőt kell feltételeznünk, akinek szövegét mind Andreas Šajtič, mind pedig Batizi forgatta és nevével látta el.

Állításunk azonban csak akkor lesz hitelt érdemlő, ha bebizonyítjuk, hogy Šajtič magyar nyelvből fordította horvátra *Cantio de matrimonio* című versét, méghozzá az 1546-os Batizi neve jelezte szöveggel majdnem megegyező változattól. Minthogy a Simon bíró kifejezés nem jelent támpontot, a Šajtič szövegének vizsgálata döntheti el a kérdést.

Terjedelmét tekintve egy versszakkal hosszabb a Šajtič horvát *Cantio...*-ja, mint Batizié. Ez az egy versszak szemmel láthatóan utólag került a szöveghez, mert a szerző nevét és a megíratás dátumát közlő szakasz után következik, erősen vallásos jelleggel:

*Ocu Boguvi vsegdar bod hvala,
i sinu njega Ježuš Krištušu,
lih ravno takaj Duho svetomu,
svetom Trojstvo, jednom Bogu. Amen. Amen.*

(Szabad fordításban: Az Atya Istennek legyen mindétig hála, és fiának, Jézus Krisztusnak, ugyancsak a Szentléleknek, a Szent Háromságban egy Istennek. Amen. Amen.)

Különben a horvát nyelvű szöveg nyomról-nyomra követi a magyart, amelyet Batiziénak ismerünk, éppen ezért az apróbb eltérésnek, a szemmel láthatóan fordítói félreértéseknek kell nagyobb figyelmet szentelnünk: a horvát szöveg fordítás volta bizonyításának a lehetősége ezekben rejtőzik.

A két szöveg közötti eltérések azt bizonyítják, hogy Šajtič kezében egy olyan *Cantio...*-szöveg volt, melynek egyes sorai különböztek Batiziéétől egy-egy képben, mintha Šajtič verse még vissza, a katolikus középkor felé mutatna, Batizié pedig már a reformáció didaktikáját tükrözné. Az is megfigyelhető, hogy a különbségek feltűnőbbek a vers középső részében (16-18. szakasz), valamint a második felében (24-27. szakasz) és kisebb mértékben a 31-32. szakaszban. Nem oly jelentősek az olyan típusú különbségek, mint amilyent a 3. szak első sorában látunk: „Gda Bog Adama na zemlo stvoril” – „Mikor Ádámot Isten teremté...”. Nyomósabb azonban a már jelzett 16-18. szakasz horvát szövege. A „fertelmesség” helyett a „pogány élet” („pogano žitko”) kifejezés, valamint a Krisztusra való hivatkozás olyan sorokban is, ahol a magyar szöveg pusztán Istent emlegeti, még inkább, ahol a variáns meglete egészen kézenfekvő, mint a vers második felének több helyén is. A 24. versszak például így tükrözi ezt:

*Hištvo Gospon Bog sam blagoslovi
i njima žitek onda potrdi,
dugo življenje med nje postavi,
i vu orsagi svetom koroni.*

²⁴ Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 41. old.

*Az házásokat isten megáldja,
Edeleket megszorítja,
És életjüket meghosszabítja,
Szent országában megkoronázza.*

Ilyen a kánai menyekző bor-csodáját bevezető versszak 1-2. sorában feltűnő differencia is. A horvát nyelvű szöveg részletesebb:

*To sveto hištvo Bog je napravil
i svadbo Kristus sam obeselil...
A házásokat Jézus szereté,
És az menyegzőt megerősíté...*

A 27. szakaszban viszont a magyar nyelvű ilyen:

*od vrajže skuse sam obranjenik,
od neprijatelov oslobođenik.*

*Ördög mérgétől ő védelmezőnk,
Ördögösségtől csak ő megmentőnk.*

Ilyen árnyalati különbség van a 31. szakaszban is:

*Tak lepo človeka Bog blagoslovi
vu vsako dobo, ki se ga boji,
kako zi David v knjigah šoltarski
lepo je spisal v molitvah svojih.*

*Ekképen embert megáld az isten,
Ki féli őtet minden időben,
Mint az szent Dávid az zsoldár könyvben
Szépen megírta ő énekében.*

Olyan eltérések tehát ezek, amelyek nem a fordítás-problémákból következtek, hanem a szövegváltozat voltából eredtek, minthogy a nehézkes, a magyar szöveget szó szerint értő és félreértő fordítói munka példái ugyancsak adottak Šajtić versében, feltűnően nagy mennyiségben.

Ezek a fordítói félreolvasások és értelmezések tanúskodnak elsősorban a horvát Cantio... fordítás voltáról, minthogy azonban előszámlásuk jelentős terjedelmet vesz igénybe, itt csak a legjellemzőbb, bizonyító értékűnek tartott jelenségről számolunk be.

Šajtić fordítására jellemzőek a fordítói félrehallások és elértékek. Már az első versszakban van ilyen: a horvát szöveg a „tisztetekben eljárást” a „tisztasággal” azonosítja, mert mind a kettőt „čistočával” fordítja:

*És az okait meggondoljátok,
Hogy tisztetekben ti eljártatok.*

*Semmi egyéb az szent házasság,
Hanem tisztaság és nagy jámborság...*

Šajtič szövege a kiemelteket így adja vissza:

*i zroka ktomu vi se navčite,
vu čisto čii se krotu zdržite.*

*To sveto hištvo ništar nê drugo
nego čisto ča i vsa dobrota...*

A kilencedik szakaszban a szülő és a születés kifejezések okoznak zavart. Šajtič „rodenik”-ot mond, a Batizi-változat viszont arról beszél, hogy „ezért szülejét ember elhagyja”. A 18-19. szakaszban a tisztesség és a tiszt (tisztje-tiszti) szavak jelentése egyenlítődik ki, minthogy Šajtič a „tiszt”-t „čest”-nak fordítja. Egészen eklatáns a 22. szakasz, melyben a horvát fordító a viselni-t azonosítja a „vinni”-vel:

és morhájának gondját viselje

na njega marho pasko da nosi

A 29. szakaszban pedig a „hozzád illendőt” adja vissza a „tebi primerna” kifejezéssel, mi a példát jelenti.

Šajtič szövegének fordítás voltát bizonyítják azok a részletek is, amelyekben szemmel láthatóan a magyar szöveget szóról szóra adta vissza, aminek következtében a horvát szöveg zavarossá és feltűnően nehézkesé vált. Példa erre a vers 7-8. szakasza, s a jellegzetes tükör-fordítások sora. Hogy milyen szorosan követte Šajtič a magyar eredetit, bizonyoság a 15. szakasz, amelyben kivételesen mind a négy sornak a „lenne” az „önríme”. A horvát szöveg is csak ebben az egy versszakban rimel ilyen módon, de arra is ügyel, hogy ott, ahol még feltűnik önrím, azt is közvetítse, mint a 19. szakasz 2. és 4. sorában. A jellegzetességek közé sorolhatjuk Šajtičnak azokat a sorait is, amelyek jelzik, a fordító nagy nehézségek árán, leegyszerűsítésekkel tudta csak eredetijét követni. Ilyen a 21. szakasz, s itt vannak azok a megoldások, amelyek a horvátban leegyszerűsödnek, minthogy a fordító nem különbözteti meg a jelentésárnyalatot: ugyanazzal a szóval adja vissza a jóra tanítani és a jóra inteni kifejezéseket, a „na dobro vuči” (szórol szóra: jóra húzni).

Šajtič szövegének verstani vizsgálata is a fentiekkel összefüggő tanulságokat kínál, többek között azt is, hogy a feltételezések ellenében nem tarthatjuk a Cantio... átköltőjét az Adhortatio... fordítójának is. A verselésben található hibák nagy száma az Adhortatio... simább, jó ritmus érzésű fordítójával ellentétben egy gyakorlatlanabb fordítóról vall. A Cantio... megvizsgált 33 szakasza közül 17-ben találunk hibás sort, mert a fordító a magyar eredeti felező tizesét olyan esetben, amikor értelmezési nehézségekkel küszködött, nem tudta visszaadni. Rendszerint az asszimetrikus tizenegyessel (5+6 és 6+5-ös változatban) segített magán, három esetben pedig kilencessel oldotta meg a sort (9. szakasz utolsó sorában 6+3; 17. szakaszának 3. sorában 4+5; a 26. szakasz 2. sorában pedig 4+5-ös megoldással) – a magyar eredeti következetes felezős tízeseivel ellentétben.

5.

A Murántúli daloskönyv I.-nek kétségtelenül legérdekesebb darabja a Cantio de Rakoczio című, mely a kézirat leírása szerint²⁵ a vallásos versek csoportját követi a daloskönyv negyedik részének a végén.

A magyar irodalomtörténetírás e dal szövegét a Tatár rabságban lévő erdélyiek dala címen tartja számon, és két másolatát ismeri. Egyik változata a Bocskor-kódexben van, melyet Bocskor János 1716—1736 között másolt Csikszentléleken²⁶, a másikat a Szentsei daloskönyv őrizte meg, mely 1704-ben íródott.²⁷ A horvát nyelvű fordítás szövege a Szentsei-daloskönyv tartalmazta vershez áll közelebb, úgyhogy a Bocskor-kódexét figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen összesen négy megközelítően azonos versszaka van a horvát daloskönyvével,²⁸ a Szentsei-daloskönyv szövegével viszont 11 szakaszában rokon, ugyanakkor öt olyan szakaszt is tartalmaz, amely egyik magyar nyelvű változatban sem fordul elő. Első megállapításként azt kell tehát leszögeznünk, hogy a horvát fordító egy a Dunántúlon közkezen forgó olyan változatot használt, amely a Szentsei-daloskönyv másolatánál épebb, teljesebb és logikusabb elrendezésű volt, elannyira, hogy a fordítás tükrében a Szentsei-daloskönyv szövegének romlását is érzékelhetjük, ugyanakkor egy olyan variáns meglétére következtethetünk, amely egyes részleteiben a Bocskor-kódex egy másik, Sűrű könnyhullással sír már Erdélyország cím alatt ismert dalával tart rokonságot, mintha a horvát nyelvű Cantio de Rakoczio magyar eredetije a Szentseidaloskönyv és a Bocskor-kódex szövege között félúton állna, szorosabban kapcsolódva a korszak kedvelt siralom- és búcsúverseihez. Figyelmet érdemlő ebből a szempontból az a mozzanat is, hogy egyedül a horvát fordítás őrizte meg a magyar szövegből már hiányzó záróversszakot, a vers keletkezését a megénekelt eseményekkel egyidejűnek mondva. Szabad fordításban: Iratott ezerhatszázban és ötvenhétben, a szomorú évben. Amen.

A horvát nyelvű szöveg tanulmányai talán a Szentsei-daloskönyv szövege segítségével elvégzett rekonstrukció alapján lesznek világossá, éppen ezért, mint az Adhortatio... esetében is, a Murántúli énekeskönyv I. szöveg-struktúráját kell megidézni, hozzátéve, hogy az első hat versszak menetében a két szöveg megegyezik, azzal a különbséggel, hogy a horvát változatban a 2. és a 3. szakasz helye felcserélődött. Íme:

*Menj el édes szolgám
Tekénts meg szép hazám,
Akarja tatár hám:
Csak hozz választ hozzám.*

*Ha kérdik, mint vagyunk?
Mondd meg: rabok vagyunk,
Térdig vasban járunk,
És csak sarcoltatunk.*

²⁵ Olga Šojat id. kiadás 177. old.

²⁶ A magyar kéziratok énekeskönyvek... id. mű 119—120. old.

²⁷ uo. 110—113. old.

²⁸ Közölte Thaly Kálmán Tatár rabok éneke cím alatt a Századok 1870-es évfolyamában. 482—484. old.

*Mondd meg szép Erdélynek
Búban borult népnek,
Fő-fő vármegyéknek,
Az széköly községnek.*

*Kezeink belincsben,
Tömlőc fenekében
Vagyunk, nagy inségben –
Tatárok kezében.*

*Megsarcoltam volna
Húszezer tallérban.
De az pogány tatár
Csak meg sem hallotta.*

*Idegeny országra
Hordoz szerteséjjel,
Sűrű számú pénzen
Ad török kezében.*

A Murántúli daloskönyv I.-ben ezek után négy olyan versszak következik, amelyeket a magyar változatokban hiába keresünk. Tartalmilag, mint jeleztük már, a Sűrű könnyhullással sír már Erdélyország 13. szakaszának négy sora tartalmazza ezeket:

*Országokban ki atyját, ki anyját siratja,
Némely barátjokat szívük szerént szánják,
Ki jóakaróit, szomszédját sirassa,
Fiát s ki bátyáit szüve szerint szánja.*

Am pusztán képzetekben. A horvát nyelvű szöveg versszakai inkább valamilyen búcsúversből átvett részletnek hatnak az igék felszólító módjának következtében. Ismét szabad fordításban adjuk e nyolc sort: Sírjatok felettünk, bánatos szomszédok, kik annyiszor voltatok velünk vidámak. Ó, bánatos atyák, sirassatok minket, kik vidámak voltatok, bánatba estetek. Ó, bánatos anyák, könnyesek, bánatosak, búsan sirassátok bánatos fiaitokat. Elküldtük levelünk, a bánatos, szomorút, sirmalmast, szomorút és „rabosat”.

A horvát változat ezután a Szentsei-daloskönyv zárószakaszával folytatódik, amely itt a 11. szakasz lesz:

*Elváltozott színünk,
Elhervadott orcánk,
Bésett két szemünk
Mint az irott képnek.*

A Murántúli daloskönyv I.-ben ezután ismét a magyar változatok nem tartalmazta szakasz következik, mely szabad fordításban így hangzik: most letaszítottunk

(a pokolba) és oda jutottunk, és itt sülünk a tűzön. Majd a Szentsei-daloskönyv szakasz-rendjétől teljesen különböző módon hozza a megegyező versszakokat, ennek számozását véve alapul így: 10., 8., 9., 11. szakasz:

*Kérjük szép Rákóczit
Mint kedves urunkot:
Szánja meg gyermekink,
Özvegy feleségink.*

*Tizennyolcezeren
Vagyunk nagy inségben;
Tatárok kezében
Szörnyű inségekben.*

*Nyolcszázat hajtottak
Az Vörös tengerre –
Mint ártatlanokat
Az veszedelemre.*

*Bizzunk az Istenben,
Hogy még jövődőben
Kiszabadít minket,
Könyörül népein.²⁹*

Majd a már idézett záróversszak következik, melyet a magyar változatok nem őriztek meg.

A hasonlóságok ellenére a horvát nyelvű szöveg önálló variánsra megy vissza, amit nemcsak a két sorossá alakult szakaszok jeleznek, hanem a versszakokon belüli tartalmi-képi eltérések is. A második szakasz nyomban erőteljesebb képpel indul, mint a Szentsei-daloskönyvé: Ha kérdik, élünk-e vagy halunk, „mond meg: rabok vagyunk, térdig vasban”. Megváltozott a 3. szakaszban a rabok és az otthon maradtak viszonylatának iránya is: a horvát szöveg a rabok vágyakozásaként emlegeti Erdélyt. A negyedik szakasz mindenben párhuzamos a magyar változattal, az ötödikben azonban a sarc összegében már eltérés van: a horvát szöveg 12 000 tallerről beszél. Különbözik képeiben a hatodik is: a horvát nyelvű változatban ismeretlen országokról, sík tengerről van szó, a törököt pedig nem emlegetik. A Murántúli daloskönyv I.-nek 11. (a Szentseinek 13.) szakasza, olvasati nehézségek miatt csonka, de a jelentésbeli eltérés így is jól érzékelhető. A Rákóczit emlegető 13. versszak egyszerűbb, mint a magyar (Szabad fordításban: Könyörgünk, Rákóczi, kegyelmes úr, könyörülj rajtunk és gyermekeinken.). A tatár rabságban levők számában is eltérés mutatkozik (14. szakasz): a horvát változat 14 000 rabról tud, míg a Vörös-tenger partjára jutott nyolcszáz rabról szóló szakasz ismét párhuzamos a magyarral. Egyszerűbb és természetesebb a 16. szakasz könyörgése is a Szentsei-daloskönyvben olvashatónál.

A horvát változat eredetije kétsoros szakaszú volt, minden sor két hatosból álló tizenkettest adott, amilyent a Szentsei-daloskönyv szövege is adna hasonló

²⁹ A Szentsei daloskönyv szövegét a Thaly-kiadás alapján idézzük. Régi magyar vitézi énekek és legyes dalok. I. Bp. 1864. 157–160. old.

formában másolva. A fordító azonban nem érzékelte, a rímelésre alig ügyelt (a vers 17 szakaszából csak ötben tükröződik a magyar vers rím-képlete), a sorok szótag-számát öt szakaszban nem tudta megtartani: van két tizenháromas sora, a 8. szakasz második sora pedig 14 szótagos. Legsikerültebb megoldásait sem tarthatjuk tudatos szövegre figyelésnek, az Adhortatio... fordítójának következetességét cantiónkban nem kereshetjük.

Gondot okoz versünk címe, minthogy a magyar változatok nem adnak címet,³⁰ Rákóczi neve felbukkan ugyan a versben, de a költemény nem róla szól. Felmerülhet annak lehetősége, hogy már abban az időben másolták, amikor nem a szerencsétlen lengyelországi hadjáratot indító II. Rákóczi György nevét visszhangozta Dunántúl közvéleménye, hanem a kuruc Rákóczi Ferencét, s a versbeli név a fordító vagy másoló tudatában emezzel azonosult. Akkor pedig a Murántúli daloskönyv I.-nek éppen e cantióval kezdődő részét 1704 után másolták, s talán kuruc versként tartották számon.

6.

Daloskönyv magyar eredetű versei a XVI—XVII. századi magyar és horvát szellemi-irodalmi élet kontextusában kapják meg igazi jelentőségüket – túl immár fordításvoltuk tényén. Kiegészülnek tehát a magyar-horvát irodalmi érintkezések jellegéről, természetéről, arányairól ismeretünk, és teljesebb, sokoldalúbb kép rajzolódik ki a két népnek egymás műveltségében játszott valóságos szerepéről is. Különösen, ha a Murántúli daloskönyv I.-nek más verseit is megvizsgáljuk, hiszen most már az összehasonlító elemzésen múlik, hogy mikor táruul fel kapcsolattörténeti szempontból a daloskönyvünk minden mozzanata. Élhetünk ugyanis azzal a feltételezéssel, hogy a vallásos és a szerelmi énekek között is vannak magyarból fordítottak. Erre enged következtetni a Murántúli daloskönyvnek részben jellege, hiszen a magyar kéziratos daloskönyvek között, éppen a Dunántúlon, találunk olyan típusúakat, amilyen az Olga Šojat ismertette horvát, részben a magyar verseknek a horvát nyelvű kódexbe kerülése módja, hiszen minden okunk megvan, hogy több olyan kéziratos könyvet tételezzünk fel, amelyekben különböző jellegű magyarból fordított versek, vagy magyar és horvát versek is voltak. Gondoljunk az 1588—1589-ben másolt ún. Palatics-kódexre, amelyben magyar, horvát, német és latin nyelvű imák vannak, s egy horvát ének is,³¹ hiszen ennek divatja még a XVIII. század derekán is megvolt (nem sokkal lehet idősebb a Murántúli daloskönyv sem), miként azt Szokolczai István énekeskönyve is példázza³² a kor „deákos műveltségű emberének” több irányú érdeklődését is megmutatva. Mennyivel inkább így lehetett a XVI. és a XVII. században, amikor a két nép szellemi élete egymás iránt teljesen nyílt volt: a „hegedőlés rác módja”, a széphistóriák fordítása Lendván és Semptén, Sztárai Mihály horvát nyelvű működése, a Balassi Bálint-versekben felzengő horvát szöveg- és ritmus-élmények; Ivan Pergošić magyarból fordított Tripartituma, a dubrovnikai költők magyar témái; Gabriel Jurjević Listi heroev... című verseskönyvének mottója, amely a Szilágyi és Hajmási históriájának a kezdősora, a Szigeti veszedelem

³⁰ A Szentsei daloskönyvben Cantio alia címen. Régi magyar verseskönyvek 1. szám. Szentsei-daloskönyv. Sajtó alá rendezte Buda János. Bp. 1943.

³¹ A Palatics-kódexről A magyar kéziratos énekeskönyvek... stb. 120. old.

³² Alszegey Zsolt: Szokolczai István daloskönyve. ItK. 1943. 4. füzet, 306—310. old.

horvát szövege, Nyéki Vörös Mátyás műveinek fordítása³³ – Matija Petar Katančić magyarból kölcsönzött klasszicizmusáig.³⁴

A népköltészet és a nyomtatott könyvek szellemi javakat közvetítő jellegének felismerésén túl tehát figyelniük kell a kéziratos daloskönyvek ilyen jellegű tanulságaira is, sokkal nagyobb mértékben, mint eddig tette az irodalomtörténetírás. A Murántúli daloskönyv I.-nek külön irodalomtörténeti szerepét is ebben kell látnunk.

³³ Hadrovics id. mű 17—18. old.

³⁴ Ivan Slamnig: Hrvatska književnost prije preporoda kao organski dio evropskog književnog kretanja. Forum., Zagreb, 1968. 10—11. 717. old.

CSÁKY S. PIROSKA

KÖNYV, KÖNYVTÁR, OLVASÓ

Az 1972-es nemzetközi könyvév jelszava: „könyvet mindenki kezébe!” adta az ösztönzést, hogy felmérést készítsünk valóságos helyzetünkről, arról, hogy a magyar könyv mennyire van jelen a vajdasági könyvtárakban, az olvasók asztalán s a köztudatban általában. A helyzet felmérése lehetővé teszi, hogy a mulasztásokat meglássuk, lehetőség szerint orvosoljuk, mert csak így élhet a jelszó jelszóként a nemzetközi könyvév elmúlta után is és nem válik üres, tartalom nélküli szólamná.

Az adatgyűjtés 1972 júniusában zárult le¹, azóta a könyvtárak állománygyarapodása módosult, de ez a számbeli eltérés nem befolyásolja lényegbevágóan a tényállást és ami ebből kikövetkeztethető. Dolgozatunk azt szeretné bemutatni, milyen problémákkal állunk szemben egy többnemzetiségű országban a könyvtárak könyvellátásával kapcsolatban, s megkísérli bemutatni, hogyan alakul ez a kép konkrétan a vajdasági könyvtárakban. A feldolgozott terület – Vajdaság – tipikus példa a több nemzetiség egymás mellett élésére. (Az 1971-es népszámlálás hivatalos jelentése alapján közel 30 népcsoport él Vajdaság területén.)

A nemzetiségek megoszlása Vajdaság Szocialista Autonóm Tartományban az utolsó két népszámlálás alapján:

	1961	1971		
összesen	1 854 965	1 950 268	lakos,	ebből
magyar	442 561	423 412	23,86	ill. 21,71%
szlovák	73 830	72 380	3,98	ill. 3,71%
román	57 259	52 972	3,09	ill. 2,72%
ruszin	24 548	20 219	1,32	ill. 1,04%
a többbit nem sorolnánk fel, csak még az összehasonlítás miatt tudnunk kell a szerbek létszámát				
	1 017 717	1 091 209	54,86 v.	55,96%

Láthatjuk, hogy a nemzetiségek összetétele változik. Az elmúlt évtizedben csökkent. A vegyes házasságok az egy gyerekes családok divatja nagyban hozzájárulnak a lélekszám csökkenéséhez. Az alábbiakban a magyar nyelvű könyvkiadásról szólnunk részletesebben, a többi nemzetiség könyveinek, könyvtárainak a sorsa hasonló

¹ Az adatokat az 1972-ben Budapesten megtartott IFLA kongresszusi beszámolóhoz gyűjtöttük.

ehhez, éppen ezért analógia alapján általánosságban rájuk is vonatkoztatható. Ez a vonatkoztatás csak egészen általánosan egyezik meg, hiszen a helyzetkép helyenként változik, magyar vonatkozásban is. Egyaránt elmondhatjuk, hogy van – vagy nincs könyv a könyvtárakban; olvassák – vagy nem olvassák őket; van – vagy nincs megfelelő káder a könyvtárakban, tekintet nélkül arra, hogy magyar, szlovák, román vagy ruszin könyvről van szó. Némileg jobb a helyzet szerbhorvát viszonylatban, bár még itt is lemaradtunk az egy könyv—egy olvasó arányától. Ez a százalék Vajdaságban 0,92%, valamivel magasabb, mint az ország elmaradottabb részein (máshol 0,40—0,80 százalék átlagban mozog). Vajdaságban 1000 lakosra 91 könyvtári olvasó jut. (Országos viszonylatban ez is jó. Szerbia szűkebb területén ez a szám 71, Kosovón csak 37.)²

Maga a probléma: a nemzetiségek könyvvel való ellátottsága több ízben került megvitatásra, főleg az utóbbi években mind több figyelmet szentelnek neki. (1966-ban a könyvtárosok szabadkai tanácskozásán is ez volt a központi téma, 1971-ben a Vajdasági Könyvterjesztő Intézmények tanácskozásán is nagy figyelmet szenteltek a nemzetiségi könyveknek; a Dél-bánáti Művelődési Egyesületek tanácskozásán, 1971 őszén, is a könyvtárak a művelődésben volt a vita témája.)

Ha egy pillantást vetünk a múltba, láthatjuk, hogy közvetlen a háború után (1945-ben) elsődleges feladatként azonnal megkezdődött a könyvtárak magyar könyvállományának felülvizsgálása, hogy minél előbb megnyithassák a könyvtárak kapuit az olvasó számára. Jó néhány vajdasági községben hagyománya volt már a könyvtáraknak, sok helyen azonban sürgősen könyvtárakat kellett nyitni, hogy minél előbb, minél gyorsabban, minél közvetlenebbül eljuthassanak az új, szocialista eszmék a legszélesebb néptömegekhez. Kérdés azonban milyen könyvállomány állt az olvasó rendelkezésére az első időszakban? Fel kellett frissíteni az elavult állományt nemcsak a szépirodalomban, a szakirodalomban is. Lépést kellett tartani a tudománnyal is a körülményekhez mérten.

A könyvtárak nagy része kultúregyesületek mellett működött. Az állandó könyvtárak mellett több vándorkönyvtár látta el az olvasót könyvvel kisebb falvakban, üzemekben, sőt tanyán is.³ Mind több tanfolyamot szervezett a Vajdasági Magyar Kultúrnanács a hazai kiadványok népszerűsítésére, kötelezővé akarták tenni a könyvtárak számára, hogy a hazai magyar kiadványokat mind megvegyék.⁴ Ez idő tájt a hazai könyvkiadás termékei jelentették úgyszólván az egyedüli könyvforrást a magyar könyvekből, mivel a könyvbehozatal szegényes volt, majd teljesen meg is szűnt, és csak az ötvenes évek végén indul újra. (1958-ban).

A Vajdasági Magyar Kultúrnanács két tanfolyamot szervezett könyvtárosok számára 44 hallgatóval, akik azután már szakszerűbben látták el a rájuk háruló feladatokat.⁵

Ez volt a kezdet. S hova jutottunk a későbbi évek folyamán? Nézzük tehát a mostani helyzetet.

A könyv útja az olvasóig legtöbbször a könyvtáron keresztül történik. Ezt a szerepét és jelentőségét nem veheti el a tömegkommunikációs eszközök rohamos fejlődése sem.

² Uperedna analiza bibliotečke delatnosti SR Srbije. – Bgd, 1971

³ Magyar ünnepi játékok Palics, 1952. – Nsz, 1952, 47—48 l.

⁴ Kek Zsigmond: Kultúrprogramunk. – Híd, 1947. 1. sz. 1—11 l.

⁵ Magyar ünnepi játékok id. m. 44 l.

Mivel a községek lakossága nem homogén, ezért könyvtáraink állománya sem egynyelvű.

A lakosság számához és megoszlásához viszonyítva a könyvállományt, megállapíthatjuk, hogy Vajdaság területén a magyarlakta községekben jelen van a magyar könyv is a könyvtárakban. Néhol ugyan az ellátottság nincs megfelelő arányban a lakosság számával. Ezt gyakran észlelik a könyvtári vezetők is, erről tanuskodnak a könyvtári jelentések, amelyekben ezt megoldásra váró problémaként helyezik előtérbe. Bár ez a meglátás is pozitív, mindamellet nem oldja meg a felmerülő nehézségeket.

Nagy eltérések mutatkoznak egyes magyarlakta falvak és községek könyvtári ellátottságában, felszerelésében, a könyvtári szolgáltatások minőségében. Míg egyes helyeken a szolgálatok átlagnál magasabb szintűek, másutt még mindig csak a könyvtári léttel találkozunk. Vannak helyek, ahol még mindig nincs főhivatású könyvtáros sem. Ez esetben szerencsés véletlen, ha a könyvtár vezetése ügyes pedagógus kezébe kerül, aki közelebb tudja vinni a könyvet az olvasóhoz.

A legnagyobb és legégetőbb kérdés, hogy nincs mindenhol megfelelő számú könyv, de ezzel szinte egyaránt fontos a könyvállomány időszerűsége is. Tekintve, hogy a hazai könyvkiadás nem tudja ellátni könyvvel a könyvtárakat sem számban, sem sokoldalúságával. (Az évi 40—50 kötetet ha 10 példányban is megveszik – amire nincs mindenhol szükség – az évi gyarapodás akkor is csak 4—500 lenne.) A nemzetiségi könyvvel való ellátást behozatallal oldjuk meg: Magyarországról magyar, Csehszlovákiából szlovák, Romániából a román nyelvű kiadványokat. Ezt a behozatali munkát a Forum Könyvkiadó vállalta magára. 1958-ban kezdődött a könyvbehozatal, s azóta lényegesen feljavult a könyvtárak állománya: nemcsak számbeli, minőségbeli gyarapodás is észlelhető.

A könyvtárak állományának felméréséhez a Tartományi Statisztikai Hivatal adatait használtuk fel, kibővíve egyéni kutatásunk eredményeivel. Kérdőív alapján megtudtuk, hogyan viszonyul az olvasó a könyvhöz, mit tesz a könyvtár a könyv népszerűsítése érdekében, stb.

A könyvtárak típusait vizsgálva legtöbb közművelődési és iskolai könyvtárunk van magyar és egyéb nemzetiségi könyvvel ellátva. A szakkönyvtárak közül azokban a községekben, ahol magyar lakosság él és dolgozik, a vállalat könyvtárállományában helyet kap a magyar könyv is. Ezek a könyvtárak nem nagyok – ezáltal nem is tárgyuk ismertetésünknek.

Egyetemi és főiskolai könyvtárak: 1) a szabadkai Tanárképző Főiskola könyvtára, amely mindössze néhány éve alakult örökölve ugyan a Tanítóképző könyvtárát, nem nagy múltra tekint vissza. Most van még kialakulóban a tulajdonképpeni jellege. 2) Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének könyvtára. Megalakulását 1959 őszétől számítjuk (ekkor alakult a Tanszék), ma már mintegy 30 000 kötet könyvtári egységet tartalmaz. Egyike a legnagyobb és legjelentősebb tudományos jellegű magyar könyvtárnak Vajdaságban. Nem önálló intézmény, csak a Bölcsészeti Kar egyik részlege (szeminárium).

Nemzeti könyvtáraink köteles példányként kapják a magyar nyelven megjelent kiadványokat is a sajtótörvény értelmében, így minden köztársaság nemzeti könyvtárában helyet kaptak a nemzetiségi könyvek is. Vajdasági szempontból jelentős, hogy egyik legnagyobb tudományos könyvtárunk, a Matica srpska könyvtára, Újvidéken egyben Tartományi Központi Könyvtár is, köteles példányokból és

szisztematikus gyűjtéssel feltárhatja az olvasónak a Vajdaságban megjelent műveket minden nyelven. A vajdasági hungarica gyűjteménye még hiányos, bár igyekeznek pótolni a hézagokat.

Tekintve, hogy a közművelődési könyvtárak a legelterjedtebbek, kivizsgálásra a községi közművelődési könyvtárakat választottuk. Azokat a területeket dolgoztuk fel, ahol magyarok is laknak. Húszonegy kutatópontot választottunk, vagyis 21 községi könyvtárat (egy-egy község területén több település is van, helyesebbnek véltük a nagyobb települési egységek felmérését, bár falvakként is nagy eltérések mutatkozhatnak egy-egy község területén.)

A község neve	A lakosság száma		A könyvek száma	
	összesen	magyar	összesen	magyar
1) Ada	22 537	17 823	34 000	21 500
2) Bácsstopolya	43 480	31 481	63 455	39 135
3) Becse	44 571	27 759	52 228	20 657
4) Csóka	18 347	11 191	17 608	10 841
5) Kanizsa	33 794	29 869	23 849	15 405
6) Kikinda	68 800	13 098	81 426	11 922
7) Kishegyes	15 646	10 005	12 608	7 454
8) Kovin	39 736	4 863	24 230	800
9) Kula	48 663	6 827	36 677	2 807
10) Magyarcsernye	2 915	2 708	12 851	3 591
11) Pancsova	110 433	7 228	104 187	13 229
12) Szabadka	146 755	72 928	226 725	56 748
13) Szenttamás	19 514	6 180	23 452	5 303
14) Temerin	19 640	10 323	15 156	8 129
15) Törökbecse	31 714	8 212	29 183	6 636
16) Törökkanizsa	8 322	4 228	16 072	6 217
17) Újvidék	214 048	28 381	194 889	18 707
18) Verbász	43 412	4 594	50 502	3 600
19) Zenta	31 407	26 881	44 549	22 167
20) Zombor	97 905	22 403	187 006	40 511
21) Zrenjanin	129 846	21 925	150 832	21 794

A könyvek számadatai tájékoztató jellegűek, mivel a jelentések nem egységesek (néhol kimaradt egy-két falu, ahonnan nem érkezett meg időben az évi jelentés és a község anélkül küldte el az adatokat.)

A kérdőívből megtudtuk, hogy legtöbb könyvtárnak nincs megfelelő helyisége; hogy a könyveket a Forum könyvesboltjaiban (bizományosainál vagy könyvbuszainál) szerzik be. A vásárlás legtöbbször szisztematikus – míg bizonyos esetekben – pénzhiány miatt csak ritkán tudnak könyvet vásárolni. A helyzet javítása érdekében vállalatok támogatják a könyvtárakat a könyvvásárlásban. Ez az együttműködési mód még egészen új, remélhetőleg jó eredményeket hoz majd. Érdekes együttműködési módot találunk egyik községben az iskolai könyvtárakkal. Az iskolák átadták könyvállományukat a könyvtáraknak költségvetésükkel együtt. A könyvtár beszerzi és feldolgozza az új könyveket, a könyvkölcsönzést is itt bonyolítják le a diákokkal. Így a gyerekek időben odaszoknak a könyvtárba. Az iskolának is könnyítés részben ez az előnye, hátránya pedig az, hogy elszakad a könyv az iskolától.

Az olvasók nagy része diák és nyugdíjasok – legkevesebb a földműves és a munkás.

Arra a kérdésre, mit olvasnak leggyakrabban (a válaszok alapján ezt mondhatnánk: szépirodalmat) főleg regényeket, verseket – az elbeszélés mostohább irodalmi műfaj, nem nagyon népszerű), iskolai kötelező olvasmányokat, ezt követik a történelmi vonatkozású művek (regények, emlékezések stb.). Kevesebbet olvassák, mert kevesebb is van, a tudományos ismeretterjesztő műveket. A közkönyvtárakban szakirodalom nagyon kis számban található, ezért nem is olvassák. A vélemények itt megoszlanak, hogy kell-e egyáltalán szakirodalmat vásárolni a közkönyvtáraknak. Míg egyesek azon az állásponton vannak, hogy a népművelődési könyvtáraknak szakkönyvtárat is kell helyettesíteni, mások szerint ezt meg lehet oldani jól működő könyvtárközi kölcsönzéssel. (Ezek az általános kérdések megoldásra várnak még.)

A Vajdaságban kiadott magyar könyv megtalálható a könyvtárakban bizonyos százalékban, de aránylag kevesen olvassák. Egyetlen könyvtár válaszolta azt, hogy minden hazai kiadványt megvesznek úgyszólván, míg mások főleg csak szépirodalmat vásárolnak.

A megoldásra váró problémák között komoly gondot kell fordítani a kéaderképzésre. Ez sem csak a nemzetiségi könyvtárak problémája, hanem általános szükséglet. Mégis nagy gondot kell fordítani különösen arra, hogy a gyermekkölcsonzői ben legyen magyar – vagy legalább magyarul tudó - könyvtáros. A kérdőív válaszalapján ennek a követelménynek részben tettek eleget az elmúlt évben. (Ahol nincs magyar könyvtáros, ott magyarul tudó személyzet végzi a munkát.)

A könyvtárak aktivitása a könyv népszerűsítése érdekében legtöbbször különféle kiállítások rendezésében nyilvánul meg. A kiállítások alkalmoszerűek: a legújabb könyveket, legújabb folyóiratokat, a Forum-kiadványokat mutatják be, vagy tematikusak, egy-egy eseményhez fűződnek (íróévforduló, történelmi esemény évfordulója stb.).

Ifjúsági és gyermekirodalmi pályázatokat szerveznek, ifjú könyvtárosok csoportját alakítanak; pionír délutánok osztályonként meghatározott napon, irodalmi vitaklubok, új könyvek méltatása, a háziolvasmányok csoportos feldolgozása mind megtalálható a könyvtárak munkájának jegyzékén. Nagyon népszerűek az irodalmi esték az író meghívásával. Az ilyen szerzői estek gyakran könyveladással vannak egybekötve. Szép kísérletként megemlíthetjük az újvidék városi könyvtár kezdeményezését: az új könyv premierjét. Néhány jól sikerült szerzői est között helyet kapott két magyar könyv premierje is a központi olvasóteremben az 1971. évben (megjegyezzük, hogy a magyar olvasók zöme nem ehhez a városrészhez tartozik). Részleteket olvastak a művekből, neves kritikusok méltatták a köteteket. A terem zsúfolásig megtelt, a Forum bizományosai szép számban eladták az említett köteteket, amit az író a helyszínen dedikált. Ez annál is jelentősebb, mert egy gyermekverseskötetről van szó és egy ifjúsági regényről, s mert éppen a fiatal olvasó érdeklődését kell időben felkelteni és ápolni, hogy rendszeres olvasóvá nevelhessük őket.

Néhány könyvtár anyagi nehézségek miatt nem rendezett semmilyen rendezvényt, pedig volt rá igény.

Megkíséreltünk választ kapni konkrét kérdésekre is, hogy meghatározott könyveket (főleg vajdasági magyar szerző műveit) olvassák-e és milyen arányban? A felmérés eredménye nem kielégítő, még akkor sem, ha tisztában vagyunk azzal, hogy az ilyen felmérések ritkán pontosak, nem általánosíthatók, csak keresztmetszetet adnak. Annyi bizonyos, hogy még mindig nincsen kellő számú olvasója a vajdasági

magyar irodalomnak, jobban kellene népszerűsíteni. Mindemellett számos könyv szerepel az olvasott könyvek listáján, közöttük nem egy verseskötet is.

Az iskolakönyvtárakat vizsgálatunk folyamán csak abból a szempontból néztük: mennyire felelnek meg az anyanyelvi oktatás, az anyanyelvi kultúra megismerése követelményének. Kérdőívünk, melynek alapján az elemzést végeztük, egészen konkrét volt. Felsoroltunk 43 alapvető munkát, amelyek nélkülözhetetlenek az anyanyelvi oktatásban (mint például Értelmező Szótár, Irodalmi Lexikon, Helyesírás stb. kézikönyveket). A 86 válasz alapján egy iskolában megvolt 20 a felsorolt művek közül, kettőben 17, egyben 16, kettőben 14, legtöbb helyen 5—6, míg 11 iskolában egy sem volt meg. Az iskolakönyvtárak állománya elég szegényes, sokszor csak a háziolvasmányokat tartalmazza. Vannak ellenkező szép kivételek is, de kevés.

Végezetül összefoglalhatjuk mit kell szem előtt tartani, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű könyv kerüljön az olvasó asztalára [ebben az évben különösen, amikor számos kulturális megmozdulás történik a nemzetközi könyvév jegyében]

– vegyes nyelvterületen lehetőleg megfelelő arányban legyen a könyv a lakosság számával;

– a könyvek tartalmilag is kielégítőek legyenek, ne csak mennyiségileg;

– a könyvet olvassák is, ne csak a polcon heverjen (népszerűsíteni kell);

– figyelmet kell fordítani az intézmények mellett működő könyvtárak állományára is (hogy a nemzetiségek nyelvén is legyen szakirodalom);

– a nemzetiségek kultúráját őrző és fejlesztő tudományos intézmények könyvtárát fel kell lendíteni;

– könyvtárosokat kell képezni a nemzetiségek sorából is, hogy a megfelelő nyelvterületen levő könyvtárakban szakember legyen lehetőleg főhivatású könyvtárosként.

DÁVID ANDRÁS

HUNYADI JÁNOS SZÁRMAZÁSLEGENDÁJÁNAK MAGYAR-DÉLSZLÁV PÁRHUZAMAI

*„Most is vallják, egyre dallják
Szerbhon ifjai, leányi,
Guzlicájok hangja mellett:
Kí volt Janko Szibinyáni.”*

Arany János: Szibinyáni Jank

I.

A HUNYADI JÁNOSRÓL SZÓLÓ ÉNEKHAGYOMÁNY JELLEGE ÉS HELYE A DÉLSZLÁV EPOZSBAN

A történelmi hitelességű magyar hősök közül a délszláv vitézi énekhagyományban Hunyadi János epikai mását illeti kétségtelenül az első hely. Az európai hírű törökverőről ugyanis hatalmas énekanyag alakult, amelynek genetikus struktúrája, színes, változatos tematikája, történelmi reminiszenciái, motívumainak európai, illetve nemzetközi párhuzamai, versszerkezetei és egyéb jellemvonásai fokozott és megkülönböztető figyelmet érdemelnek.

Ilyen nagyszámú ének, ilyen szélesen hömpölygő epika, ilyen kivételesen változatos tematika; ennyi hiteles elem föl-fölcsillanása s a képzeletnek ilyen szeszélyesen gazdag játéka, a legendaképzés ilyen időbeli és térbeli gátakat elsodró hullámváza – Marko királyfit kivéve – egyetlen délszláv hős és a délszláv vitézi epika egyetlen magyar szereplője esetében sem tapasztalható. Hunyadi epikai alakjának a délszláv eposzban is az első, a legnépszerűbbek között a helye, ami annyit jelent, hogy a délszláv epikus énekhagyomány magyar hőseit minden tekintetben messze fölülmúlja: akár az énekanyag mennyiségét, akár pedig az énekek minőségét vesszük tekintetbe. De ezen túlmenően jellemző az a tünet is, hogy Hunyadi énekköltészeti alakja dominál a más magyar hőskről – például az I. Jagello Ulászlóról, Székely Jánosról és részben a Mátyás királyról – szóló énekhagyományban is.

Mindennek megfelelően a Hunyadi-epikáról szóló jelen dolgozat megírásához a híres vajda nevéhez fűződő vitézi tradíció közel 160 énekét használjuk föl és mutatjuk be, s ezzel – a parciális jellegű előzetes kísérletekkel szemben – a Hunyadirol alakult délszláv vitézi énekanyag egészét feltáró ismertetését szorgalmazzuk.

A második csoport névformáinak legsajátosabb vonása a hősünk

b) *magyar voltára való utalás*. Ilyen névformák az: *Ugrin Janko*⁹ és *Ugrin Anko*¹⁰. Jelentésük: *Magyar Jankó*.

Számos névforma őrzi továbbá a Hunyadi által betöltött

c) *báni és vajdai tisztség* emlékét.

Hunyadi Jánost ugyanis Albert király (1437—1439) „mint már nevezetes hadvezért, ki a csehok ellen is jó szolgálatokat tett volt” 1438-ban ugyancsak János nevű testvéröccsével együtt *szörényi bánnak* nevezi ki, és ezzel az ország zászlósurai közé emeli.

Később, I. Jagello Ulászló Magyarországra érkezésekor (1440), amikor legelőször is semlegesíteni kellett az Erzsébet királynéhoz szító Garai vezette ellenpárt szembenállását; a sereget Hunyadi vezeti, s a döntő összecsapásra Szekszárdnál kerül sor 1440-ben. A fölünyes győzelem után a király Hunyadit és vele együtt a hadsereg balszárnyát vezénylő Újlaki Miklóst is *erdélyi vajdává* nevezi ki. Ebbeli tisztségében Hunyadit 1453-ban V. (utószülött) László is megerősíti.

Ilyen értelemben tehát a *vojvoda Jankó*(=Jankó vajda)¹¹~ *vojevoda Janko*¹²~ *Janko vojvoda*~¹³~ *Anko vojvoda*¹⁴~ *Jankula vojvoda*¹⁵ névformák hősünk tényleges erdélyi vajdai tisztjére utalnak. Az *Ugrin vojvoda Janko*¹⁶ (=Magyar Jankó vajda) és *Ugrin Anko vojevoda*¹⁷ névszerkezetek viszont a vajdai rangjelzés mellett magyar voltának meghatározását is magukban foglalják. A *vojvoda Sibinjnska* (=Szebeni vajda, ill. – Melich János szerint – Erdélyi vajda. Vö. a 8. sz. jegyzetet!)¹⁸ névalakban az eredetileg földrajzi helynév személynévi funkcióban fordul elő. Az *od Erdelja ban* (=erdélyi bán)¹⁹~*erdeljski ban*²⁰, *od Sibinja ban*²¹ és az *Erdeljić*

Bogišić, 8. sz.é.) előforduló szebeni leánnyal (szerbhorvát = *Sibinjka djevojka*) hozza kapcsolatba, aki az énekben Jankó édesanyjaként szerepel.

Melich az idevonatkozó tüzetes elemzése alapján kimutatja, hogy *Hunyadi János nem születhetett és nem lakott sem Szebenben, sem a környékén, sőt ezen a vidéken még birtokai sem voltak*. (Vö.: Elekcs L.—Léderer E.—Székely Gy.: *Magyarország története*. I., Bp., 1961., 289. lapján levő térkép, amely Hunyadi birtokait ábrázolja 1456-ban), *végül pedig tisztséggel sem kötötték Nagy-Szebenhez*. Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a *Sibinjanin* előnévnek lényegében semmi köze a fentebb már elvetett momentumokhoz, de ugyanakkor az anya nevéből sem származtatható, mert ez esetben *Sibinjanin* helyett *Sibinjčín* vagy *Sibinkinjčín* névalak fejlődött volna. E magyarázat-kísérletek mindkét kategóriájában Melich az indoklás gyengeségét hangsúlyozza, majd kimutatja, hogy a *Sibinj* (Szeben) névforma és annak származékai a délszláv hősepikában nem a városra, hanem Erdélyre vonatkoznak általában. Az illusztratív példák tömegéből különösen meggyőzően bizonyítja ezt a *Vitezović* krónikájában (Kronika, aliti Szpomenek vszega Szveta Vekov, ... Zgb., 1744.; 12. I.) előforduló adat: „*Janko vojvoda Jerdelski aliti sibinski...*” a.m.: Jankó, *erdélyi vagyis szebeni vajda*. A *Sibinj grad*, *Sibinj stb.* alapja tulajdonképpen a *Sibin grad* forma, amely kiindulásában a XIV—XV. századi német *Sibenburg* (=Erdély) felemás átvétele és fordítása, s amelyben a városra (*Sibin*~*Sibinj*) és tartományra (*Sibin grad*) vonatkozó értelmezés nagyon korán összekeveredett. Ennek alapján leszögezi: „...*Hunyadi János és az od Sibinja Janko* vezetéknev közt az a különbség, hogy az utóbbi a.m. *Erdélyi Jankó*”. Következésképp a délszláv hősepikában oly gyakran emlegetett *Sibinj* is Erdélyre, mint tartományra, mint országra (esetleg országárszre) vonatkozik.

⁹ Bogišić, V.: I. m. 8 és 29. sz.é.: *Karadžić St.*, V.: I. m. V/268. sz.é.

¹⁰ Pavić, Armin: *Dvije stare hrvatske narodne pjesme*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zgb., 1879; XLVII. füzet, 93—98. l.

¹¹ Širekelj, K.: I. m., II/245. sz.é.; *Vitezica*, V.: I. m., 48. sz.é.; *Karadžić St.*, V.: I. m., II/95. sz.é.; *Milutinović, S.*: I. m., 95. sz.é.

¹² *Milutinović, S.*: I. m., 145. és 160. sz.é.; *Karadžić St.*, V.: I. m., III/80. sz.é. VI/24. sz.é.; *Bogišić, V.*: I. m., 10. sz.é. stb.

¹³ *Gezemann, G.*: I. m., 50. sz.é.; *Milutinović, S.*: I. m., 26. z.é. stb.

¹⁴ *Pavić, A.*: I. m.

¹⁵ *Miladinov, Dmitar i Konstantin*: *Balgarski narodni pe i. Zgb.*, 1861; 159. sz.é.; *Narodni umotvorbi od Pirinska Makedonija*. *Skopje*, 1950; 54. l. és tov. stb.

¹⁶ *Bogišić, V.*: I. m. 7., 23 és 26. sz.é.

¹⁷ *Uo.*, 32. sz.é.

¹⁸ *Karadžić St.*, V.: I. m., II/80. sz.é.

¹⁹ *Uo.*, III/33. sz.é.

²⁰ *Hrv. nar. pj.* – *Matica hrv.*, I/82. sz.é.

²¹ *Bogišić, V.*: I. m., 104. sz.é.

*ban*²² (kicsinyítő -*ic* képzős, deminutív hangulatú) névszerkezetek egytől-egyig a báni méltóság emlékét konzerválták, míg a *ban vojvoda Janko*²³ változat egyidejűleg utal a báni és a vajdai tisztségre.

d)A determináns nélküli keresztnévi formák ugyancsak igen gyakoriak: *Janko*²⁴ ~ *Jankula*²⁵ ~ *Jankul*²⁶; *Jankec*²⁷ ~ *Jankič*²⁸ ~ *Jankulče*²⁹. Közülük az utóbbi három szlovén, ill. macedón névváltozat deminutív jellegű.

És legvégül említjük meg a mohamedán énekekben elfőforduló *djaur Janko*³⁰ névszerkezetet, amelyből alapvetően a pejoratív szándék ütökzik ki.

A délszláv névformák gazdag regiszterének ismeretében vessünk most néhány pillantást Hunyadi egykorú magyar névanyagára is azzal a céllal, hogy a délszláv és magyar nyelvterületen kialakult névformák közötti viszonyt is megvizsgálhassuk.

Magyar részen a XVI. századi *Farkas András* verses krónikájában³¹ a magyar történelem szempontjából jelentős személyek között Hunyadit *Jankula vajdának* mondja:

*„Itt esmét hagyjuk el az zsidó népeket:
Emlékezzünk meg az magyar népekről,
Kiket a nagy isten nagy jóval szerete,
Ez országba hozta, igen megkazdagította,
Nékiek is ada jó fejedelmeket,
Jámbor kerálokat és jó tanácsadókat.*

— — — — —
*Károly kerált, ő fiát Lajos kerált,
És ah Zsigmond császárt, ah Jankula vajdát”³²*

Benczédi Székely István az 1559-ben kiadott világtörténetében (Chronika az világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559) az 1456-os év kapcsán az alábbiakat jegyzi le: „Magyarországba nagy üstökös csillag láttaték, kinek látásakorán megbetegüle a *Hunyadi János* ugyanottan Fejérvárba, ...Vala pedig e *Hunyadi János* közép ember, temérdek nyakú, gesztenye színű, fodorhajú ...”³³

Ugyancsak a XVI. században, 1560-ban „Nagy-Szombat városában” írja Hunyadi Jánosról szóló históriáját (Historia az vitéz Hunyadi János vajdáról) *Nagybáncsai Mátyás*. Az ének nem más, mint Székely előbb idézett prózai művének verses parafrázisa. Lássunk ebből is egy szemelvényt:

²² Hrv. nar. pj. – Matica hrv., IX/10. sz.é.

²³ *Milutinović, S.*: I.m., 148. és 151. sz.é.; *Karadžić St. V.*: I.m., VI/34., 38. és 39. sz.é.

²⁴ Ld. az 5. számú jegyzetet!

²⁵ *Miladinov, Dmitar i Konstantin*: I.m., 97. sz.é.; *Kostik, S.*: I.m., 58. sz.é.

²⁶ *Miladinov, D. i K.*: I.m., 152. sz.é.

²⁷ *Zganec, V.*: I.m., 135/c

²⁸ *Štrekelj, K.*: I.m., II/215. sz.é.

²⁹ *Hunyadi énekek.* (Ford. Kiss Károly) Katonai Kiadó, Bp., 1956; 42.1. és tov.

³⁰ *Gezeman, G.*: I.m., 85. sz.é.

³¹ *Farkas András*: A zsidó és magyar nemzetről. Krakkó, 1538.

³² A verszöveget *Barta János—Klaniczay Tibor*: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. c. könyvéből idéztük. (Bp., 1963; 242. l.)

³³ Uo., 293. l.

„Néktök emléközöm ha meghallgatjátok jó Hunyadi Jánosról,
Nagy jámborságáru, hív szolgálatjáról, erős viadaljáról,
Az ő idejében két László királyról, Amurates császárrul,
Nándor-Fejrvárrul, Jankula vajdának utolszor haláláról.”,³⁴

Chronica az magyaroknak dolgairól című, 1575-ben kiadott történelmi művében *Heltai Gáspár* egyaránt használja a „Hunyadi János” és „Jankula” névformákat.

A Hunyadiira vonatkozó, magyar nyelvű példaszövegek szemléjét *Görcsöni Ambrus* soraival zárjuk. A feltehetően főúri íródeák Thuróczy és Bonfini krónikái nyomán szedi versbe a Heltai kiadásában is megjelent históriás énekét. Idézzünk most néhány sort belőle:

„A Király a Morzsinai nemzetnek szép jószágot el intéze,
Hugoknak, és a szép Jankulának Hunyad vármegyét el végeze,...

— — — — —
Ebből nevezteték az után az Jankula, Hunyadi Jánosnak,
Ez okáért ne higgy ember, az hízelkedő Olasz Bonfinusnak,
Ki valami hazug szín alatt, olaszt csinál Hunyadi Jánosból.”³⁵

A délszláv vitézi énekek, valamint a XVI. századi magyar nyelvű Hunyadi-emlékek, leggyakrabban használt névformáinak áttekintése alapján leszögezhető, hogy

– a *Hunyadi János* magyar névformáinak nincsenek délszláv párhuzamai, ugyanakkor pedig az annyira népszerű *Sibinjanin Janko* (=Erdélyi Jankó) változatnak sem tudjuk kimutatni a magyar megfelelőit.

– Az előbbivel ellentétben a *Jankula* variáns³⁶ egyképpen használatos mind a XVI. századi magyar szövegekben (Jankula, Jankula vajda), mind pedig a délszláv hősepiikában (Jankul, Jankula, Jankula vojvoda), főként pedig a macedón nyelvterületről származó részében.

III.

HUNYADI SZÁRMAZÁSLEGENDÁJA

Hunyadi élettörténete csaknem minden főbb mozzanatának megvan a délszláv vitézi énekköltészetben kialakított epikai vetülete, s így logikusnak látszik, hogy ez az epikai hagyomány szívesen foglalkozik egy ilyen sok szempontból és az énekek lényegesen nagy számában ünnepelt és emlegetett hős születésének, vagyis származásának legendájával is.

E témát a vitézi énektradíció ugyanis három darabban dolgozza föl, s eredendően ez az énekhagyomány szolgálhatott alapul ahhoz, hogy a XVII. század elejéről származó *Savinski letopis* című évkönyvben is megjelenjen ennek az epikus ének-

³⁴ RMKT, IV. k. (XVI. századi magyar költők művei. Szerk. Szilády Áron) Bp., 1883; 27. 1., 1–4. verssor.

³⁵ *Heltai Gáspár*: Cancionálé, az az, históriás énekes könyv... Kolozsvár, 1574. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962; lapszám nélkül.

³⁶ *Sándor István*: A régi s mostani Magyar Énekről és Tántzról. (Sokféle, VII. darab. Győr., 1801; 68–74. 1.) című írásában a névforma elterjedt voltára utal a szerbeknél: „Emlegetik Énekeikben a Rátzok Hunyadi Jánost is *Jankula* név alatt, ami is annyit tesz, mint Jankó”.

hagyományban megfogalmazott születési legendának a közvetlen változata. Az énekhagyományban kialakított és terjesztett legenda törzséből fognak továbbá kibontakozni azok a prózai változatok is, amelyek közül egyet *Karadžić*, egyet meg *Venczel Gusztáv* közölt, miután „Karadsity Stephanovics Vuk úr közvetlen közleménye” nyomán jegyezte föl.

Hunyadi születési legendája ilyképpen megtalálható tehát a délszláv vitézi énekhagyományban, az epikus prózai tradícióban, valamint a régi szerb irodalom XVII. századi prózai szövegei között is.

A vitézi énekek szerint Jankó vajda híres szerb fejedelmi utódok sarja, pontosabban a rigómezei hős, Lazar kenéz unokája. Édesanyja a szebeni (a petrováci királylány, illetve a görög király környezetéből származó leány), a prózai változatban pedig a budai leányka, illetve a magyar kisasszony. Az események gerincét az 1389-i rigómezei ütközet motívuma képezi, míg a születéssel kapcsolatos mellékjelenetek vagy a csatát megelőző, vagy a csatavesztést követő időponthoz fűződnek. Kuriózumként említjük, hogy a tradíció egyöntetű álláspontja szerint Jankó születése közvetlenül az 1389-i csata utáni időközre esik, ami pedig –, ha az 1387-es esztendőt elfogadjuk – egészen megközelíti Hunyadi autentikusnak mondható születési időpontját.

A származást megéneklő darabok minden bizonnyal a délszláv Hunyadi-hagyomány későbbi, XVII. századi hajtásai. Ezt látszik bizonyítani az a körülmény is, hogy az 1448-i, ugyancsak rigómezei és egyéb törökellenes csatái alapján közismert és hírneves Hunyadinak a tradíció még a születését is a délszláv népek létére oly döntően kiható 1389-i kosovói ütközethez asszociálja. Ehhez kétségtelenül hozzájárult az 1448-i ütközethez az előzőhöz hasonló kimenetele és Hunyadi egyéb törökellenes csatáinak elmosódó emléke. Mindezt azonban a hagyomány csakis jóval később általánosíthatta az első rigómezei csata emlékéhez fűzve, amikor az események összekeverése és összetévesztése a jelentős időbeli távolság miatt már nem határozott zavarólag.

E hagyomány alakulásakor az énekesek közelebről is ismerhették Hunyadi politikai és katonai szerepét, ti. a „vaticinium ex eventu” stilisztikai fogásával élve, Janko születésekor Stefan szájába adják azt a jóslatot, mely szerint a fiú *vajda* lesz. („Elegendő, hogyha vajda léssen”). Vegyük tekintetbe még azt is, hogy az énekekben emlegetett Stjepan Lazarević (Visoki) 1389 és 1427 között ténykedett despotai tisztjében. „A róla szóló szerb néphagyománynak az az eleme, hogy Moszkvában nevelkedett, valószínű, hogy a XVII. vagy XVIII. sz. folyamán alakult ki, amikor a török iga alatt sínylőddé délszlávság már nem Magyarországtól várta felszabadulását, hanem a lengyelektől vagy oroszoktól, s a szerb papok, tanítók, írástudók orosz mesterektől nyerik kiképezetésüket.”³⁷ Tudvalevő továbbá, hogy I. Ulászló király 1440-ben nevezi ki Hunyadi Jánost erdélyi vajdává; majd pedig az a szabályszerű jelenség is, amelynek értelmében egy kiemelkedő és csatáiról ismert hős származási körülményeit a délszláv hősepika rendszerint *utólag* szokta feldolgozni és fölvenni a már előbb ismert hagyomány keretébe.

A főntebbi elemek tekintetbevételével ahhoz a megállapításhoz jutunk, hogy Stjepan Lazarević ténykedésének és Hunyadi vajdai rangjának a híre az autentikus eseményeket követően egy későbbi időszakban csapódott le a hősepikában, ami viszont azt jelenti, hogy a Hunyadi János származását megéneklő hagyomány a

³⁷ Szegedy Rezső: Ki volt Jankó Szibinyáni? Ethnographia, Bp., 1917; 37.1.

XVI. századnál előbb nem, csak utóbb: a XVII. vagy XVIII. század folyamán alakulhatott ki.

Ebben a meglehetősen gazdag és több irányban szerteágazó délszláv legenda-anyagban legrégebbinek tekinthető az az első ízben Bogišić által közölt hosszúsoros ének³⁸, amelyet följegyzője (ismeretlen Boka Kotorska-i másoló) Boka Kotorska táján a XVIII. század első évtizedeiben vetett papírra, s így eredeti megszövegezése, alakulása és terjesztése lényegesen korábbi – legalább egy emberöltővel előbbi – időpontra (talán a XVII. század első felére) utal. Az ének főbb mozzanatai a következők:

A Szebenvárban tartózkodó Stjepan Lazarevićnak³⁹ az urak azt tanácsolják, hogy nőtlen lévén, vegye magához kedveseül a szebeni leánykát. A leány elfogadja ajánlatukat, Stjepan pedig vacsorát kér tőle, és vele tölti az éjszakát. Hajnalban a vitézek Rigómező síkjára igyekeznek, miközben a keservesen síró leányt Stjepan azzal vigasztalja, hogy az ütközet után nőül fogja venni. A leány mindemellett keserű átkozódásba csap a rajta esett szégyen miatt. Stjepan ekkor átnyújtja neki „ágas-bogas buzogányát” és aranyos késeit. Az első ajándékot a születendő fiúgyermeknek, a másodikat meg az esetleges leánykának szánja.

*„Szép hajtások sarjadoztak a szebeni lány ölében,
Szép hajtások sarjadoztak, híres Magyar Jankó vajda, Vitéz Szibinyáni,
Híres Magyar Jankó vajda, szépséges szép Rusza özvegy...
Meggapták azt, mit otthagyt vitéz kenéz Lazarovics; Vitéz Lazarovics:
Hogy már őket úgy tekintsék, mint a kenéz hajtásait.”*

(Kiss Károly ford.)

A fenti énekben Stjepan Lazarević a kosovói csatába menet ejti útba Szebent, s tulajdonképpen a csata előestéjén kerül kapcsolatba a szebeni leánykával. A soron következő két ének eseményei időrendi sorrendben követik az előbbiben jelzett történéseket, ti. az első epikus darabban Stjepan Lazarević apja, Lazar kenéz (cár) segítségére siet a csatasíkra, míg az alábbi kettőben már apja vértanúhalálát óhajtja megtorolni, és egyúttal visszafoglalni a török által elragadott területeket.

A hosszúsoros darabbal szemben a két rövidsoros, tízszótagú ének jóval későbbi eredetű. Az egyiket ti. *Milutinović Sima* 1837-ben adja ki először⁴⁰, a másikat meg, ugyancsak első ízben, *Petranović Bogoljub* teszi közzé 1867-ben megjelent gyűjteményében.⁴¹ Nem tagadható, persze, az az esetleges föltevés, hogy e két ének sokkal korábbi eredetű alapváltozatokban gyökerezik, jóllehet följegyzett és fennmaradt s az említett kiadásokban rögzített, tehát ma ismert szövegváltozatuk nyelvi, stiláris és egyéb jegyei a már jelzett késői időpontról tanúskodnak, s az sincs kizárva, hogy Petranović esetleg Milutinović szövegéhez idomította a magáét, mivel a két ének erősen kifejezésre jutó párhuzamosságot mutat. Ennek megfelelően nem

³⁸ Bogišić, V.: I. m., 8. sz. é.

³⁹ Lazarević, Stefan: 1389–1427-ig uralkodik Szerbiában Lazar kenéz utóaként, mint török vazallus. 1402-ben a görög császár a „despota” címmel ruhazza föl, s a titulus róla száll majd át örökösére, Brankovics Györgyre is. A görög Paleologosz császári családból házasodik, de gyermekutód nélkül hal meg. A hagyomány magas és délcég termétre utal, amikor „visoki”-nak nevezi.

⁴⁰ Milutinović, S.: I. m., 160. sz. é. = A.

⁴¹ Petranović, B.: I. m., 11/28. sz. é. = B

is külön-külön, hanem párhuzamosan futó motívumaik alapján fogjuk őket ismertetni:

- Lazar kenéz elesett a csatában, fia (Vuk, ill. Uroš) pedig török fogságban sínylődik. A kenéz özvegye, Milica asszony ezért Oroszországban tanuló gyermekéhez, Stefanhoz fordul. (A, B)
- Sándor cár, illetve a moszkvai királynő hadvezére hadsereget ad az ifjú mellé, miután Stefan levágta a hegyekben tanyázó sárkányt. (A, B)
- Stefan (Visoki) seregével hazafelé tartva Görögországba, a görög királyhoz, illetve Petrovac város királyához jut. Ott vacsorát (segítséget) kér, amit a király egy feltétel mellett hajlandó csupán teljesíteni. Stefannak ti. a saját csődőrével kell fedeztetnie a király kancáját:

*„Hátha ígyen paripához jutnék,
Szükségem van harci paripára,
Hadd neveljem véres viadalra.” („B” vált.)*

- Az ifjú nem érti a célzást, és mit sem sejtve, megigéri a föltétel teljesítését. (A, B)
- A király gazdag vacsorát készített, s mellé egy karcsú görög leányt (a saját leányát) küld a vitéz kamrájába.

*Másnap pedig hajnalhasadáskor
Pecsétgyűrűt vont le az ujjáról.
„Íme, fogd ezt, kedves menyasszonyom;
Ha netalán figyermeked lenne,
Hadd tudják, hogy ki volt édesapja.
A fiúnak neve légyen Jankó.
Ha netalán lánygyermeked lenne,
Őt majd Janja névvel illessétek” („B” var.)*

(D. A. ford)

- Az „A” változat szerint a fiúgyermeknek Lazar handszárját, a lánykának meg Lazar gyűrűjét szánja.
- Az ifjú vitéz most Kosovo mezejére siet, s ott levágja az áruló Branković Vukot.⁴² Ekkor futárok érkeznek azzal a hírrel, hogy Stefannak „Lazarja” (értsd: cár, illetve kenéz fia) született, mire ő így reagál:

*„Elegendő, hogyha vajda léssen!
Elnevezték jó Jankó vajdának.
Hűgának meg Janja nevet adtak.” („A” vált.)*

(D. A. ford)

Az elsőként bemutatott hosszúsoros és az iménti két rövidsoros ének között a témára és a főszereplők egy részére vonatkozó ko incidencián túl, amint láthattuk,

⁴² A délszláv hagyomány szerint a szerbek Brankovics Vuk árulása folytán szenvedtek vereséget az 1389-i rigómezei csatában.

kevés a kölcsönösen egymás felé mutató érintkezési pont. Figyelemreméltó az a mozzanat is, hogy az első énekben a leány jószántából, míg a másik kettőben csel útján kerül Stjepan Lazarevičhoz.

Míg a korábbi eredetű hosszúsoros és a későbbi rövidsoros énekek között ilyen eltérések tapasztalhatók, a hosszúsoros darab és a XVII. századi Savina monostori évkönyvben található prózai legendaváltozat szövegei ugyanakkor lényegesen több kölcsönös egyezést mutatnak. Lássuk ezért tehát az évkönyv vonatkozó sorait is:

Devica Ruta i despot Stefan

Postaviše za despota Stefana, sina kneza Lazara. I privedena njemu bist žena gospoda (gospodina) ot grada Galata, dšti Katakuzina Paleologa, imenujema gospodja Jelena, koja bist besplodna, ne ima čeda s Stefanom despotom. I pojde Stefan despot k kesaru s vlasteli i velmoži svojimi, i prihodit v udol (dolinu) neki ot Sibirja u rečenoga Vlaha Boguta ili Budimira vitati (stanovati) v domu jego. Gospodin Stefan Lazarević nikogda na tuždu ženu ne pomisli, i tu ustreljen bist ženskom pohotiju na devicu dšter Budimirovu. Toj videše vlasteli i bližiki Stefana despota, i pojdoše k materi sije device, i vsa ej skazaše jaže (ono) o Stefane. Ona že vždele (zaželi) semu tomuj, i takoj ona prinudi dšter svoju i pojde i primesi se (približi se) k Stefanu, i bist s njeju; utrej dn (sutradan) prispev Stefan, videv sebe smuštena drehal (haljine) i skrban v sebe sta(ja)še. Takoj ga vlasteli i velmuži videvše, vse porazumeše i velmi vzradovaše se. Stefan devicu k sebi prizivajet, i prsten svoj na nju polagajet i celovav jeju i reče: Ti jesi vtora i žena moja Rutua jako (kao) i Jelena, dšti Katakuzina Paleologa. I tako Ruta, dšti Budimirova, začet se ot Stefana, sina kneza Lazara i rodi Janka i Mandaljenu, dvoji deti.⁴³

A Hunyadi epikai származására vonatkozó délszláv szövegek közül a legkésőbbiek kétségtelenül a prózai hagyományból származó változatok. Közülük az első Karadžić Stefanović Vuk közül két ízben is. Először 1818-ban értelmező szótára első kötetében, a *Sibirjanin Janko* címszó alatt, majd pedig minden változtatás nélkül, tehát azonos szöveggel a *Život i običaji...*(1867) című művéhez készíti elő a következő megfogalmazásban:

Magas István sereggel menve Moszkvából Szerbiába, megpihent Budán, és ott a magyar urak látva, mily magas termetű és szép férfiu, sarjadékot kívántak tőle, és elbeszélgetve vele, megkérdezték, lenne-e seregében jó csődör kancájuk fedezésére, hogy nekik is lenne oly szép és jó paripájuk; ő pedig azt felelte nekik: „Van, miért ne lenne.” Amikor bealkonyodott, szép leányt küldtek be hozzá hálótársul. Mikor ő mentegetődzött, azt válaszolták neki, hogy ezt már megígérte; így tehát el kellett fogadnia a leányt, és így szólt: ha fiúgyermeké lenne, nevezze Jankónak, ha pedig leánykája lenne, nevezze Jankának, és mikor majd a gyermek felnő, adja neki ezt a gyűrűt. Ezzel távozott és elment Szerbiába, és a leánynak kilenc hónap múlva ikrei lettek, egy fia és egy leánya. A meghagyás szerint a fiút Jankónak, a leányt pedig Jankának hívta. Mikor Jankó valamennyire felnőtt, és más fiúkkal játszani kezdett, ugrásban ő ugrott

⁴³ *Radojičić Sp., Dorde: Stara srpska književnost (XI—XVIII) veka.* Nolit, Bgd., 1960; 279. 1.

legtávolabb, birkózásban ő gyűrt le mindenkit, kőhajításban ő hajított legmeszszőbbre, futásban ő futott legjobban; ezért pajtásai irigykedni kezdtek reá, és csúfolkodva azt emlegették, hogy nincsen atyja, hogy ő fattyúgyermek. Mikor Jankó ezt megelégette, kezdte egyszer faggatni anyját, hogy mondja meg neki, ki az atyja; ekkor anyja átadta neki azt a gyűrűt, s mikor a fiú nézte és elolvasta, ami bele volt vésvé, felkiáltott: „Tehát fejedelem fia vagyok!” És nemsokára el is ment Szerbiába, és úgy hadakozott a törökkel, mintha csak atyai jussát keresné....”⁴⁴

Karadžić szócikke nyilvánvalóan az erre a témára vonatkozó énekek ismeretére utal, habár – sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy – ezzel kapcsolatos énekszöveget sohasem közölt.

Ugyanennek a prózában fennmaradt mondának másik változatát *Venczel Gusztáv* magyar nyelven adja ki 1850-ben. Venczel a mondát magától Vuktól hallotta, s emlékezetből (így tehát hiányosan) jegyezte le a következő formában:

„Az első, vagyis 1389-i rigómezei csata után, miután az ütközetben Lázár, a szerb fejedelem népe színével elesett volna, jött Budára Zsigmond magyar király udvarához az elhunyt fejedelemnek fia és utódja István, segítséget kérni a törökök ellen. Mind vitézsége – mind erős testi alkotásánál fogva közönséges bámulást gerjesztett az ifjú szerb fejedelem... Így történt, hogy mihamar egy előkelő magyar kisasszonnyal szerelmi viszonyba szövődött, s hogy ez szerelmének komoly következményeit érezte is nemsokára. Magát anyának vallván, Istvántól egy gyűrűt vett, melynek előmutatása által ő megismerhette idővel születendő gyermekét. István ezután visszatért hazájába; hátrahagyott kedvese pedig elment után ikergyermeküket szült, egy fiúgyermeket, ki Jánosnak nevezetett és egy leányt. János fölserdülvén, miután anyjától megtudta születésének titkát, elment a gyűrűvel Szerbiába István atyjához, s attól gyermekéül ismertetvén, a szerb hadseregben alkalmaztatott, és ott annyira kitüntette magát a török hadakban, hogy végre korának első hadvezére lőn. Húga férjhezment idővel egy magyar úrhoz, és ezen házasságból veszi eredetét ama Székula (Szekely) nevű jeles bajnok, ki nagybátyjának, Jánosnak, vagyis Szibiniani Jankónak társaságában harcolván a török ellen, szinte egyik legelőkelőbb személye a szerb hősköltészetnek.”⁴⁵

A Hunyadi epikai származására vonatkozó teljes délszláv hagyomány áttekintése alapján elmondhatjuk, hogy a XVII. századi időpontra biztonsággal visszavezethető hosszúsoros ének és a Savinski letopis című évkönyv szövege kölcsönös megfeleléseket mutat (még a leány nevében is: Rusa-Ruta). Ugyanilyen minőségű megfeleléseket mutatnak egymás között Karadžić, Milutinović és Petranović szövegei. Ugyanakkor viszont a két régebbi eredetű szöveg és az újabban kialakult három textus között számos eltérés tapasztalható. Valahány újabb szövegben Visoki Stefan és a leány kapcsolatára csel útján kerül sor, s ennek megfelelően e szövegváltozatok

⁴⁴ *Karadžić St., V.: Srpski rječnik...Bgd., 699. 1.; Uő.: Život i običaji...Bgd., 1957; 229–230. 1. A magyar fordítást, jelentéktelen módosításokkal, Szegedy Rezső: Ki volt Jankó Szibinyáni? c. cikkéből (Etnographia, Bp., 1917; 36–37. 1.) vettük.*

⁴⁵ *Venczel Gusztáv: A magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatása. Reguly-album. Pest, 1850; 1–93. 1., a mondaváltozat pedig a 81–82. lapon.*

ban újra és újra megjelenik a nemes paripa allegorikus motívuma, amelytől utódot óhajtanak biztosítani. Ez a motívum ugyanakkor hiányzik a hosszúsoros énekből és az évkönyv szövegéből. Ilyen cselre ezekben a szövegekben nincs is ti. szükség, mert Stefan nőtlen, illetve meddő a felesége, s így az utód biztosítása érdekében a Stefan környezetében levő urak támogató segítsége érhető, és nem vált ki visszatszést.

A följegyzés helyét illetően megállapítható, hogy a hosszúsoros ének Boka Kotorska környékéről való, az évkönyvben található legenda szövege a savinai monostorban, tehát ugyanezen a vidéken került papírra.

A két rövidsoros ének közül Milutinović Crna Gora Martinići nevű helységéből, míg Petranovićé Hercegovinából való; ami végső fokon annyit jelent, hogy mindezek a szövegek egy aránylag kis kiterjedésű terület egymáshoz közelálló pontjairól kerültek följegyzésre. *Radojičić Sp. Đorđe* mindemellett arra következtet, hogy a szövegek följegyzésének ilyen lokációja nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Hunyadi származáslegendájának elsődleges megfogalmazása a Duna-mellék-re tehető, jóllehet az erről a forrásról terjedő változatok legtovább a tengermelléken maradtak fenn, s így ott is jegyezték fel őket.⁴⁶

A hosszúsoros ének és az évkönyv-szöveg datálása teljes tárgyilagossággal a XVII. század első évtizedeig vezethető vissza, míg az ennél korábbi időpont (XV–XVI. század), amit *Redep Jelka* föltételez⁴⁷, véleményünk szerint, megnyugtató módon és konkrétan is a délszláv hagyománynak erre a rétegére vonatkozóan nem dokumentálható. A rövidsoros énekek és Karadžić szócikkének megszővegezése a XVII. századnál is későbbi időpontra utal, amire különösképpen a szerb-orosz kapcsolatok erőteljes kidomborítása figyelmeztet az énekekben.⁴⁸

Hunyadi származásmondájának párhuzamos megléte az epikus tradícióban és a régi szerb irodalom kereteibe tartozó évkönyv-szövegek között jelenségként újabb adalékkal szolgál az irodalmiság e két területéhez fűződő ténylegesen is szoros kapcsolatainak dokumentálásához és megvilágításához.

Abban a tünetben viszont, hogy a Hunyadi származásáról kialakított hagyományban Stefan Lazarević despota jelenik meg az apa szerepében, nyilvánvalóan a két egykorú és közismert személy összekötésének az igényét kell látnunk. Lazarević ugyanis előbb török, majd pedig magyar vazallus, Zsigmond király sárkányrendjének hordozója, akinek igen sokrétű és kiterjedt kapcsolatai voltak Magyarországgal. Mindez kellő indíték lehetett ahhoz, hogy a despotát egy hozzá mérhető formátumú, jelentős és közismert magyar személlyel kössék tehát össze, ami különösen az egykorú magyar-szerb sorsközösségre való utalás szándékával, vagyis a két nép történetének összekapcsolási szándékával magyarázható. Az ilyen viszonyulás a két nép relációjában különösen a történeti Magyarország területén élő délszlávok körében mutatható ki, akiknek a Duna-melléken alakuló irodalma a szerb állam XV. századi összeomlását követő letelepedésük után tele van magyar vonatkozással, vagyis az ilyen kapcsolatok fölmutatásával és számontartásával; egyszóval tudatos művelésével.⁴⁹ Ezen az általános kereten belül az énekszerzők jól emlékez-

⁴⁶ *Radojičić Sp., Đ.*: U tamnim oblacima ka najsvetlijim sunčanim zracima. Letopis Matice srpske, juni 1956; 588. l.

⁴⁷ *Redep, Jelka.*: Motiv o rođenju Sibirjanin Janka u našoj staroj i narodnoj književnosti. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knj. VIII, 1964—65; 189—219. l.

⁴⁸ *Szegedy R.*: I.m., az erre vonatkozó utalást lásd különösképpen a 37. oldalon.

⁴⁹ Vö.: *Redep, J.*: I.m.

hettek arra, hogy Hunyad. is elkeseredetten küzdött a török ellen, s hogy a Rigómezőn, Lazar kenézhez hasonlóan, csatát veszített. A két rigómezei csata az epikus énekhagyományban viszont oly módon kerül kapcsolatba, hogy Jankó vajda, az énekhagyomány szerint, bosszút kívánt állni Lazar kenézért és felszabadítani a szerbiséget a török járom alól. Ez a momentum pedig ugyancsak elegendő alap lehetett ahhoz, hogy az énekhagyomány Jankó vajdát vérrokoni kapcsolatba hozza Lazárral, hogy ily módon Stefan Lazarević fiaként, ill. Lazar unokájaként szerepelve, méltán küzdhessen nagyapai és apai jussáért.⁵⁰

Említsük meg itt még azt is, hogy Hunyadi származáslegendájának délszláv anyaga ko incidenciákat mutat *Firdauszínak* a X–XI. század fordulójáról származó és az iráni néphagyományon alapuló Sáhnámejával. Erre a tünetre figyelmeztet *Wolner Wilhelm*,⁵¹ *Gavrilović Andra*,⁵² *Toma Maretić*,⁵³ majd pedig *Szegedy Rezső*⁵⁴ is. Véleményük szerint a Sáhnáme motívumai bizánci vagy török közvetítéssel hathattak a délszláv anyag formálódására, jöllehet a délszláv anyagból egészében hiányzik a Sáhnáme-beli Tahmine átütő nagy szerelme Rusztem iránt. A délszláv szövegek szebeni, budai, görög vagy petrováci leánykája egyetlen esetben sem viszonyul ilyen intenzitással Stefan despotához. Az újabb keletű délszláv anyagban Jankó fattyú voltának a kérdése is fölmerül, illetőleg ennek elkerülése végett jelenik meg a Milutinović-közölte énekekben a leánnyal együtt az eskető pap is. A Sáhnámeban a hasonló körülmények között született fiú, Szuhráb, esetében ez az aggály egészében ismeretlen.

Hunyadi származásmondájának délszláv anyaga a Sáhnámeban tapasztalható érintkező pontoknál jóval erőteljesebb formában rokonítható az ugyanerre a témára vonatkozó régi magyar irodalmi anyaggal.

A monda legkorábbi magyarországi megörökítésével ugyanis *Bonfini Antonio* (1427–1503) 1486–1496 között készített és 1568-ban megjelent *Hungaricarum rerum decades...* című munkájában találkozunk. Bonfini ugyan „ízetlen” mesének tekinti a Hunyadi származásával kapcsolatos mondát, amely, persze, lényegesen eltér az általa szerkesztett Corvinus-mesétől. Így a monda iránti leplezetlen ellenszenvét juttatja kifejezésre akkor is, amikor azt a Cilleiek rosszindulatú, becsmérítő szándékú koholmányának minősíti. Ime, az „ízetlen” mese:

„Mondják, hogy Zsigmond császár Erdélyben járván, egy szabad valah nemes igen szép leányával hált. Midőn a harmadik hónapban ismét magának kívánta, állapotosnak találta őt. Nagyszerűen megajándékozta és ismertetőjeül egy gyűrűt adott neki azzal, hogy ha gyermeket szül, táplálja és nevelje fel, s ha fölnevelte, küldje el hozzá a gyűrűvel. ... Betelvé az idő, okos, szép fiú született, kit anyja Jánosnak nevezett... János szép ifjú lett. Anyja parancsára Zsigmondhoz ment és a gyűrűt felmutatta. A király felismerte a gyűrűt, és bőven megajándékozta őt jószágokkal, falvakkal.”⁵⁵

⁵⁰ *Szegedy R.*: I. m., 37. l.

⁵¹ *Wolner Wilhelm*: Einige Spuren des Einflusses der iranischen Heldensagen auch die südslavische. Indo-germanische Forschungen. Strasbourg, 1894, IV. k.: 448–456. l.

⁵² *Gavrilović, Andra*: Istorija srpske i hrvatske književnosti usmenoga postanja. Bgd., 1912; 122–123. l.

⁵³ *Maretić, Tomo*: Naša narodna epika. Zgb. 1909; 168. l.

⁵⁴ *Szegedy R.*: I. m., 40–42. l.

⁵⁵ *Bonfini, Antonio*: Mátyás király... Bp., 1959; 91–92. l.

Heltai Gáspár (?1510—1574) élete utolsó esztendejében, 1574-ben jelenteti meg *Cancionálé, azaz históriás énekeskönyv* c. gyűjteményét. Nagybáncai Mátyás ebben található, Hunyadiáról szóló énekében mintegy 176 újabb verssort iktat be azzal a céllal, hogy elmondja, hogyan született Jankula Zsigmond király és a Morzsinai leány titkos szerelméből. A halála után, 1575-ben megjelent *Chronicájában* ugyanennek a születési mondának a prózai változata található. Heltai itt előrebocsájtja, hogy „...nem az Bonfinius mester írása szerént, hanem az igaz história szerént, melyet hallottuk azoktól, kiknek atyjok szolgálta régen az Hunyadi Jánost, és sok ütközetekben forgattanak véle” – az „igazat” fogja elmondani a származással kapcsolatban, és ezt így fogalmazza meg:

„És Budáról kiindulván (ti. Zsigmond), Magyarországon általméne, és beméne Erdélybe. Mikoron az Isztrigy mellett, Déván felől, táborába szállott volna, ott mulata egy üdeig, ... és a komornyik inasokkal szólani kezdé az a föld felől: minémű föld volna? szép nép volna-é rajta? Kiváltképpen ha valami szép asszonyi-állatokat és leányokat láttanak volna ott a környékben valahol?

Mondának az inasok: hogy szép személyeket láttanak volna, kiváltképpen egy igen szép leánt láttanak volna, egy gazdag bojórnál, kinek mássa nem volna messze földön. Zsigmond király érette bocsátá az innassokat. Mikoron elhozták volna a leánt és a királlyal szömbbe állana estve, monda a királynak: Felséges uram! én nemes leán vagyok, az Morzsinai nemzetből való: ha velem közessülni akarsz, együld megterhessülek tölled: mint lönne annakutánna magamnak, és az én magzatomnak dolga? erre legyen Felségednek először fő gondja. ...

Egynéhány nap múlva elindítá a népet, és beméne Havaselvő földébe. És ott szömbbe víva Zsigmond király az oláhokkal és törökökkel, és győzedelmes lön ellenek, ... visszajövn annak utánna, esmét Erdélyen általméne, ... Esmét elküldé az innassokat az Morzsinai szép leánzóért. És mondá néki e leán: Felséges uram! amitől félek vala, szinte az esett rajtam; mert terhébe estem tölled. Az istenért is kérem felségedet, ne hagyj immár, mert igen nagy nyavalyába leszek. Vajki nehéz ügyem leszen. ... És újjából kivoná az egyik gyűrűt, és adá azt a Morzsinainak, és mondá neki: Semmit ne félj: ezt tarsd jegyül. Evvel megoltalmazhatod magadat mindenek ellen. Cédulát is adok. Azzonközbe várj istentől. És reggel bőv költséget ada néki, és úgy bocsátá haza. Annakutánna megindítá az ő népét, és Magyarországon általmenvén, felméne Budára.

Vala ott az üdőben egy havaselvő bojér, kinek Vojk Buthi vala neve. Ez kiszekket vala Havaselvő földéből a nagy egyenetlenségért. Aval közlé dolgát a szép Morzsinai. Az látván az ő szépségét és kazdagságát, házastársul vevé az Morzsinait. Azonközbe Mircse vajda elhivatá az Vojk Buthit, hogy haza jöne, és megigéré néki minden jószágát. Felvéve Vojk Buthi az ő szép feleségét, és haza méne véle Havaselvő földébe, és ott lakkának egymással. Nem sok üdő múlva leesék a szép Morzsinai, és igen szép fiat szüle Buthinak. És megkeresztelvé azt, Jankulának nevezék őtet. És nagy gondot visele reá az anya, és szépen nevelé azt, mint Zsigmond király meghatta vala néki. ... Üdővel megha-

la az ura Morzsinainak, és kijöve az ő szép fiával az Jankulával, esmét az ő bátyjához Erdélbe, és ott lakék nállok. ...

Egynéhány nap múlva az asszony mosni készül vala: és letötte vala az Jankulát a földre, hogy ott hallgatna és játszodnék a porba. És igen erőssen kezdte a gyermek ott sírni. Az asszony oda méne, és a Zsigmond király gyűrűjét adá Jankula kezébe, hogy aval játszodnék, és veszteg hallgatna. Mikoron egy jó üdeig játszott volna Jankula az gyűrűvel, és ott hallgatna a porban, egy holló meglátá a fáról a szép és fénes gyűrűt az gyermek kezébe, és oda röppülvén, kikapá a gyermek kezéből a gyűrűt, és felvivé azt a fára. Az Jankula hertelen igen kezdte kiáltani. Az anya elhagyá a szappanozást, és elfutamék a gyermekhöz: tehát nincs a gyűrű. Feltekéntvén a fára, tehát a holló orrába fénlík, és ott praktikál rajta. ...

Morzsina is elijedvén, megragadá ijét s tegezét, és elméne az hűgával. Íme tehát a holló ott vagyon a fán, és praktikál az orrával a gyűrűvel. És mindjárást egy nyillal hozzá aránza: de a nagy hertelenkedésbe hibát tön, és nem találá az hollót. Más nyilat vén, és aval mellybe lövé az hollót, hogy allá esék mind gyűrűstől, és nagy örömbe lönek mindketten.”⁵⁶

Bonfini kénytelen-kelletlen közölt meséje kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a Hunyadi János származásáról szóló mondai anyag Magyarországon már a XV. század folyamán közismertnek számított. Mi sem természetesebb tehát, minthogy a Hunyadi tetteiről jól és közvetlenül értesült Cillei-évkönyvíró is nagyon alkalmasnak találja a mese beiktatását a Hunyadiakra vonatkozó, pejoratív célzatú és ignoráló szándékkal készített följegyzéseibe. Az elevenül ható és bizonyára igen elterjedt mondanak Bonfini valójában nem tud ellentállni, habár hangulatát és meglehetősen puritán mesevázát kirívó célzatossággal állítja szembe az általa konstruált származási tézis csillogó humanista műveltségre támaszkodó igényességével, amelyben Hunyadiat a rómaiaktól származtatja, eredendő őst meg éppenséggel Jupiterben jelöli meg.

A XVI. században működő Heltai a becsmérő célzatosságnak már a nyomát sem érzi, sőt a történet hitelessége mellett száll síkra, hisz olyanoktól hallotta, „*kiknek atyjok szolgálta régen Hunyadi Jánost, és sok ütközetben forgattanak vele.*” Ez a mondahagyományozó közönségre történt utalás igen-igen fontos, jóllehet Heltai a hitelességet óhajtotta vele alátámasztani csupán. Az adat azonban mindemellett világosan tudósít arról, hogy Hunyadi közvetlen környezete, pontosabban: *katonái*⁵⁷ jól ismerték, s így természetesen távoli vidékekre is eljuttatták ezt a származással kapcsolatos mondát.

A Bonfini- és Heltai-féle szöveg összevetése közben feltűnik a kettő között észlelhető minőségi különbség. A Heltai-szöveg vulgárisabb, nyersebb beállítású „népi” eredetre utal; míg Bonfini változata egy szintelenebbnek mondható, mindenképpen választékosabb fogalmazás, amely föltehetően a felsőbb rétegekben is utat talált mondai változat szövegezését követi, illetve tükrözi.

Egy ilyen „úri” változat meglétét és elterjedtségét igazolja a sokat vitatott, de föltétlenül figyelemre méltó és híres hunyadvári freskósorozat is.⁵⁸ Szilágyi Er-

⁵⁶ *Heltai Gáspár*: Magyar Krónika. Ardóí Könyvkiadó, Bp., é.n., 179—180. 1.

⁵⁷ Vö. a 49. sz. jegyzetet!

⁵⁸ A kérdésről *Solymossy Sándor*: A Hunyadi család eredete címmel értekezik. A magyarság szellemi néprajza (Bp., é.n.) III. k., 218—223. 1.

zsébet ugyanis 1460 táján egy olasz festőre bízta azt a feladatot, hogy a hunyadvári kastély aranyháza elé épült loggiát falképekkel díszítse. A freskósorozat főbb jelenetei a következők: Egy fiatal férfi kézmozdulattal hívja a vele szemben álló lányt. A következő képen a férfi jobb kezében gyűrűt tart, bal kezét pedig a szívére szorítja, és a leányra néz. A leány tekintete és bal keze visszautasítást jelez. A harmadik képen a nőalak már áldott állapotban, bekötött fejfel jelenik meg, baljában pedig két gyűrűt tart egy karikán. A negyedik képen szép fiú látható, amint országalmát tart a kezében. A gyermek feje fölött mondatszalg volt, amelyről ma már csak a feltételezhetően „johannes” szó töredéke betűzhető ki.

A képsorozat és monda között fennálló kapcsolatot Fraknoi Vilmos azzal az indoklással tagadta, hogy a képeken rögzített mese nem azonos a Bonfini-, illetve Heltai-féle följegyzéssel. A kifogás azonban nem eléggé meggyőző, hiszen a kizárólag Szilágyi Erzsébet rendelkezései szerint dolgozó olasz festő nem tudhatta 1460 táján, hogyan hangzik majd a később (1496, ill. 1574 előtt) följegyzésre kerülő Bonfini- vagy Heltai-mondaváltozat. Végső fokon azzal is számolnunk kell, hogy a falképsorozat is mindenképpen a monda „úri” megfogalmazásának *egyik variánsa* szerint készülhetett,⁵⁹ s így természetesen tekinthetők a Bonfini-, ill. Heltai-féle szövegekkel szembeni „eltérései”.

A Hunyadi-család eredete című értekezésében *Solymossy Sándor*⁶⁰ témánkkal kapcsolatosan abbeli véleményét fejtegeti, hogy a Hunyadi származása körüli homály, mint tényleges alap, a származásmonda kialakulásához csekély kiindulópont lehetett. A fölébredt éredekldés a megfelelő elemek összeválogatásával kerek történetet fog formálni. E tényleges alaphoz minden bizonnyal a „rég hallott, félig elmosódott, némileg hasonló” esetek konvenialó elemeit vonták be a mondaalakítás folyamán, s ez annál is inkább meggyőző, mert a monda főbb vonatkozásaiban „keleti történetek visszhangjának mutatkozik”. *Solymossy* azt is kiemeli, hogy a Hunyadi származását vázoló magyar mondának megfelelő motívumok lelhetők fel *Firdauszi Sahnámejában*, s az ó-szövetségi I. Menelik is hasonlóan származik Sába királynőjétől és Bölcs Salamontól; a Mahabharata főhőse, Bharata ugyancsak ilyen körülmények között született *Dusjantától* és *Sakuntalától*.

Solymossy szerint azonban a kétségtelenül kimutatható hasonlóságok, ill. megfelelések lehetnek a véletlen következményei is, tekintettel arra a momentumra, hogy mindezekben az esetekben a mondában szereplő főhős előkelő származását kellett igazolni, s erre a célra alkalmasnak bizonyulhattak a különböző keleti hősök sok évszázadon át alakított és terjesztett származásmondájának elemei.

Kazinczy Ferenc Hunyadi magyar származásmondájának indítékait a föntiek-től teljesen eltérően a családi címerábra gyűrűs hollójának képzeletindító hatásában látja. „Csodálkozom – írja ennek megfelelően –, hogy rajtam kívül még senki sem jött arra a gondolatra, hogy a címer szülte a Heltai által beszélt regét.”⁶¹

Az elmondottak alapján leszögezhető tehát, hogy a Hunyadi János származásáról szóló monda –, amely igen régi keleti eredetre visszavezethető sémákkal mutat egyezéseket, vagy amely a családi címerábra sugallatára jött létre – Magyarországon a XV. század folyamán, föltehetően már Hunyadi életében is közismert és nép-

⁵⁹ *Forster Gy.*: I.m., 211–213. l.

⁶⁰ Ld. a 71. sz. jegyzetet!

⁶¹ *Kazinczy Ferenc*: Tudományos Gyűjtemény. 1818; I., 39. és 47. l.

szerű volt. Alakulása és terjedése következtében pedig az egységes mondai alpból egy egyszerűbb „népi” és egy igényesebb „úri” változat sarjadt.

IV

A Hunyadi János származására, illetve születésére vonatkozó délszláv epikus tradíció és a régi magyar irodalom mondai eredetű krónikaanyagának összevetése után, amint láthattuk, kétségtelen egyezések mutathatók ki. A legsajátosabbakat összegezőképpen most külön is kiemeljük:

- Hunyadi a délszláv és a magyar hagyományban is híres apától – Stefan Lazarevićtól, ill. Zsigmond királytól – származik;
- Lazarević despota és Zsigmond király is útközben, csatába menet jut Erdélybe (ill. Szebenbe, Budára, Görögországba, stb.);
- mindketten a csata előtt kerülnek kapcsolatba egy-egy szép (szebeni, görög, budai, petrovaci) leánnyal, születendő hősrünk anyjával;
- a XV. századi Bonfini, a XVI. századi Heltai és a XVII. századi szerb évkönyv egybehangzóan oláhnak mondja a leány apját. Bonfini szerint a leány ugyanis „egy szabad valah nemes” gyermeke. Heltainál a leány apja „gazdag bojér”, férje pedig Vojk Buthi. A szerb évkönyv szövegében viszont az oláh Bogut vagy Budimir („Vlah Bogut ili Budimir”) szerepel a leány apjaként;
- a kapcsolat realizálását a Lazarević, illetve Zsigmond környezetében levő emberek, esetleg a vendéglátók támogatása segíti elő;
- az ilyképpen megvalósult együttlét után a leány szégyenbeesése miatt kesereg;
- mindkét fejedelem csitítani igyekszik a leányt, majd pedig gondoskodik a születendő gyermek (illetve gyermekek) jövőjéről, s e célból (buzogányt, aranyos késeket) gyűrűt ajándékozik a leánynak, hogy a leendő utód bizonyíthassa majd fejedelmi származását.

A délszláv és magyar mondaanyag összevetése nyomán a párhuzamos vezérmotívumok szemmel láthatóan bontakoznak ki, míg az evidens kisebb-nagyobb eltéréseket a sajátos délszláv, ill. magyar földolgozás és variánsalkotás természetes velejáróinak tekinthetjük. A mondanivaló tendenciája és a párhuzamos vonalvezetésű anyag (egészen az azonos, illetve hasonló nevek használatáig) legtágabb értelemben is a délszláv és magyar mondaanyag egységes, közös alapjaira, közös forrásaira utal. Miután pedig a magyar mondaanyag bizonyíthatóan régebbi (XV. századi) eredetű a délszlávnál, így a magyar Hunyadi-alkotás alakult magyar monda ösztönző, ihlető hatását a délszláv Hunyadi-legenda kialakulásakor mindenképpen számba kell venni a Sahnáme-mese sablonos kereténél jóval konkrétan és közvetlenebbül. Az ilyen alapú esetleges magyar közvetítés két csatornán keresztül is elképzelhető (főleg ha tekintetbe vesszük, hogy a Hunyadi születésével kapcsolatban délszláv epikus anyag kimutathatóan későbbi eredetű a magyarnál). A „népi” változat távolbasugárzásának, tehát délre jutásának egyik legaktívabb tényezője Hunyadi soknyelvű katonasága lehetett. Az „úri” változat délre vándorlásában viszont a Mátyás idején alakult kapcsolatok kedvezhettek. Mátyás király udvarában és egyáltalában

Mátyás körül találjuk ugyanis a szerb főurak egész csoportját (Jakšić Dmítar és Stefan, Grgurović Vuk despota stb.). Jaksics Demeter költőlelkű Gergely deákja sem lehetett elszigetelt példa akár Mátyás, akár a környezetében élő szerb főurak udvartartásában. Ennek a deák típusú rétegnek ez időben mindkét oldalról különösen tevékeny szerepe lehetett abban, hogy főleg a két nép közös ügyeire vonatkozó vagy azzal valamilyen kapcsolatot fenntartó költészeti anyagot és a kialakított hagyományt egészében vagy meghatározott részeiben, a nyelvi határokon fölülke-
rekedve, zavartalanul továbbítsa mindkét irányba.⁶²

(részlet)

⁶² „E kapcsolatok alapján joggal feltételezhetjük, hogy az említett költők közül egyesek kétnyelvűek lehettek. Igen valószínű, hogy Dmítar Jakšić Gregoriusa az volt.” *Hadrovics László: A régi magyar költészet középeurópai rokonsága. Kézirat. Bp., 1963; 15. l.*

GEROLD LÁSZLÓ

ELSŐ DRÁMASIKERÜNKRŐL – HÚSZ ÉV UTÁN

1.

Alig több mint húsz éve, 1953. október 27-én mutatta be a Szabadkai Népszínház magyar társulata Kvazimodo Braun István *A Magdics-ügy* című színművét,¹ azt a drámai alkotást, amelyre a felszabadulás utáni – művekben, főleg igazán jó művekben nemigen gazdag – drámatörténetünkben az *Áfonyák* megjelenéséig, illetve bemutatásáig, 1969 elejéig² a műfajt érintő, tárgyaló munkák mint egyik legsikerültebb drámánkra szoktak hivatkozni. *A Magdics-ügy* volt az éveken át megismételt, többnyire sikertelen vagy csak félsikert hozó színműpályázatokon az első pályamunka, amely első díjban részesült, s amelynek fogadtatása, a díjjal összhangban, mind a kritika, mind pedig a közönség, főleg az utóbbi részéről szinte egyöntetűen kedvező volt. A kritikák – jóllehet nem hallgatták el a mű hibáit – kivétel nélkül az egyik legjobb jugoszláviai magyar drámát köszöntötték *A Magdics-ügy*ben, amit alátámasztott a színházak, az amatőr együttesek (Szabadka után a topolyai Járasi Magyar Színház és a rövid időre hivatásossá nyilvánított zrenjanini Madách Színház, valamint több amatőr együttes műsorán is szerepelt) és a közönség kivételes érdeklődése is.

Keletkezése és színpadra állítása évében jelentős, akkor színpadi és irodalmi eseménynek tartott mű *A Magdics-ügy*. De milyen mai szemmel, mai tudattal, két évtized távlatából vizsgálva. A dráma egykori fogadtatásának, méltatásának felidézése mellett az alábbiakban erre keresünk majd feleletet. Az egykori siker az, ami miatt mai szempontú vizsgálódás tárgyává választottuk Braun István színművét. Azt azonban már előljáróban szeretnénk leszögezni, hogy a húsz év utáni elemzés célja semmi esetre sem *A Magdics-ügy* szerzője drámaírói zsenijének a felfedezése vagy rehabilitálása. Erre sem az egykor oly lelkesen fogadott mű, sem pedig Braun István későbbi színpadi darabjai nem nyújtanak alapot.³ Megpróbáltunk inkább objektívebb – amire a két évtizednyi távlat mindenképpen lehetőséget nyújt –, a mű lényegi vonásait kutató, az akkori színházi és dramaturgiai körülmények figyelembevételével az eddigieknél részletesebb elemzést készíteni az első vajdasági drámasikeréről.

¹ Kvazimodó Braun István: *A Magdics-ügy*, rendezte: Garay Béla, színészek: Fazekas Piri, Barátka Márta, Ferenczi Ibi, Szilágyi László, Garay Béla, Fejes György, Godányi Zoltán, Vujkov Géza stb.

² Deák Ferenc: *Áfonyák*, ősbemutató Szabadkán, 1969. febr. 25-én, rendezte Virág Mihály.

2.

Szinte napra nyolc évvel *A Magdics-ügy* bemutatóját megelőzően tartotta színháznyitó előadását az első jugoszláviai magyar hivatásos színház, a Szabadkai Népszínház – akkor Vajdasági Magyar Népszínház – társulata. Az a tény, hogy gazdag színjátszói hagyományunk ellenére csak 1945-ben alakult (alakulhatott!) meg az itteni első magyar hivatásos társulat – 1818-tól egy vagy több szezonra több-kevesebb rendszerességgel ide is vendégszereplésre szerződtek a vidéki városokat járó vándortársulatok, majd a múlt század végétől a műkedvelő színjátszás is mind népszerűbb, elterjedtebb –, sokban meghatározta a szabadkaiak feladatait. A társulat elsősorban az új, a megváltozott körülményeknek kívánt közvetítője, hirdetője, tudatosítója lenni. A színház törekvéseit szemlélve a népszínház megjelölést valóban szó szerint kell értelmezni: a nép színháza kívánt lenni. Műsorát is ennek megfelelően alakította ki: „Ismeretnünk kell a haladó világirodalmat, a Szovjetunió kiváló szerzőit, a délszláv nemzetek irodalmát, a magyar népi színpad termékeit s ezzel fejlődésnek indítani a jugoszláviai magyarság haladó színpadművészetét. Végül szórakoztató darabok színrehozataláról is kell gondoskodnunk, hogy az újjáépítésben dolgozó tömegeink felüdülést nyerjenek a színházban is.”⁴

Újból, régiből egyaránt úgy kellett tehát válogatni, hogy összhangban legyenek a kor társadalmi kívánalmaival, irodalmi-színházi példával bizonyítsák annak az egészséges átalakulásnak eszmei-művészi indítékait és hátterét, amely a valóság síkján lejátszódott vagy lejátszódóban van. Olyan darabokból állították össze egy-egy évad repertoárját, amelyek vagy a letűnt társadalmi viszonyokat, körülményeket bíralták leleplezve azok embertelenségeit, ellentmondásait, vagy az alakuló, formálódó új minőségi különbséget, emberi előnyeit emelték ki, esetleg amelyek mindkét feladatnak egyszerre eleget tettek.

Ebben a műsorképletben a színházi vezetés elképzelése szerint a jugoszláviai magyar dramaturgiának megfelelő, egyenértékű hely és feladat kellett hogy jusson. A kezdeti évek, az indulást követő néhány évad nem hozta meg, nem is hozhatta meg a műsorra tűzött világ- és magyarirodalmi drámákkal azonos értékű és szerepű partnereként bekapcsolódó honi magyar színpadi műveket. Drámairodalmunk ekkor egyfelvonásosok, rövid jelenetek, előjátékok szerényebb formájában van jelen színházunk műsorában. Az első egész estét betöltő jugoszláviai magyar színmű, Weigand József *Kéz a kézben* című darabja a színházalakulás után mintegy három és fél évvel, 1949. április utolsó napjaiban jutott el a premierig. Ezzel természetesen nem oldódott meg egy csapásra az itteni magyar dráma egyre sürgetőbbé váló kérdése, dramaturgiánk ügye. Sőt azzal sem, hogy ezután évente színműirodalmunk egy-egy műve is közönség elé került a szabadkai színpadon. A megfelelő hazai darabok továbbra is vártak magukra, így történhetett meg, hogy Laták István, a színház akkori igazgatója, az 1951/52. és az 1952/53. szezon fordulóján adott interjúban a műsorszerkesztés gondjairól szólva külön is fontosnak tartja megemlíteni, hogy a „vajdasági írók... még nem írtak olyan sikerű darabokat, hogy kiszorítanák műsorunkból a nem egészen megfelelő”⁵ színműveket. Ennek az igaz-

³ Braun István többi, színpadra került drámája: *Fizetővendég* (1956)., *Különös főpróba* (1957), *A tóparti ház* (1962), *Lukács evangéliuma* (1966).

⁴ 7 Nap, 1946. szept. 13.

⁵ h.r.: Az igazgató és az Álarc nélkül. 7 Nap, 1952. aug. 3.

gatói kesergésnek a megértéséhez azonban feltétlenül tudni kell, hogy ez már az az időszak színházunk történetében, amikor a kezdeti, eszmei szempontból következetes és igényes műsorkoncepció jelentős mértékben módosult. Az oktató-nevelő célzatú darabok és előadások között – majd pedig helyett – mind több a pusztán csak szórakoztató, kikapcsolódást, pihenést szolgáló, nemegyszer tartalmilag teljesen üres darab a színház műsorán. A „nem egészen megfelelő” minősítés jelzi, hogy az igazgatóság látja, tudatában van a repertoár-jelleg alakulásának, de tehetetlen ezt megakadályozni, mert egyrészt a színház pénzelésének körülményei változtak meg, másrészt pedig pillanatnyilag – aztán derült csak ki, kissé hosszúra nyúlt pillanat volt ez – közönségünk nem éppen irigylésre méltó izlése legyőzte a színház és az irodalom igényesebb elképzeléseit. És a megváltozott körülmények elsősorban az alakuló jugoszláviai magyar drámairodalmat sújtották. Dramaturgiánk fejlődése szempontjából szerencsétlennek ítélni lehet meg az új állapot: alig kezdett kibontakozni, máris a szórakoztatás ingoványos terrénumára kényszerült. És bármennyire is ellentmondásosnak tetszik, látni fogjuk, mégsem látványos paradoxon csupán, hogy pontosan ekkor, a drámaírás szempontjából áldatlan körülmények között született meg és aratott sikert Braun István színműve *A Magdics-ügy*. Anélkül, hogy már most rátérnénk a mű elemzésére, fontos megjegyezni: *A Magdics-ügy* bármennyire is sikerültebb drámai alkotás elődeinél, lényegében nem idegen test az időszak műsorképében, látjuk majd, inkább a szórakoztatás kívánatos felsőbb szintjét jelöli, mintsem tartalmi tekintetben nagy horderejű, gondolatiságában súlyos művek extra kategóriáját. Nyilván ezzel is magyarázható korabeli sikere, de az is, hogy alig néhány év múltán csak mint egykori drámasikerre emlékszünk rá, nem pedig olyan fundamentális műre, amely egy dramaturgia archimedesi pontja, színvonal- és értékbeli léptékváltás elindítója lenne.

Hogy miért nem alakult ki a színháznyitással szinte párhuzamosan a jugoszláviai magyar dráma, arra nem lehet csak az a válasz, hogy „nálunk a nehezebb műfajokban lassabban érik a mű.”⁶ Ehhez a lassúbb éréshez hozzátartozik, hogy a fel szabadulás előtt a jugoszláviai magyarságnak nem volt hivatásos színháza, következésképp a drámaírás igénye sem fejlődött ki íróinkban, de az új színház is inkább nyilatkozatokban, deklarációkban, távlatban törődött az itteni magyar drámaírással és szerzőkkel, mint konkrétabb segítség, irányítás, darabrendelés formájában, másként mivel lehetne magyarázni, hogy az első eredeti bemutatóig három és fél évet kellett várni. Ugyanakkor hiába teremtett kedvező feltételeket a „nagy ellentétekben, drámai konfliktusokban és fordulatokban bővelkedő korszak,”⁷ ha a kortémák megírásához a gyakorlat mellett íróink számára hiányzott az a bizonyos időbeli távlat, amely elengedhetetlenül szükséges a jelen szemléletéhez, ellentmondásainak felismeréséhez és megírásához.

Drámairodalmunk azonban nem volt próbatér, tréninglehetőségek hiányában. A kultúrszövetség 1946-tól szinte évi rendszerességgel hirdette meg pályázatait, amelyek a többi műfaj mellett az egy- és háromfelvonásos színműveket sem mellőzték. Tartós értékek, jelentős művek mégsem születtek, amit az is bizonyíthat, hogy *A Magdics-ügy* jelentkezőségig egyszer sem találtak első díjra érdemes pályamunkát,

⁶ Lévay Endre: Pályadíj-nyertes mű a színpadon. *Híd*, 1953. 11. sz. (A továbbiakban előforduló idézetek ebből a kritikából valók.)

⁷ Dr. Szelei István: A negyvenes évek irodalma, *Híd*, 1968. 7–8. sz.

pedig nemcsak a témakörök tágításával, hanem a díjösszeg állandó jelentős növelésével⁸ is hatni akartak íróinkra.

Az 1953. évi felhívás talált a legnagyobb visszhangra a drámairás iránt érdeklődő írók és műkedvelő tollforgatók körében. Összesen húsz pályamű érkezett be, s ez nem csak mennyiségi rekordot jelentett (1947-ben 12 — 8 három — és 4 egyfelvonalas, –, 1948-ban 8, 1951-ben pedig csak 3 pályaművet adtak be), hanem színvonal szempontjából is a legfigyelemre méltóbb termést ígerte. „Két komoly értéket reveláló darab, egy könyvdráma, amely művészi nyelvénél fogva dicséretet érdemel, s egy megdicsért, műkedvelő színpadok számára játszható ügyes munka, ez a pályázat tényleges eredménye”⁹ – olvashatjuk Majtényi Mihály összegező írásában. Nem valószínű, hogy a pályázati felhívás sürgetése – „a lendületes színházi élet egészséges további fejlődését az utóbbi időben a darabhiány akadályozza... a rendelkezésre álló, bemutatásra érdemes színművek hiánya szükségessé teszi, ugyanakkor irodalmunk mai fejlődése egyenesen megkívánja, hogy a ma írója is megkísérelje művészi módon kifejezni korunk drámai mozgalmasságát, életszemléletét”¹⁰ – volt a döntő befolyással íróinkra, tény azonban, hogy az elsődíjas Braun-színmű mellett még egy olyan pályaművet kapott a bizottság, amely a következő szezonban szintén színpadra került Szabadkán (Richter János *Álarc nélkül* című orvosdrámájára gondolunk).

Ha történetesen arra vállalkoznánk, hogy elvégezzük színpadra került dráma-irodalmunk periodizációját, akkor az első és második korszak közötti határt éppen Braun István színművével *A Magdics-ügy-gyel* jelölhetnénk meg. Az első periódus színművei – az 1949 áprilisában tartott bemutatótól *A Magdics-ügyig* – Weigand József két darabja, a *Kéz a kézben* és az *Ördögüzők*, Bogdánfi Sándor *Vass Pétere*, Sinkó Ervin *Elítéltekje* és Sulhóf József *Kidölt a májusfája*, vitathatatlanul kivétel nélkül a felszabadulás utáni esztendőök légkörét, eszméit, társadalmi változásait kívánták drámai műformába kivetíteni, tudatosítani és – talán – megörökíteni. Weigand József két színművének témája a falu szocialista átalakulása, de mindkettő erősen közelít a népszínműhöz, az előző időszak legnépszerűbb színpadi formájához, miközben az új körülményék levegőjét kívánják árszertani. Bogdánfi Sándor darabja kulák- vagy beszolgáltatási dráma, falurajz az osztályharc egy szakaszáról a Vajdaságban, az efféle szokványdrámák bántó, egysíkúságot feltételező sematizmusával. Az *Elítéltek* az informbírós időszak legelején játszódó politikai dráma kimondott publicisztikai megformálásban. A *Kidölt a májusfa* viszont szintén a vajdasági faluban játszódik, a legkifejezettebben népszínműre emlékeztet, de Sulhóf József – a korabeli kritika szerint – a babonáság és a kuruzslás elleni harc fontosságára próbál vele figyelmeztetni, s így „új tartalmat akart önteni”¹¹ ebbe a vidékünkön ennyire népszerű formába.

Ennyiből is sejthető, hogy milyen alapon képez külön periodizációs egységet ez az öt színmű. Elsősorban mert időszerűségi tendenciájuk nyilvánvaló és szándékolt: dinamikus, változó kor jelenségeiről próbálnak szólni. De éppen a kor változékonysága, páratlan intenzitású dinamikája következtében színpadra kerülésük percében már kissé avultak is, kissé a tegnap problémáit hozzák. A szövetkezeti

⁸ 1953-ban már az első díj 80 000, a második díj 50 000 dinár volt!

⁹ Majtényi Mihály: A színműpályázat mérlege, *Híd*, 1953. 10. sz.

¹⁰ A Vajdasági Magyar Kultúratanács színműpályázata. *Híd*, 1953. 1. sz.

¹¹ Bálint István: A *Kidölt a májusfa* a suboticei Népszínház színpadán, *Ifjúság*, 1953. márc. 6.

mozgalom már más fázisába jutott, amikor a Weigand-darabok vagy Bogdánfi színműve színpadot kapnak, éppúgy, ahogy az *Elitéltek* bemutatója idején az inform-bírók időszak is túl van azokon a kezdeti jelenségeken, amelyekről művében Sinkó Ervin ír. S bár ez a fáziseltolódás eleve azt is jelenti, hogy a darabok aktualitása a bemutatás pillanatában már némileg megkopott – ez a sajátság alapján is közös csoportot képezhetnének –, az öt darab dramaturgiai értékéből, a szerzők dráma-épitési jártasságából, nem éppen kezdőkre valló, avatott kezű cselekményvezetéséből ez semmit sem vonhat le. Mesterségbeli szempontból *A Magdics-ügy*, amely ugyancsak jelentős dramaturgiai jártasságról tesz bizonyosságot, egyenes ági folytatója az előtte színpadra került daraboknak. Abban azonban különbözik tőlük, hogy kevésbé szándékoltan időszerű, s ami ezzel szorosan függ össze, hogy kevesebb előregyártott sablonnal, divatos dramaturgiai, ember- és körülmény-ábrázoló közhellyel, sematikus megoldással készült. Elsősorban ezért jobb dráma elődeinél, amelyek közül főleg drámaiság tekintetében az *Elitéltek* hozható kapcsolatba *A Magdics-üggyel*.

3.

Erre a drámairodalombeli folytonosságra, a dramaturgiai kontinuitásra utal *A Magdics-ügy* előadásának Híd-beli kritikusa: „Sinkó Ervin drámája után... most már közelebb léphetünk a színpadi műhöz. (?) S abból, ami *már van*, rámutathatunk arra, amit a drámairodalomban várunk. Aminek lenni kell”.

A megfogalmazás hevenyesettsége ellenére is érezzük, mire gondol a Híd kritikusa: Braun István színműve igényesebb mércével mérve is – a műfaj teljesebb értelmében – dráma. S ezért látják a sokévi várákozás utáni első jelentős eredményben elképzeléseik beteljesülését a művel foglalkozó újságíró-kritikusok is, a zsűritől, amely számára „egy percig sem volt kétséges, hogy Kvazimodo Braun István... színműve egyhangúlag kapja az első díjat”, ahogy ezt az „érdekes, művészi készséggel és drámai látásmóddal megírt darab”¹² joggal megérdemli – a lapokban jelentkező recenzensekig. A Magyar Szó kritikusa azt emeli ki, hogy Kvazimodo Braun Istvánnak „sikerült értékes, gondolatban és eszmében tartalmas színművet alkotnia”.¹³ A Dolgozóknak megjelent méltatás szerzője a „felszabadulás utáni egyik legsikerültebb vajdasági magyar színmű”¹⁴ megszületését köszönti, hangsúlyozva, hogy a siker titkát az arányokra való ügyelésben, a mondanivaló művészi tartalmában és az üres jelszavakat kerülő alkotói módszerben kell keresni. Az Ifjúság névtelen bírálója pedig mielőtt kimondaná sommásnak szánt ítéletét, hogy ez a mű „korántsem tartozik az átlagos tucattermelés (?) közé”, gyorsleltárt készít drámairodalmi próbálkozásainkról, Szenteleky és Cziráky kísérleteit, a napi szükségletek kielégítésére íródott Gál- és Majtényi-egyfelnvonásokat meg az igényesebb, jelentősebb szálláscsinálókat, a *Forgószelet* (Debreczeni József drámája), az *Elitélteket* és a *Kidőlt a májusfát* említi előzményekként, melyeknek szerepük volt abban, hogy

¹² Majtényi Mihály: A színműpályázat mérlege i.h.

¹³ S.T. A *Magdics-ügy*. Magyar Szó, 1953. okt. 30. (A továbbiakban előforduló idézetek ebből a kritikából valók.)

¹⁴ Sz. J.: A *Magdics-ügy* bemutatója. Dolgozók, 1953. nov. 3. (A továbbiakban előforduló idézetek ebből a kritikából valók.)

dramairodalmunk eljusson „végre a művészi mértéktartás első nagy”¹⁵ alkotásáig, *A Magdics-ügyig*. Ezzel az értékítélettel cseng össze Majtényi Mihálynak a topolyai bemutató után íródott másodszeri méltatása, amely szerint ez a színmű „kicsit sarkpontja lett egy erőpróbának, bizonyítéka egy tételnek, hogy van és lehet vajdasági darab is életes, erős s ebben az is benne foglaltatik, hogy művészi.”¹⁶ A művészi minősítésben a szerkesztés, az emberábrázolás, a drámai látásmód mellett fontos mozzanatként szerepel, hogy „élő embereket, éppen a mi életünkéből, éppen a háború utáni korszakból”¹⁷ állít színpadra. Dramaturgiai ismérvei mellett a mű témája az, amit különösen jelentősnek ítélték meg a kortársak, *A Magdics-ügy* méltatói, kritikusan, akikkel első komolyabb vitánk éppen ezen a ponton, a színmű témájának meghatározásában adódik.

Mielőtt azonban idézetek segítségével közelebről is megvizsgálánk, hogyan határozták meg kritikusan a mű témáját, lássuk a legfontosabb tartalmi vonatkozásokat. Sárkány Mihályt alvás közben kaszával meggyilkolták. A gyanú Magdics Erorra, Sárkány vadházastársára esik, Eror vállalja is bűnösségét, eleinte azért, hogy így szabaduljon meg a számára csak szenvedést, megaláztatást hozó, jelentő valóságtól, újabb csalódások elől akar a börtönbe menekülni, majd amikor megtudja, hogy gyerekkori barátja Bálint Anna Sárkány menyasszonya, akit ez becstelennül elhagyott, egyeket vár, akkor áldozatkészségből vállalja a gyilkosságot, hiszen a tanúvallomásokból mindinkább arra lehet következtetni, hogy éppen Anna a tettes. A vallomásokból az Eror – Sárkány Mihály – Anna háromszög mellett fény derül egy másik hármás Eror – Sárkány Mihály – Magdics Branko, Eror törvényes férjének kapcsolatára is. A két háromszögnek lényeges érintkezési pontjai vannak. Eror ugyanis úgy kerül Mihályhoz, lesz vadházastársa, hogy az utóbbit a férj bérel fel, éljen feleségével, hogy ő így hűtlenségi bizonyítékhoz jusson, s a bíróság jogalapot találjon a válni nem akaró Erorral való törvényes szakításához. Magdics Branko ugyanis másodszer is nősülni szeretne, a falusi, szövetkezetben dolgozó Eror utódjának nálánál idősebb, de városi „úri asszonyt” szemelte ki. A gyilkosságot Anna is magára vállalja, Erort akarja megmenteni. A bizonyítékok – Mihályba bal kézzel vágják bele a kaszát – Annára terelik a gyanút, mielőtt azonban a bíróság ítéletet hozhatna, jelentkezik az igazi tettes Sárkány Pál, Mihály nyomorék, tolókcocsiban közlekedő apja személyében, aki azért ölte meg fiát, mert nem tűrhette tovább aljasságait, pénzért adta el magát, Annát várandósan elhagyta és apját is bántalmazta.

Ebben a fabulában – amelyet a Híd kritikus a szokványostól eltérőnek nevez, az Ifjúság pedig a „gyilkosság elkövetésének módja... és a cselekmény vonalvezetése” alapján a húszas évek derekán Európa-szerre nagy sikert aratott Mary Dugan című amerikai drámára emlékeztetőnek mond – *A Magdics-ügy* méltatói úgy látták, hogy Braun István a mű „témájával a mát adta, azt a rengeteg kérdéssel, telpelődéssel, meghasonulással, összeomlással és diadalmas fölemelkedéssel teli életet, ami a miénk”. A Dolgozók olvasói arról értesültek, hogy ez az „izgalmasan és avatott tollal megírt” mű „valóságunk kicsiny, de jellegzetes részét” mutatja be, a „mindennapi életből kiragadott kis történeten keresztül” a nagy történetekre utal. Az Ifjúság pedig arról informál, hogy „ha formailag, képszerűség és színpadtechnika

¹⁵ (–) Szindús emberek a színpadon. Ifjúság, 1953. nov. 6. (A továbbiakban előforduló idézetek ebből a kritikából valók.)

¹⁶ (M): Négy hazai szerző. Híd. 1955. 3. sz.

¹⁷ Majtényi: A színműpályázat mérlege i. h.

szempontjából nem is hozott valami újat... tartamilagl annál bátrabban hasított valóságunkba; könyörtelenül fölfedte egyes visszasságait, élesen rávilágított napjaink égető kérdéseire, merészen a maga pőreségében tárt elének néhány társadalmi jelenséget". A 7 Nap szerint ebben a műben „az kel életre, ami az adott pillanatban” a kor levegőjében van, „azonos légkörrel, ismert környezetben és a megelevenedett ember ajkán a kortárs hangja szól.”¹⁸

A fabula ismeretében könnyen észrevehetjük: *A Magdics-ügy* „témája” nem annyira nyomatékosan időszerű, inkább általános, s ilyen formán minden korban, tehát az ötvenes évek elején is érdekes, izgalmas, élő. Hogy pedig a színmű témáját kifejezetten, szűken értelmezetten aktuálisnak érezték a kritikusok, az kizárólag azzal magyarázható, hogy így, ilyenek akarták látni ezt a drámaiságában valóban erőteljes alkotást, s ennek érdekében kinagyították, dominánssá nyilvánították a műben valóban fellelhető, de semmi esetre sem legfontosabb, legkifejezettebb vonatkozását. Íme az idézetek: „...a mi életünkől, a mából meríti tartalmát és az író mindannyiunk számára közel álló problémát állított annak eszmei hátterébe. Ez az eszmeiség röviden és jelmondatszerűen így hangzik, hogy: testvériség-egység. Ezt a csodálatos gondolatot, ami egyben gyakorlati politikai célkitűzés is, az író étellel töltötte meg. Szocialista szívvel és művészi becsületességgel nyúlt a problémához”.¹⁹ Vagy: „Egy magyar lány és egy szerb asszony érzelmi barátságán, testvéri összetartozásán, közös tragédiáján keresztül nyúl tájunk egyik legszebb témájához, amely az itt élő népek egysége és testvérisége.”²⁰

Tehát az együttélés, a testvériség-egység kérdését állították a mű középpontjába. A problémát nyilván fontos hely illette meg a korszak – és tudjuk, a későbbi évek – valóságában, emberi relációinkban. S ez a problematika, noha nem domináns vonulata a műnek, benne van *A Magdics-ügyben*. Eror szerb, Anna magyar, kettejük boldogságáról, illetve szerencsétlenségéről és ugyanakkor önzetlen barátságáról, testvéri szeretetéről is szó van. Arról is értesülünk, Sárkány Pál azért ellenzi, hogy fia a házába vigye Erort, mert „más fajta”, mások a szokásai, másik templomba jár. De sem Eror, sem Anna tragédiájában nem döntő a nemzetiségi hovatartozás. Nyugodtan lehetnének mind a ketten magyarok vagy szerbek, sorsuk éppen annyira szomorú, megrázó lenne, mint így. Sőt, nem nehéz észrevenni, hogy a konfliktusok alapját sem a nemzetiségi hovatartozás határozta meg, hiszen csak az Eror–Sárkány Mihály konfliktus vezethető ide vissza, bár kettejük civakodásának sem az ez indítéka, „csupán” az, hogy Eror joggal követeli Mihálytól tartsa be ígéretét, bánjon vele emberségesen, Mihály viszont miután megkapta Eror férjétől a pénzt, szabadulni akar az asszonytól. A másik két komoly összetűzés pedig éppen az egy nemzetiségűn belüliek, Eror és Branko, Anna és Mihály között zajlik le. Ha pedig az idős Sárkány szerepét vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy az apa csak a végső megoldás szempontjából fontos alakja a műnek, különben nincs központi jelentősége, kevésbé fontos Erornál, Annánál, Brankónál vagy Sárkány Mihálynál. Következésképp maradi, valóban elítélendő Eror iránti berzenkedése sem válik központi jelentőségűvé, nem lendíti, de nem is akadályozza a cselekmény kibontakozását, nincs döntő hatással sem Eror, sem Anna tragédiájára, sem pedig Sárkány Mihály magatartására.

¹⁸ Krónikás: Színházi krónika. 7 Nap, 1953. okt. 11 (A továbbiakban előforduló kritikák ebből az írásból valók.)

¹⁹ Magyar Szó, i. h.

²⁰ Dolgozók, i. h.

Mitöbb: fiát sem azért gyilkolja meg az öreg Sárkány, mert Erort a házába vitte, mert szerb asszonnyal élt, hanem mert bemocskolta nevét, becsületét, ahogy darabzáró nagymonológjában mondja: „Hát hazudik! Hazudik egyik is és hazudik a másik is. Mentegetik egymást. Én öltem meg a fiamat! Egyedül csak én! Nekem volt hozzá jogom és az én kötelességem volt, mert hús volt a húsbomból és vér a véreből. Én akartam, hogy megszülessen, és én akartam, hogy elpusztuljon, mikor betelt a pohár... Megtudtam, hogy nem ez a néember csábitotta el a fiamat, nem ez babonázta meg valami varázslattal, nem ez a bűnös, hanem az én fiam, Sárkány Pál fia, aki nemcsak soha életemben nem nyúltam máséhoz, de soha nem is kívántam másét, soha nem emeltem kezét másra, soha nem káromoltam, nem ittam, nem hazudtam, nem csaltam, hanem vigyáztam a becsületemre, mint a szemem fényére... Az én fiam megerőszkolta egy özvegyasszony lányát, az én fiam rongyos pár garasért eladta a becsületét, a lelkiismeretét, megcsúfolta a fajtáját, a nevét, ugyanúgy, mint az a bitang, akasztófára való barátja, az a Magdics Branko a magáét..., és amikor ezt számon akartam tőle kérni, amikor hallani akartam a szájából, igaz-e ez a sok piszok... akkor nekem vágta a kaszáját. Nekem, az apjának. Ezért tettem...”²¹

Hogy a kritikusok mégis a műnek ezt a meglevő, de semmi esetre sem központi vonulatát nagyították ki, tették hangsúlyossá, az természetesen nem elítélendő, hiszen olyan kérdéskört emeltek ki, amely itt mindig – régen is, ma is – aktuális, jelenvaló, az ötvenes évek legelején pedig a történelmi szituáció miatt is szükséges volt az együttélés fontosságának, emberi vonatkozásainak nyomatékositása. Ez a kérdéskör azért kap elemzésünkben fontos, már-már központi helyet, mert *A Magdics-ügy* másról szól, illetve előbb szól másról, mégpedig két asszony sorsáról, két megrázó emberi sorsról. Ugyanakkor szintén egyoldalúságra vallana, ha a Braun-színműnek csak általános vonatkozásait látnánk. Kivált, ha tudjuk, hogy a korhoz, vidékhez, emberekhez köthető időszakról vonatkozásai valóban vannak *A Magdics-ügy*-nek. (Nemcsak azért, mert a műnek reális, megtörtént alapja van!) De ezt az időszakúságot mi ma másban jelölnénk meg. A műnek a korból, a társadalmi körülményekből kinövő mindennapiságát talán az akkori átmeneti évekre jellemző, sajátos jelenségekben, elsősorban Magdics Branko „feltörekvési” kísérletében, karrierizmusában kell látni. Magdics Branko a változást hordozó évek jellegzetes konjunktúra lovagja, aki gondolkodás nélkül, kíméletlenül arra törekszik, hogy „valaki legyen”, az ő esetében, hogy falusi földművelőből vagy szövethetesi hivatalnokból, járási tisztviselő, esetleg majd tisztségviselő váljék. Braun István, sajnos, ezt a kínálkozó lehetőséget nem aknázza ki, a Magdics–Error konfliktust nem élezte ki kellően, lévén, hogy inkább semlegesen epikus, mint feszülő drámai formában adja tudtunkra. Ami pedig nemcsak hogy alapvető tévedése, mert tulajdonképpen ezáltal Eror tragédiájának mélyebb megvilágítását mulasztotta el, hanem alkalmat adott a kritikusoknak is, hogy a színmű perifériális vonatkozását központivá tegyék. Erre a mulasztására valószínűleg a szerző is utólag jött rá, de ekkor már a hibát nem a művében, hanem a kritikusok téves interpretációjában kereste: „Mint az irodalom más terén, a színikritikára is nagyobb figyelmet kellene fordítani. Kritikusaink legtöbbször... abba a súlyos hibába esnek, hogy a mi új közösségünknek nem segítenek abban, hogy helyesen szemlélje a művet... megemlíthetem *A Magdics-ügy*ről írt kritikákat, amelyek ugyan hízélgöek voltak a szerzőre, a színdarab lényegét

²¹ Kvizimodo Braun István: *A Magdics-ügy*. Kézirat. A Szabadkai Népszínházban 161-es iktatószámú nyilvánartartott sűgópéldány.

azonban alig érintették. A falusi viszonyokról, a falu helyzetéről beszéltek, és nem az emberek viszonyáról.”²²

Láttuk, valóban tény, hogy a kritikusok egyoldalúan szemlélték *A Magdics-ügyet*, de erre a pillanatnyi aktuál-politikai szempont mellett a szerző is „biztatta” őket. Ezt bizonyíthatja a bemutató előtt adott író nyilatkozata is, amelyből kiderül, hogy a megírás és a színpadra állítás között még ő sem tudta eldönteni, mi az igazi, központi témája művének, az együttélés kérdése, amit – láttuk – mennyire hangsúlyoztak a kritikusok, vagy bizonyos más társadalmi jelenségek, köztük elsősorban az Eror–Magdics konfliktust és szakítást, sőt Eror tragédiáját kiváltó karrierizmus: „A témát a tájunk adta... A többfajta népek lakta vidék problémája engem is régóta érdekelt. Ezzel a témával már régóta foglalkoznak, nem csak nálunk, hanem Svájcban és más országokban is. Sokáig hordoztam magamban ezt a gondolatot s 1945-ben, amikor a városnál dolgoztam, a hivatali anyaggyűjtés során egy megrázó dráma került elélem. Bajmokon találkoztam vele. A háborúban összeházasodott hitvestársakról volt szó, olyan házasságról, melynek egyensúlya felborult azon, hogy a férj nem találta elég műveltnek és haladónak asszonyát. Ez a tünet a háború után főleg nálunk és Franciaországban jelentkezett. Az ilyen házasságokban gyengébb jelleműnek a férfi mutatkozott, aki különböző kifogásokkal hagyta ott feleségét... Ez a központi téma, melyből eredetileg regényt akartam írni, de...”²³

A regény helyett azonban színmű született, a szerzői vallomás alapján pedig már nem is annyira meglepő, hogy *A Magdics-ügy* kritikusai az eredetileg nem központiak szánt problémakört nyilvánították centrális jelentőségűvé.

Ezzel azonban az értelmezés kérdésétől a dramaturgiai boncolgatás, elemzés szükségyszerűségéig jutottunk, azzal, hogy az elemzés előtt fontos műfaji kérdés még tisztázásra vár.

Számunkra a Braun-színmű lényeges műfaji dilemmája: bűnügyi vagy társadalmi dráma-e *A Magdics-ügy*? Az előbbit a darab cselekménye, a történes színhelye – a három felvonásból több mint kettő a bíróságon játszódik –, az utóbbit pedig a már említett társadalmi jelenségek, emberi relációk látszanak igazolni, de a műnek az időbeli távlat folytán objektívabb szemléletű elemzése – amit a kortárs ítésekkel szemben a mai vizsgálódó inkább elvégezhet – igen határozottan ilyen végkövetkeztetés felé mutat. Ezt támasztja alá *A Magdics-ügy* dramaturgiájának vizsgálata is.

Említettük, a színmű majd kétharmada bírósági tárgyalóteremben játszódik, ahol mindenekelőtt a bűnügy körülményeinek kiderítésére történik kísérlet, következképp a bűnügyi drámák dramaturgiai eszközeivel, fordulataival él az író. Csak a második felvonás első képe történik „direktben,” ekkor játszódik le „az a vallomás, amelyet Eror tesz a bíróság előtt”. A kép végén azonban nem tudjuk meg, ki a tettes, az író nem oldja meg a rejtélyt, sőt tovább bonyolítja, mert azzal, hogy nem derül ki egyértelműen Eror bűnössége, sejteti, más valaki ölthette meg Sárkány Mihályt. Ismét visszatér a bűnügyi dráma képletéhez, s ennek szabályai szerint fejezi is be a darabot: váratlan fordulattal, az apa vallomásával oldja meg a rejtélyt. Nem véletlenül előlegez krimet – ismételten hangsúlyozzuk: nemesebb, bizonyos társadalmi vonatkozásokkal keresztezett változatot – a mű expozíciója, a folytatás, kivált pedig a befejezés szintén ennek a rejtvénydramaturgiának a receptje szerint alakul.

²² Interjú Kvazimodo Braun Istvánnal, Dolgozók, 1956. jan. 23.

²³ Lévay Endre: A mi bemutatónk előtt. 7 Nap, 1953. okt. 25.

Amikor *A Magdics-ügy*ről megjelent kritikában olvassuk, hogy „izgalmasan és avatott tollal megírt”,²⁴ vagy hogy az író „a játékmenetben állandóan fokozza a feszültséget, és ebben elérte a színműírás receptjében lefektetett tökélyt: az utolsó jelenetig, a záró pillanatig meg tudja tartani a feszültséget és egy csapásra feloldani”,²⁵ akkor ez félreérthetetlenül a színmű krimi jellegére utal, alátámasztja fenti véleményünket, hogy a Braun-dráma a bűnügyi történetek dramaturgiáját követi.

Ezek után természetes nehéz lenne elfogadni azt a véleményt, mely szerint Braun István a „művészet legmagasabb eszközeivel találta meg a közönség szívéhez vezető utat”.²⁶ A rejtvénydramaturgia valóban kivételes jártasságot, rátermettséget, kiváló színpadismeretet kíván a írótól, de megoldásai mégsem nevezhetők a „művészet legmagasabb” eszközeinek. *A Magdics-ügy* igazán ügyesen megírt mű, ezé teszi az ígéretes expozíció, az értő feszültségteremtés és -fokozás, a mellékszereplők időben történő, funkcionális felvonultatása (Fürj István fényt vet a Magdics és Mihály közötti egyezésre, Berkestől, a fényképésztől tudjuk meg, Mihály Eror tudtára adja, milyen egyezséget kötött Brankóval, Sostár Branko új szenvedélyéről vall, a selyemharisnyáról, kisütött hajról, vékony ingről, az urizálás kellékeiről, Tér Józsefné pedig Eror utódja, Brankó második jövendőbelije), és nem utolsósorban az alapszituáció.

A nyomozás drámai mechanizmusa összetevőinek vizsgálatát kezdjük az expozícióval. A pályázati mérleget készítő Majtényi Mihály szerint „merészség volt az expozíciót és a végkifejlődést egy törvényszéki tárgyalótermen keresztül érzékeltetni”.²⁷ Ezzel a véleménnyel cseng össze az Ifjúság kritikusaé: „Amilyen föltartóhatatlanul rohan az esemény a végkifejlesztés felé, épp oly vontatottan, nehézkesen indul a cselekmény”. Ugyanakkor a 7 Nap Krónikásának az a véleménye, hogy a „tárgyalás cselekménye mozgalmasan lendül”. A húsz évvel későbbi vélemény: jóllehet a mű cselekménye nem indul fergeteges, inkább mérsékelt tempóval, de talán éppen ezért sikerül Braun Istvánnak fokoznia a feszültséget, követnie a műfaj recept szerinti alakulási ívét. Feszültséget említettünk, ez a drámának, lett légyen az bűnügyi vagy társadalmi, igen fontos tartozéka. *A Magdics-ügy*ben feszültséget az expozíciónak attól a jelenetétől érzünk, amikor „ütött, kopott tolokocsiban..., amit ő maga hajt” begördül a bírósági terembe Sárkány Pál, az áldozat apja, s amikor valaki, talán a gyorsfényképész és nagyító – neki ez fölöttébb fontos lehet – megkérdezi, felakasztják-e Erort, akkor még úgy tudják Eror a tettes, Sárkány Pál válasza ennyi: „Szemet szemért, fogat fogért.” Majd amikor ezt követően a fényképész felajánlja, hogy megnagyítja a meggyilkolt Sárkány Mihály fényképét, az apa ennyit mond: „Nem kell.” Sárkány Pálnak ebből a két rövid replikájából is érezzük: az öreg kettős játékot játszik. Mert különben ha bosszúra vágyik („Szemet szemért...”), akkor miért ellenzi, hogy fiáról – nagyított – emléke legyen? Még sem árulja el magát, sőt a befejezésig tart a bizonytalanság – ezért erőltetett az a megjegyzés, hogy megoldás nélkül kellett volna hagyni a drámát, „úgy is éreztük volna” ki ölte meg Sárkány Mihályt –, ami nagyon fontos ennél a drámatípusnál, lényegesen hozzájárul a feszültség megteremtéséhez. Méghozzá olyképpen, hogy mindenekelőtt a nézőben – mert ez a fontos – ülteti el a bizonytalanságot, teremti meg a feszültséget. Ennek

²⁴ Dolgozók, i.h.

²⁵ Magyar Szó, i.h.

²⁶ Ifjúság, i.h.

²⁷ Majtényi: A színműpályázat mérlege.

lényeges csomópontjait a második felvonás első képének a végén és Anna gyanúsításában találjuk. Mielőtt sor kerülne a középső rész első részének befejezésére, látnánk a gyilkosságot, a szerzői utasítás értelmében a színpad elsötétedik, tehát a közönség gondolhatja, hogy Eror a tettes, de felmerülhet benne a gyanú, hogy más ölte meg Sárkány Mihályt, annál is inkább, mert az egyik epizódalak jelezte már, ő hallotta ugyan, hogy Eror megfenyegette vadházastársát, de azt is mondta, hogy lelövi majd, Sárkány Mihályt életét pedig kaszával oltotta ki a tettes. A bizonytalanságot még csak növeli az orvosszakértő véleménye, mely szerint Mihályba bal kézzel vágták a kaszát. A jelenlevők közül egyedül Anna balkezes, ezt már a kezdő jelenetben megtudjuk. Csak néhány szorosan összefüggő mozzanatot ragadtunk ki annak bizonyítására, hogy Braun István milyen ügyesen, avatott kézzel építi művét, gondosan alakítja ki a nézőben a bizonytalanság táplálta feszültséget.

A Magdics-ügy tehát, láttuk és utaltunk rá, szerkezeti szempontból lényegében következetesen megírt dráma, s ezt a fel-felbukkanó kisebb-nagyobb mulasztások ellenére a további elemzés csak alátámasztaná. De maradunk a mulasztásoknál. Már Majtényi írása figyelmeztetett arra a dramaturgiai hibára, amelyet a második felvonás hatodik jelenete hordoz. A feszült drámai légkörbe belerobban az „ünneplő nép” szólamokkal teli szónoklatokkal, éljenzéssel, tánccal, s egyszerre teljesen feleslegesen feloldódik a még levegőben levő drámai feszültség. Ez valóban súlyos hiba, amit az sem magyaráz, hogy a „néppel” Mihály is visszatérhet a színpad és magával hozhatja azt a kaszát, amellyel majd az apja az életét oltja ki. Hiába igyekszik a szerző a darab fő szereplőinek felvonultatásával, egyenesben történő szembeállításával ügyesen cselekmény formájában a nézőre ráorsózni a történetet, ha az aratóünnepély kettészeli a felvonás – az egész mű legkifejezettebb – drámai hangulatát. A kettészelt drámátság mellett *A Magdics-ügy* legnagyobb dramaturgiai mulasztása, hogy a konfliktusokat, köztük kivált Eror tragédiájú szempontjából olyannyira fontos összeütközését férjével, Brankóval, nem direktben kapjuk, hanem epikus formában, a tanúk vallomásából tudjuk meg. Ezen az sem segít lényegesen, hogy erről a konfliktusról a maga szempontjai szerint a férj, *Magdics* Branko is vall. Ám ez a fogyatékossága a darabnak a választott bírósági tárgyalási forma következménye. Az a megoldás, hogy *A Magdics-ügy* jelentős része a bíróságon játszódik, kétélű elképzelés. Egyrészt jól szolgálja a választott epikusságot, másrészt viszont lefojtja a konfliktusokat, ami semmi esetre sincs a dráma előnyére.

A drámai konfliktus nem más, mint egymásnak feszülő akaratok összeütközése. Ilyen értelemben konfliktusokról csak a második felvonás említett vallomásképeiben beszélhetünk. Itt kerül sor Eror és Mihály, Anna és Mihály, Mihály és az apja összeütésére. Ezek a konfliktusok szükségesek ugyan, de nem pótolhatják a mű központi összeütközését, az Eror tragédiáját kiváltó konfliktust, *Magdics* Branko és Eror szembekerülését. De erről a mulasztásról, ami együtt jár a mű legerősebb társadalmi vonatkozásának háttérbe szorításával már szóltunk. Nem véletlen azonban, hogy a dramaturgiai vizsgálat során szintén ide lyukadtunk ki. Ezen fordul, múlik ugyanis, hogy *A Magdics-ügy* nem lett több annál, aminek látszik, hogy szerzőjének, Kvazimodo Braun Istvánnak nem sikerült megtennie azt a bizonyos minőségi váltást, ugrást a bűnügyi drámából a társadalmiba.

Ennek ellenére vitathatatlan, hogy *A Magdics-ügy* alakjai életesek, legtöbbjük mentes a kordivat sablonjaitól. Ahogy egyik kritikusa megállapította „többé-kevésbé

minden egyes személy külön jellem, él a színpadon...”²⁸ Főleg Eror, Anna és az idős Sárkány alakját tartják – néhány epizódszereplőt is ideszámítva tarthatnánk ma is – igazán jóknak.

Elsősorban Erort kell megemlíteni, ezt az egy tömbből faragottságában, hányattottságával, megpróbáltatásaival és tehetetlen kiszolgáltatottságával a görög tragédiák nagy hőseire emlékeztető asszonyt, aki „csak” azt akarja, hogy ne legyen, ne maradjon egyedül, a magánytól fél, irtózik, s mégis mindenki elhagyja: szüleit a háborúban vizitette el, férje, akinek egykor ő mentette meg az életét, most merő ficsúri karrierizmusból elhagyja, Sárkány Mihály, akinek szép ígéreteiben hitt, s vállalta mellette a vadházastárs nem éppen tövis nélküli életét, pedig miután megkapta Magdicstól a pénzt azért, hogy Erorral vadházasságban élt, s így bizonyítékokat szolgáltatott Branko és Eror törvényes válásához, elzavarja. Éppen elég ok az elkeseredésre, a gyilkosságra, sőt, nyugodtan lehetne ő is Sárkány Mihály gyilkosa. A kritikusok szerint Eror a dráma legszebb, legigazibb alakja. Szenvedő típus, inkább egy pszichikai állapot hordozója, mint akarati cselekvésben elének álló, letompított konfliktus-készségű drámai hős. Akárcsak Bálint Anna, ez a félszeg, de emberségében Erorral mérhető törekeny nő. Anna kevésbé sokoldalúan ábrázolt alakja a drámának, mint Magdics Eror, de ugyanannak a tragikumnak a hordozója, éppúgy örökös áldozat, aki emberségében, határtalan önfeláldozásában méltó társa egykori gyerekkori játszópajtásának.

A férfiak közül három központi alakja van *A Magdics-ügynek*. A két Sárkány és Magdics Branko. Az utóbbi a leghalványabban megrajzolt, elsősorban azért, mert tanúszkodási jelenetén kívül csak a többiek elbeszéléséből ismerjük meg, ezt nem pótolandó az a szerzői utasítás, mely szerint Magdics Brankót külsőségeiben, mozdulataiban, öltözkéiben megjelenítőjének karikírozni kell. A két Sárkány közül elvetemült, erkölcstelen lumpságával Mihály az egysíkúbb. Az öreg Sárkány pedig Eror és Anna mellett a darab legéletesebben ábrázolt alakja. Nyilván elsősorban rá gondolt a Magyar Szó kritikusa, amikor azt írta, hogy Braun István a „múlt terheltségeiből vezeti elő alakjait, hogy a ma formáló tükrében kovácsolódják ki új arculatuk.” Nem látványos szerep, belső átalakulása, érlelődő embersége észrevétlen. De a szerző csak látszólag bánik vele mostohán, még ha úgy is tetszik, hogy sokáig megfélelkezik róla. Szükséges ez a mellőzés. Így kívánja meg a bűnügyi dráma rejtvénydramaturgiája. Azt így is érezzük, hogy háttérbe vonulásának alapja nem a közönyösség, nagyon is érdeklő, ami történik, hanem a számítás, a sunyi lapítás. Neki megfelel, hogy Erort, akit ő rendesnek tart ugyan, de nem szeret, nem becsül, ítéljék el ő helyette. Ám amikor már a várandós Anna is magára vállalja a gyilkosságot, elszégyelli magát, felébred a lelkiismerete, és felfedi az igazságot. A drámának nemcsak központi alakjai, hanem epizódfigurái is önállóságukkal tűnnek ki, meghatározott szerepkört látnak el a bűnügyi történetben, de ezáltal nem lesznek papíros ízüek. Főleg a két komikusra rajzolt alak, Tér Józsefné, a kisvárosi „úri-asszony” és Berkes a gyorsfényképész és nagyító életes szereplője *A Magdics-ügynek*.

Kvazimodo Braun István színművének alakjai nem hibátlanok, például Anna is, Eror is kissé visszafogottan ábrázolt, nyelvük nemegyszer az író pongyola nyelve, hiányzik belőle mind a nyelvvél történő egyénítés, Sostár népiessége sem mondható

²⁸ Ifjúság, i.h.

ennek, mind pedig a kellő drámai tömörség, de mindennapi realitásizükkel hús-vér, drámai alakok, akiknek színpadi megjelenítése figyelemre méltó sikert ígér.

4.

A kritikák bizonyítják: mind a szabadkai ősbemutató, mind pedig a topolyai színház színészeinek legtöbbje ki is használta az író nyújtotta alkalmat. Emlékezetes alakítást nyújtott *A Magdics-ügyben* a két Eror (Fazekas Piri és Karna Margit), a két Anna (Barátkai Márta és Süveges Eta), Garay Béla, a szabadkai és Nagygellért János, a topolyai Sárkány Pál és több kisebb szerep megformálója mind a két színházban. Érdekes megemlíteni, hogy mind a két előadást Garay Béla rendezte, a kritikusok szerint a topolyai mégis lényegesen jobban sikerült. „*A Magdics-ügy* a topolyai színház egyik legjobb eddigi előadása”²⁹ – írta a 7 Nap bírálója. Ezzel szemben a szabadkai ősbemutatón több rendezői és színészi mulasztásra, fogyatékosra figyeltek fel a recenzensek, elsősorban arra, hogy a már általunk dramaturgiai szempontból kifogásolt második felvonásbeli, népszínműre emlékeztető tömeg- és táncjelenet diszonzáns elem a feszültséggel teli színpadon. A topolyaiak előadásán a rendező felhasználta az ősbemutató tapasztalatait, ez a „mondanivaló sűrítésében, a nézőtér intenzívebb, nagyobb fokú bekapcsolódásában, aktivizálásában”, a „jelszóként ható sablonok” eltompításában illetve kihagyásában jutott kifejezésre. De mindenekelőtt azért minősíthették „új megoldásnak” a topolyai előadást, mert a „darab nem három fölvonásra szakadva pereg, hanem két részből áll és nyíltszíni tárgyaláson a nézőtér bekapcsolásával eltűnik a képzelt negyedik fal és a tér teljes egészében játékszínné alakul át... A drámai játéknak a helyszíni tárgyalás mozgalmas és változatos megoldása sokkal jobban megfelel, mint a törvényszéki tárgyalás: így hivebb, közvetlenebb és meggyőzőbb a hangja.”³⁰ Ez a ma is modernnek ható megoldás eredményezte, hogy a „dráma közelebb jött nemcsak térben a nézőhöz, hanem a szívekben is”.³¹ A két színházban történt színpadra állítás nemcsak a mű sikerét jelenti, egy időben *A Magdics-ügy*nél lényegesen gyengébb művekkel is megtörtént, hogy mindkét színházban színpadra kerültek, hanem azt is, hogy „olyan darab lett – az említett módosításokkal –, amelyet mindig érdemes felújítani, újrajátszani, ha a színházi együttes értéket és különleges vajdasági szint akar előtárni”.³²

5.

A topolyai bemutatót méltató Híd-kritika után logikusan következik a kérdés: vajon ma is játszható *A Magdics-ügy*? Határozottan nehéz igennel vagy nemmel válaszolni. Egy-egy darab – legyen az új vagy régebbi – bemutatása mindig attól függ, hogy színreállítói, elsősorban rendezője tud-e vele, általa valami izgalmasat, újat, időszerűt közölni közönségével. Mindenesetre érdekes próbát jelentene *A Mag-*

²⁹ k.t.: Színházi krónika. 7 Nap, 1954. okt. 23.

³⁰ Krónikás naplójegyzete. 7 Nap, 1954. szept. 26.

³¹ (M): i.h.

³² (M): i.h.

dics-ügy – az egész vajdasági magyar dramaturgia számára – a húsz évvel későbbi felújítás. Ez az elemző szándékú írás azonban nem akar sem buzdítás lenni, sem visszariasztás. Szándékunk nem volt sem a belemagyarázás, a felértékelés, sem pedig egy drámairodalmunk folytonosságában, történetében fontos, noha nem fundamentális, mégis figyelmet érdemlő mű utólagos devalválása. Csak foglalkozni akartunk ezzel a színművel, amelyet irodalmunk kibontakozásának változó, ma már mind inkább – méltatlanul – süllyedő korszakában elsőnek részesítettek a megtisztelő első díjban, s amely két évtizeddel ezelőtt nemcsak dráma, hanem színházi siker is volt.

KOVÁCS ÁGNES

(Budapest)

A MESEKÖLTÉS TECHNIKÁJÁRÓL ÉS A TÍPUSALKOTÁSRÓL

A szóbeli költői alkotások s ezen belül a népmese mindenkori megjelenési formája a változat, a mesemondó és állandó hallgatói képzeletvilágában élő, lejátszódó cselekmény, illetve képsor szavakkal, hangsúllyal, hanglejtéssel, hangszínnel, arc, és kézmozdulatokkal való megjelenítése. Ez a megjelenítés egészen különböző terjedelmű és minőségű lehet aszerint, hogy jó képességű gyakorló mesemondó, képességei teljes birtokában, jó hangulatban, kedvére való, érdeklődő hallgatóság előtt mondja-e el a mesét, vagy pedig egy gyengébb képességű, a nyelvi és a nem-nyelvi kifejező eszközöket kevésbé birtokló mesemondó mesél pl. a gyűjtőnek, aki kézírással kétségbeesetten próbálja követni az elhangzottakat, rögzíteni a szokatlan hangalakú szavakat, szórendet. Arra rendszerint már nem is futja az energiájából, hogy a gondolati tartalmat, a mondanivalót is kövesse, vagy a mesemondót élénk érdeklődésével, esetleg közbeszólásaival nagyobb erőfeszítésre ösztönözze. Ilyen körülmények között a feljegyzett mese nagyon halvány mása lesz a bármikor máskor elhangzott változatoknak, vagy éppenséggel a jobb mesemondó által lelkes hallgatóság előtt előadott népköltési alkotásnak.

19. századi mesegyűjtőink nagy része nem gyűjtőfüzettel vagy éppenséggel magnetofonnal felszerelve, hosszas kérdezősködés után találkozott az első jó vagy kevésbé jó mesemondóval, hanem legtöbbször gyermekkorának maradandó élményei közé tartozott a mesehallgatás. Benedek Elek vagy Josef Haltrich az erdélyi szászok nevezetes mesekutatója közvetlen környezetében a családtagok, szomszédok vagy jó ismerősök között ott találjuk a név szerint is megemlített kiemelkedő mesemondót. Akkoriban, mint ezt egy idős adatközlő némi túlzással megjegyezte, minden második ember mesemondó volt. Rendszerint azzá vált a gyűjtő is, öntudatlanul vagy tudatosan az Arany János-i normák ismeretében: „A jó gyűjtő mindenekfelett egy tökéletes mesemondó képességeivel legyen felruházva. A nép között, ennek fonóházaiban, pásztortüzeinél forogván, úgyszólván ott nevelkedvén, bírja ennek nemcsak nyelvét, egyes kitételeit, hanem egész eszejárása, képzelődése, modora az elbeszélésben ki nem törölt betűkkel vésvé álljon emlékezetében. Olyan legyen ő, ki ha ama körben marad, születve volt a vidék legügyesebb mesemondója gyanánt szerepelni. Eleven képzelete bírja felfogni, hű emlékezete megtartani a legcsekélyebbnek látszó vonásokat; s midőn évek multával gyűjtéshez fog, ne új és szokatlan benyomásokat kelljen felszednie, csupán a régieket frissítse fel. Az előadási, öltöztetési modor annyira hatalmában álljon, hogy ha valamely mesének pusztá vázát kapná, képes legye n

azt olyanná tenni, mintha a legjobb mesemondó alakáról vette volna. Legyen érzéke felismerni a legcsekélyebb idegenszerűt, ami netalán leírói, segédgyűjtői által a mese anyagába vegyült, s tudja azt kár nélkül eltávolítani; nem különben ösztönszerű jóízlése, ami ügyes mesemondóban sem hiányzik, hogy több variáns közül ki tudja választani a legépebbet, legteljesebbet.” – írja Merényi gyűjteményével kapcsolatos bírálatában.

A gyűjtési technikáról tudnunk kell, hogy legtöbbször nem a helyszínen, a mesemondó diktálása után rögzítették a szöveget, hanem otthon, ki tudja hányaszi hallás után írták le emlékezetből, iparkodtak lehetőleg a mesemondó szavaival vagy legalább is a vidék tájnyelvében, melyet rendszerint maguk is beszéltek, formába önteni a mesét abban a legteljesebb alakban, ahogyan az ő képzeletükben az évek során kialakult. Az ilyen gyűjtési technika eredményeként létrejött meseszöveg problematikus lehet a nyelv és a stílus, a hiedelemháttérrel való összefüggés, a mesében tükröződő társadalmi viszonyok, a rajta keresztül kifejezésre jutó mondanivaló és még sok más itt fel nem sorolt kérdés szempontjából, szűzsé-típológiai szempontból azonban kifogástalan, világosan, logikai hiányok és kitérők nélkül kézbeadja a vidék, a falu vagy a mesemondó egyazon meséje számtalan változatának az ideálképét, prototípusát. Ez a meseforma a valóságban csak gondolati síkon létezik, valójában a mindenkor elhangzó, a szöveget esetlegessé tevő momentumok következtében szűkséggel hiányos, módosult modellnek a gyűjtő által felöltöztetett, értelmezett, véglegessé tett képét kapjuk, melyet aztán hibás általánosítással palóc, paraszt vagy magyar népmesének nevezünk, holott voltaképpen Arany László vagy Berze Nagy János meséjének kellene mondanunk, még ha a gyűjtés színhelyét vagy a paraszti mesemondó nevét fel is tünteti a kutató.

A névvel való megjelölés azonban ezúttal csupán arra vonatkozik, hogy ők az általuk számtalanszor hallott, egy meghatározott kisebb vagy nagyobb körben általánosan ismert cselekményváznak, lokálredakciónak vagy perszónáredakciónak, helyi vagy egyéni szerkezeti formának a „felöltöztetői”. Meséikből redukációs eljárással ez a meghatározott területhez, korszakhoz, olykor kiemelkedő paraszti mesemondóhoz köthető modell jól kikövetkeztethető.

Ahogy közeledünk a mához, fogynak a mesemondók és a mesemondással kapcsolatos személyes gyermek- vagy ifjúkori emlékekkel rendelkező gyűjtők. Számuk ugyan a 19. századi sokszorosára nő, kapcsolatuk a mesével és a mesemondóval azonban a gyűjtés rövid időszakára korlátozódik s a gépi munkaeszközök bevezetésével mind személytelenebbé válik. A feljegyzett, hangszalagra vett szövegek száma a 19. századiak többszöröse lesz ugyan, de fokozódik a változatok esetlegessége. Egy-egy típus, redakció típusképeinek megalkotásához nem elegendő egyetlen jól megépített, gondosan kimunkált szöveg, hanem legalább két, de olykor tíz szöveg is szükséges ahhoz, hogy a hasonló cselekményű mesék közös cselekményvázát meg-rajzolhassuk.

Az elmondottak nemcsak egy történeti folyamatra világítanak rá, vázolják a tipologizálás gyakorlati szükségességét s utalnak a munka közben követett módszerre, hanem következtetni engednek a szájhagyományozás mechanizmusára is. A népmese, de a szájhagyományozó költészet más műfajcsoportjai tipológiájának is ebből kell kiindulnia, erre kell épülnie, ha használható típusképeket, munkamódszert akar a maga számára kidolgozni.

Úgy hiszem ez az a pont, ahol meg kell állnom egy pillanatra, egy rövid kitérőt kell tennem. Beszélgetéseink során mindvégig a magyar népmeséről lesz szó, a magyar népmeseirodalomból, a magyar népmese kutatás történetéből vett példákat hoztunk fel, s ilyenekre szándékozom utalni a jövőben is. Nem nemzeti elfogultságból, hanem egyszerűen azért, mert mindvégig mindannyiunk számára jól ismert, könnyen hozzáférhető területen szándékozom maradni, mozogni. A bemutatásra kerülő példák, tények és törvényszerűségek azonban, egy-két kivételtől eltekintve, nem magyar jellegzetességek, hasonló példák találhatók, hasonló folyamatok játszódnak le kisebb-nagyobb fáziskülönbséggel egész Eurázsia, ezen belül Európa, de különösképpen Kelet–közép–Európa valamennyi népének színhagyományozó költészetében s e költéssel kapcsolatos kutatómunkájában.

Hiba lenne azonban, ha ennek a sok évszázadon keresztül uralkodó színhagyományozó kultúrának csak a költészetére utalnánk. Hasonló elvek érvényesültek, hasonló módszereket követtek más művészeti ágakban, az építészetben, díszítőművészetben, az ünnepi szokások megszervezésében és megvalósításában, a táncban, valamint a zenében is.

A zenét nem véletlenül tettem az utolsó helyre. A hangzó szó művészete kimondva vagy kimondatlanul, nyilvánvalóan vagy rejtett formában mindenütt a világon szoros kapcsolatban áll a zenével még akkor is, ha mint például a mese esetében is, látszólag semmi közük sincsen egymáshoz. A mese, s különösképpen a tündérmese és a mondókamese zenei felépítéséről, ritmusáról, s a mesenyelv énekelt és beszélt dallamáról az alábbiakban nem lesz szó, ezúttal csupán a hagyományozás és a költés módjának hasonlóságára szeretnék utalni.

Szabolcsi Bence, a nemrég elhunyt kiváló zenetudós és népzene kutató idestova 25 évvel ezelőtt, az Ethnographia 1949-es évfolyamában egy rövid, de igen fontos tanulmányt szentelt a változatképződés jelenségének, melyet a *makám elv* címszó alatt talál meg az érdeklődő a Zenei Lexikonban. A makám arab szó s eredetileg azt a pódiumot, emelvényt jelentette, amelyen állva az énekes a kalifa előtt előadta dalait. Átvitt értelemben azonban a makám valamely dallam általános alakjának a neve. Ismeri a fogalmat a hindu zenei kultúra, itt *ragá*-nak, a jávai, itt *pater*-nek hívják, a görögben *nomos*, a bizánciban *epichemá* a neve, a 20. századi európai népmese kutatás pedig, von Sydow nyomán *oikotypus*-nak nevezi.

Ezzel kapcsolatban ki kell térnünk még két hasonló hangzású, a mese kutatásban használatos fogalom megvilágítására már csak az esetleges félreértések elkerülése végett is, és ez a *prototípus* és az *archetípus*. Prototípusnak nevezzük azt a szöveget, mely a típus valamennyi vagy csaknem valamennyi jellemző motívumát, elemét magában foglalja, Kriza János, Arany László és Benedek Elek számos meséje tekinthető ilyennek. Az 'archetípus' kifejezés a fogalom eredeti értelmében ma már kevéssé használatos. Azzal az elképzeléssel függ ugyanis össze, hogy a színhagyományban ma élő meséket valahol valaki vagy valakik a mai teljes formájukban megfogalmazták, a mesemondók, akik ezeket a szövegeket napjainkra átörökítették, csupán hordozói és nem költői, esetleg átalakítói is a meséknek. A finn földrajz-történelmi iskola arra törekedett, hogy megállapítsa, hol Földünk mely pontján, milyen történelmi vagy történelemelőtti időben keletkeztek a mesék. Ma már tudjuk, hogy a népköltési műfajoknak is van története, van kialakulási, virágzási és felbomlási korszaka s hagyományozásuk sem történik a fent leírt merev módon. Éppen a magyar iskola Ortutay Gyula kezdeményezésére tette életközeli, embercentrikussá a népmese-

kutatást. Archetípusnak legfeljebb Arany László vagy Benedek Elek egy-egy meséjét tekinthetjük, mely iskolai olvasókönyvek, kalendáriumok, meséskönyvek, olcsó kiadványok közvetítésével az egész magyar nyelvterületen elterjedt s az eredetihez nagyon közeleső formában a színhagyományban is gyökeret vert. A kutatók azt tapasztalták, hogy még ezek a közismert szövegek is, melyek úgyszólván napjainkban kerültek a színhagyományba, már jóformán az átvétel pillanatában több-kevesebb változáson mentek keresztül a mesemondók előadásában.

A makám és az oikotípus vagyis a dallam-, illetőleg a mese esetében cselekményváz a színhagyományozó kultúrák valamennyi hordozójának, előadóknak és hallgatóknak egyaránt a tudatában ott él – a korlátozó tényezőkről hadj ne essék szó ezúttal – ez valósul meg minden előadás alkalmával, válik értelmi, etikai és érzelmi mondanivalók kifejezőjévé és rezonál a hallgatók fejében, szívében és érzékeiben. Voltaképpen formai tényező, de mint ilyen meghatározó jellegű: meghatározza a műfajt és azon belül a konkrét típust. Ha azt mondom, az *Égig érő fa*, *Fehérlófia* vagy *Borsszem Jankó* meséje, mindnyájan meghatározott, konkrét mesékre fogunk gondolni, amelyhez meghatározott motívumkészlet, szerkezet, nyelv és atmoszféra tartozik és senki sem fogja összetéveszteni *Krisztus és Szent Péter éjszakai szálláson*, *János szolga* vagy a *Kakaska és a jércike* meséjével.

Ha azonban kísérletet tennénk és bármelyikünk megpróbálná elmondani az itt felsorolt mesék bármelyikét, kiderülne, hogy tudatunkban ez a típusjelölés nem egészen azonos cselekménysort takar s elképzelhető az is, hogy például Krisztus és Szent Péter említett kalandját, melynek során mindig az ügyeskedő Péter verődik meg, többféleképpen is ismeri: úgy is, hogy a kocsmában jár pörül, a részeg katonák vagy ácsok rugdossák meg, úgy is, hogy a részeges asszony vagy a kocsmából hazatérő férj látja el a baját. A színhely és a szereplők magváltozása következtében változik a mondanivaló is. Az a forma, amelyben mulató katonák a „negatív hősök”, arra ad választ, hogy kirukkoláskor miért esik az eső mindig: Péter kívánságára ezzel büntette meg Krisztus őket. Az ácsokról szóló történet a fában levő göcs eredetét magyarázza. Péter ugyan bosszúságában vasból való göcsöket kívánt, mert annyira kék meg zöld volt az oldala, de Krisztus fából való göcsökre „enyhítette” a büntetést. Azóta szidják az ácsok Pétert. A részeges asszony házában guzsallyal és orsóval verik meg. Péter ezúttal az egész asszonyi nemen bosszút állott: büntetésül azóta nem szabad kocsmába járnok s azóta a férfi az úr a háznál.

Ezeket az egyazon típuson belüli eltéréseket nevezzük *redakciók*-nak. A magyar nyelvterület sajátos földrajzi helyzete és kulturális fejlődése következtében igen gazdag redakciókban. Ugyanazt a típust más és más időben más és más irányból más és más formában vettük át, formáltuk meg és adtuk tovább. Emellett mesemondóinknak igen jók a logikai képességeik, maguk is megpróbálkoznak két-három mese-típus összeillesztésével (kombináció) vagy összeolvasztásával (kontamináció), újszerű értelmezésével. Más kérdés természetesen, hogy javasataikat mennyire teszi magáévá a közösség.

A virágzó színhagyományozó kultúrában kétféle változtatás, a változatképződés két fázisa különböztethető meg: az egyik egy meghatározott nyelvterületen, vagy annak egy részén egy meghatározott időszakban kialakult és a közösség által hallgatólagos megegyezéssel elfogadott normálformától való szándékos eltérés, mikor az előadó beilleszti a mesét repertoárjába és a maga felfogásának megfelelően alakítja, értelmezi, legtöbbször lokalizálja, a maga környezetébe helyezi és aktualizálja,

belemeséli a jelenkori társadalmi állapotokat, vagyis a közösségi, legtöbbször meglehetősen vázlatos típusképből kialakítja az egyéni oikotípust, mintegy tulajdonába veszi a szüzsét. A második változtatás az, amit maga a mesemondó hajt végre részben öntudatlanul, mikor minden egyes alkalommal elmondja meséjét s azon hangulatának, a közönség összetételének és igényeinek megfelelően változtat.

Napjainkban a leggyakoribb a harmadik változtatási mód, ami a szóbeli kultúra meglehetősen gyors tempójú háttérbe szorulásával kapcsolatos: a valamikori mesemondó vagy hallgató megpróbálja emlékezetében összeszedni az évekkel ezelőtt elmondott, hallott, esetleg olvasott mesét. Törekvése mindenképp az, hogy a szüzsét reprodukálja, s ha ezt nem sikerül hibátlanul, hozzávetőleges teljességgel elmondania, a változtatás, kihagyás, betoldás, módosítás elsősorban emlékezte rováására írandó. A gyűjteményeinkben található töredékes, csonka, értelmetlen, zavaros szövegek, de a megmerevedett, vázlatos változatok is legtöbbször az ilyen típusú mesemondótól való gyűjtés eredményei, mert hisz a gyűjtők nem mindig figyeltek arra, hogy gyakorló, jó mesemondó meséit rögzítsék, olyan-amilyen formában egy-két mesét legtöbb parasztember, de még városi is el tud mondani.

Többé-kevésbé eleven hagyományos szóbeli kultúra esetén tehát minden egyes mesének minden egyes megvalósulása, minden szóval, hangszínnel, sebességgel, mimikával és gesztusokkal előadott változat egy képzeletbeli tengely, az oikotípus körüli oscilláció eredménye. Amíg ez a két végponton, a mese esetében a kezdő és záróformulával rögzített hullámmozgás viszonylagos gyakorisággal megismétlődik, vagyis amíg a mese valamelyes rendszerességgel elmondásra kerül, beszélhetünk a mese életéről. A tipológiai kutatás elsőrendű feladata ennek a láthatatlan, valójában soha szavakkal meg nem fogalmazott képzeletbeli alaphúrnak a megragadása, szavakba öntése, kikövetkeztetése az elhangzott változatok mögül. Vagyis annak a viszonyítási alapnak a megtalálása, amelynek ismeretében a mesét előadják.

A mesének általában, de különösen a mítikus hősmesének vagy a tündérmesének műfaji sajátosságai közé tartozik a formai zártság, a cselekmény végiggondoltsága, befejezettsége, a kezdő és a záró formula és egyéb állandó fordulatok alkalmazása. Ennek tudatában van a mesemondó és felkészül a mesemondásra, akár állandó hallgatóságnak, akár a gyűjtőnek mesél. Ez a felkészülési idő az elmondási idő tized-huszd részét sem teszi ki: ha az elmondási idő húsz-harminc perc vagy akár egy óra, a felkészüléshez elegendő két-három perc, amíg a mesemondó gondolatban végigfutja a mese vázát és kiválasztja a megfelelő bevezető formulát, elmondja magában az első mondatot. Már a megszólalása pillanatában tudja, hogy mivel folytatja és mivel fejezi be a meséjét. Ez minden valamirevaló kelet-középeurópai mesemondónál így van, talán csak az anyanyelvükön mesélő cigányok között találunk nagyobb számban olyanokat, akik vaktában mesélnek: motívumról motívumra mondják el kedvelt hőseik kalandjait mindenkor a szabad asszociációra bízva, hogy mi is lesz a következő epizód. Az így megszerkesztett változatok esetlegesek, a keletkezett mesék nyitott láncszerkezetűek, vagyis bárhol elkezdhetők és bárhol befejezhetők, s a nemzeti és nemzetközi katalógusokban megadott típusképek alapján nem tipologizálhatók.

Természetesen a magyar mesemondók között is akadnak olyanok, akik ezt a kezdetlegesebb formát kedvelik, csak ilyet tudnak elmondani vagy erre kényszerülnek, ha valamilyen előre nem látott oknál fogva váratlanul be kell fejezniük vagy meg kell nyújtaniuk a mesét, vagy nem jut idő az előzetes átgondolásra, vagy pedig – és saj-

nos napjainkban ez a leggyakoribb – a mesemondó magas életkora miatt nem képes már a nagyobb terjedelmű cselekmény észben tartására.

Nemcsak a mesemondók, a hallgatók tudatában is ott élnek ezek a mesevázak. Ennek birtokában szólnak közbe, ha a mesemondó pl. két motívumot felcserél vagy egyet kihagy. Az apróbb kihagyások, logikai ugrások azonban nem okoznak zavart: a mesemondó is tudja, a hallgatók is tudják, hogy tulajdonképpen miről van szó. Ez az egyik magyarázata az ún. „balladai homály”-nak is, amit mi a magunk népmeséivel kapcsolatban észre sem veszünk, mert hisz bennünk magunkban is ott él, vagy a szöveg olvastán nyomban megformálódik a meseváz. Csak akkor akadunk meg, ha egy-egy ilyen, az élőbeszéd nyomán hangszalagra rögzített és onnan lejegyzett meseszöveget idegen nyelvre akarunk lefordítani.

Ezt a mesevázat tanulja meg a növendék gyermek is s ha mesét kezd mondani, kezdetben nem is nagyon tud elszakadni tőle. A mesemondás mesterségének művésztévé nem akkor lesz, ha képes új, soha nem hallott cselekményvázat kigondolni s azt mesei motívumokkal felcicomázni, hanem ha közismert mesevázat képes többé-kevésbé új tartalommal megtölteni és artisztikus formában előadni.

Ilyen mesevázakat törekszik elsajátítani a kiemelkedő mesemondó is, ha új mesékkel akarja gyarapítani a repertoárját. Igen jó megfigyelése Dégh Lindának, hogy kiváló mesemondója, a bukovinai Andrásfalván született és a Tolna megyei Kakasdon elhalt Palkó Józsefné legszívesebben nem hozzá hasonló szintű mesemondóktól tanult meséket – a gyűjtő jelenléte felébresztette a becsvágyát és mindenáron növelni akarta a repertoárját, ami pedig az ő magas életkorában általában már nem szokásos – hanem környezete meseismerő tagjaitól, akik ilyen mesevázakat mondtak el neki, vagy pedig Arany László és Benedek Elek kötetekből, melyeket írástudatlan lévén felolvastatott magának. Arany László és Benedek Elek, mint mondtuk, igen nagy gondot fordítottak meséik cselekményének a világosságára, logikus felépítésére, zártságára, talán egy fokkal jobban is kidomborították meséik csontvázát, mint a paraszti mesemondók, mert hisz nem jelenlevő, a meséket jól ismerő hallgatóságnak, hanem távollevő, a népmeséket feltehetően kevésbé ismerő olvasóknak meséltek. Részben az ő meséskönyvekben, iskolai olvasókönyvekben, kalendáriumokban számtalanszor újranyomtatott meséik az okozói annak, hogy még a 20. század harmadik harmadában is olyan jól megszerkesztett meséket gyűjthetünk. A bukovinai székelyeknél például Benedek Elek mesekötetei napjainkig népszerűek: mesemondó nyelve és egyénisége is közeláll hozzájuk, a múlt század nyolcvanas éveiben személyesen is közreműködött az aldunai telepítési akcióban, mesét is hozott onnan magával, ez mind jó ok arra, meséskönyveit szívesen forgassák.

A mesegyűjtő meseírókéhoz vagy talán inkább a mesehallgatóéhoz hasonlítható a tipologizáló mesekutató munkája is, aki már a mesegyűjtés, a hangfelvétel és a hangszalagról való lejegyzés során először csak gondolati síkon, majd ha szövegeit rendszerezi, vagy jegyzetelni szándékozik, írásban is rögzíti az általa hallott, olvasott egyszeri változat vázát. Az ideális az lenne – meg kell mondanom, hogy a valóságban ez csak igen ritkán fordul elő – ha ugyanazt a mesét ugyanabban a faluban, vagy egy kulturális egységet képező kisebb területen a kiemelkedő mesemondóktól is és a meseíránt érdeklődő hallgatóktól is hangszalagra vennénk, a mesemondóktól, akiknek állandó repertoárdarabjuk, rövid idő alatt kétszer-háromszor is, hogy az egyéni és a közösségi cselekményváz világosan álljon előttünk, meg tudjuk figyelni az egymás közti

hasonlóságokat és az egymástól való eltéréseket és azt is, hogy a mesemondó alkalomról alkalomra milyen mértékig változtat a maga meséjén.

A gyakorlatban ilyen alapos, gondos gyűjtőmunkára legtöbbször se mód, se idő, se pénz nincsen, meg kell elégednünk a viszonylag nagy területen, nagy időbeli távolsággal, esetlegesen gyűjtött gyér változatanyaggal – mai követelményeink mellett még Kálmány hatalmas gyűjteménye is annak számít – s ennek a számbavételével, összehasonlíthatásával kell kulturális területünk mesekincsét számba vennünk. Katona Imre s különösen Penavin Olga kötete kitűnő alapul szolgál ehhez a munkához, annál is inkább, mert a kötetek mögött jelentékeny, ma is folyamatban levő gyűjtőmunka áll, melynek célja a népnyelvi feltárás mellett a népköltési anyag összegyűjtés is.

A típusalkotás alapegysége tehát az élőszóban elhangzó, a kutató számára hangsúlyosan vagy írásban rögzített mesék mögött meghúzódó cselekményváz. Ezt francia szóval szűzsének neveztük. Több egymáshoz közelálló szűzsé közös váza a redakció, több redakció együttese alkotja a típust. A magyar népmesetípusok rendszerét a nemzetközi Aarne-féle népmesekatalógus alapján Berze Nagy János dolgozta ki. Bár munkája elkészülte óta a nemzetközi népmesekatalógust Thompson kétszer is átdolgozta, a *Magyar népmesetípusok* ma is kiváló mintákkal szolgál a népmeseszövegek elemzésére és megfelelő utat biztosít a nemzetközi véráramba való bekerüléshez is, mert Walter Anderson elkészítette a Berze Nagy és az Aarne–Thompson-féle katalógusok egyeztetését. A Berze Nagy-féle katalógus tehát a szerkesztés alatt álló Magyar Népmesekatalógus elkészültéig jól felhasználható kiadásra előkészített és archívumunkban tudományos kutatás céljaira megőrzött meseszövegeink műfaj- és típusmeghatározásához, a nemzetközi típusrendszerbe való állításához.

Munkánk során azonban nem szabad sohasem szem elől tévesztenünk azt, hogy mint ahogy a meseváz nem azonos magával a népmesével, ugyanúgy a népmeseszövegek tipológiai meghatározása, elemzése, meseanyagunk tipológiai vizsgálata sem azonos a népmese, a népköltészet kutatásával. Annak egy fontos, alapvető fázisa, úgynevezett alapkutatás, de a népmesével kapcsolatos tudnivalónknak csupán egyik része, amelynek azonban egyik nem figyelmen kívül hagyható „mellékterméke” az, hogy munka közben meseanyagunkat alaposan megismerjük.

MATIJEVICS LAJOS

EGY MONDÓKAMESE TANULSÁGAI

„A SZÚNYOG HALÁLA”

Az „Egy kerek erdőben, szarkák veszekedtek” kezdetű mondókamesénk egyaránt kedvelt a gyermekek és a felnőttek körében. A Vajdaság területén is népszerű, szinte nem is akad olyan magyar lakta helység, ahol nem ismernék, s akár mint mondókamesét, akár mint kiszámolót mondogatják.

Tömörsege, tartalmának érdekessége, szabályos felépítése a játékoságon és a tréfálkozáson túlra, azaz a gondolkodásra is készíteti a hallgatóságot, mert a verekedő és a veszekedő szarkák még csak közeli rokonságban sincsenek a halálra ítélt szúnyoggal.

A jugoszláviai magyar lakta vidékeken már a múlt században feljegyezték (Kiolvasás, Nyr. IX. 1880, 380. old., Bajmok, Fischer Ernő) egy újabb gyűjtéssel pedig sikerült tizennyolc helységben rögzíteni a szöveg harminc változatát. Mondókameseként főleg akkor hangzik el, ha a gyermekek meséért könyörögnek és a szülőknek, nagyszülőknek nincs ideje a Hol volt hol nem volt kezdetű hosszabb mese elmondására, de mint játékos, tréfás csali mesét is gyakran felmondják a hallgatók mulattatására. Ilyen tekintetben rokon a Mese mese mátká (BN 1962. F) és a Volt egyszer egy ember (BN 1962. E), csali mesékkal, különben egészen eltér ezektől. Funkciója tekintetében lehet még kiszámoló mondóka is, a játék előtti megkülönböztető szerepre jelöl ki egy játékost. Kiszámolósi formája leginkább rövidebb, esetleg romlott szöveg, s a vége jól felismerhető a közkedvelt kiszámolók befejezéséről, de megtörténik az is, hogy kontaminálódik egy, a községben már jól ismert kiolvasó valamelyikével, vagy annak részével.

Íme a mondókamese szövegének harminc változata:¹

- 1a *Nagy kerek erdőben
Szarkák vesztek össze.
Szarka papné meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
Bagót küldtek doktorért,
Míg a bagó andalgott,
Addig a szúnyog megdőglött.*

(Csantavér—Čantavir, 1972)

¹ A csillaggal * jelölt szövegek kiszámoló mondókák

- 1b *Két kis kerek erdőben
Szarkák vesztek össze.
Szarka pakli meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
Bagolyt küdtek doktoré,
Még a bagó dőcögött,
Addig a szúnyog megdöglött.*
(Csantavér—Čantavir, 1972.)
- 1c *Madarak, madarak cimbalmoztak,
Szúnyog lábát eltörték,
Bóhát küldtek orvosért.
Még a bóha dőcögött,
Addig a szúnyog megdöglött.*
(Csantavér—Čantavir, 1972)
- 2a *Egyszer egy időben
Szilágyi erdőben
Szarkák verekedtek.
Szarkák papja meghallotta,
Szalma kardját kirántotta,
Szúnyog lábát levágta.
Bagolyt küldtek doktorért,
Még a bagoly ballagott,
Szegény szúnyog hallott volt.*
(Gombos—Bogojevo, 1971.)
- 2b *Egyszer egy erdőben
Szarkák veszekedtek.
Szarka koma meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
Bagót küldtek doktorért,
Még a bagó döllögött,
Szegény szúnyog megdöglött.*
(Gombos—Bogojevo, 1971)
- 2c *Egy kis kerek erdőbe
Szarkák veszekedtek.
Szarka koma meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
Bagót küldtek doktorért,
Még a bagó döllögött,
Szegény szúnyog megdöglött.*
(Gombos—Bogojevo, 1971.)
- 2d *Egy kis kerek erdőbe
Szarkák veszekedtek.
Róka koma meghallotta,*

*Szúnyog lábát kirántotta.
Bagót küldtek doktorért,
Még a bagó döllögött,
Szegény szúnyog megdöglött.*

(Gombos—Bogojevo, 1971.)

2e *Egy nagy kerek erdőbe
Bolhák veszekedtek.
Egy vén szúnyog odaugrott,
Karóval közéljük vágott.
Bolha feje leszakadt,
Lélegzete elakadt,
A szíve is leszakadt.
Csigát küldtek orvosért,
Míg a csiga döllögött,
Szegény bolha megdöglött.*

(Gombos—Bogojevo, 1971.)

3 *Kis kerek erdőben
Nagy kerek erdőben
Szarkák veszekedtek.
Bába szarka meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
Bagót küldtek doktoré,
Még a bagó ballagott,
Addig a szúnyog megdöglött.*

(Gunaras—Gunaroš, 1971.)

4 *Egy kerek erdőben
Szarkák összeverekedtek,
Még bicskára is kerekedtek.
Szarka pap ezt meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
Kit küldjenek doktorér?
Bagolyt küldték doktorér.
Még a bagoly dicsegett-döcsögött,
Szegény szúnyog megdöglött.*

(Hertelendyfalva—Vojlovica, 1972.)

5 *Nagy kerek erdőbe,
Szarkák vesztek össze.
Szarka papné meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
Bagót küldtek doktoré,
Még a bagó ballagott,
Addig a szúnyog megfagyott.*

(Kishegyes—Mali Idoš, 1964.)

6a* *Egyszer egy időben
Nagy kerek erdőben
Szarkák veszték össze.
Szarka papné meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
Így meg így, te vagy kint!*

(Kúla—Kula, 1971.)

6b* *Egyszer egy erdőben
Szarkák verekedtek.
Szarka Pál megtudta,
Fegyverét felfogta.
Durr durr te vagy kint!*

(Kúla—Kula, 1971.)

7* *Egyszer egy erdőben
Szarkák verekedtek
Szarka Pál megtudta,
Fegyverét felfogta.
Dír dír te vagy kint!*

(Martonos—Martonoš, 1973.)

8 *Verebek, verebek hurcolkodnak
Veréb király meglátja,
Szalma kardját kirántja.
Hamar, hamar, apa, pék,
Még azt mondja ballagék.*

(Mohol—Moi, 1973.)

9 *Egyszer egy időbe
Sziráki erdőbe
Összeveszték a madarak,
Arrament a szarka pap,
Levágta a szúnyog nyakát.
Bibic ment az orvosért,
Míg a bibic ballagott,
Szegény szúnyog megfagyott.*

(Nagyfény—Žednik, 1972.)

10a *Egyszer egy időbe
Sziráki erdőbe
Összeveszték a madarak.
Arrament a szarka pap,
Kihúzta a szalma kardját,
Levágta a szúnyog nyakát.*

*Bibic ment az orvosért,
Míg a bibic ballagott,
Szegény szúnyog megfagyott.*

(Orom—Orom, 1972.)

10b* *Egyszer egy időben
Bakonyi erdőben
Szarkák összevesztek.
Szarka király meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
O, bé, kú,
Nagy lábú
Szegény Jancsi
Leesett a padlásrú.*

(Orom—Orom, 1972.)

10c *Egyszer egy időben
Bakonyi erdőben
Szarkák összevesztek.
Szarka hadnagy meghallotta,
Szalma kardját kinyújtotta,
Hadakozott kézzel lábbal,
De megcsúszott fél lábával.
Leesett a fáról,
Igy múlt ki a világból.*

(Orom—Orom, 1972.)

11 *Egyszer egy időben
Szilágyi erdőben
Összevesztek szarkák-barkák,
Eltörték a szúnyog lábát.
Ki menjen a doktorért?
Bibic ment az orvosért.
Míg a bibic dőcögött,
A szúnyog megdőglött.*

(Oromhegyes—Senčanski Trešnjevac)

12* *Egyszer egy erdőben
Szarkák veszekedtek.
Szarka Gábor meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta.
Bagót küldtek doktorér,
Míg a bagó ballagott,
Addig a szúnyog megdőglött.
Ti, tá, tú,
Nagy kancsú,
Igy múlt ki a szúnyog a világbú.*

(Péterréve—Bačko Petrovo Selo)

13* *A csatári berekbe
Zörögnek a szarkák.
Szarka néni meghallotta,
Szúnyog lábát kirántotta,
Abkú, nagy torkú,
Ez a kislány leesett a padlásrú.*

(Szabadka — Subotica)

14a *Egyszer egy időben
A szilva erdőben
Szarkák veszekedtek.
Szarka-barka meghallotta,
Szúnyog lábát leharapta.
Elmentek az orvosér,
Még az orvos dőcögött,
Szúnyog bácsi megdöglött.*

(Szaján—Sajan 1972)

14b* *Csigerek bogarak hurcolkodnak
Veréb király meglátta,
Szalma kardját kirántja,
Hamar hamar a papért,
Meg azt mondja Balogért!*

(Szaján—Sajan, 1972.)

15 *Eccer egy üdőbe
Szilasi erdőbe
Szajkók verekedtek.
Szilva papné megtudta,
Szalma kardját kihúzta.
Hernyó bernyó leezett a fárú,
Igy mút ki a világbul.*

(Szentlászló—Laslovo,)

16 *Egyszer egy időbe
Sziráki erdőbe
Összevesztek a madarak.
Arra ment a szarka pap,
Kihúzta a szalma kardját,
Levágta a szúnyog nyakát.
Bibic ment az orvosér,
Míg a bibic ballagott,
Szegény szúnyog megfagyott.*

(Telecska—Telečka, 1971.)

17a *Két kerek erdőbe
Cinkék cinbót cimbalmoztak.
Szúnyog lábát eltörték,*

*Békát küldtek orvosért,
Míg a béka laspogott,
Addig a szúnyog megfagyott.*

(Tornyos—Tornjóš, 1972.)

17b *Adarak-badarak cimbalmoztak,
Szúnyog lábát eltörték,
Bolhát küldtek orvosért.
Meg a bolha dőcögött,
Addig a szúnyog megdöglött.*

(Tornyos—Tornjóš, 1972.)

17c *Madarak madarak cimbalmoztak
Szúnyog lábát eltörték.
Bóhát küldtek orvosért,
Még a bóha dőcögött,
Addig a szúnyog megdöglött.*

(Tornyos—Tornjóš, 1972.)

18 *Nagy kerek erdőbe
Szarkák veszekedtek,
Szúnyog lábát eltörték,
S bagolyt küldtek doktorért.
Míg a bagoly ballagott,
A szúnyog megdöglött.
Úgy kitűnt a világból,
Mint a fing a gatyából.*

(Ürményháza—Jermenovci 1972.)

A harminc szöveg közötti egyezés illetve különbség feltárásával több jellegzetességre, sajátosságra utalhatunk, így érdemes alaposabban megvizsgálni e mondókamesénk tartalmi, felépítési jegyeit.

Az első nagyobb epizód – „Állatok veszekednek verekednek” (BN 91.) – további részekre bontható:

- A : A veszekedés verekedés helye
- B : A veszekedő, verekedő állatok pontos megnevezése
- C : Az állatok cselekedetének pontos kifejezése.

A második nagyobb epizód – „Közülük legtöbbször egy a szúnyog meghal.” (BN 91.) – szintén bontást követel. Részai a következők:

- D : A veszekedést, verekedést felfedező állat
- E : A veszekedést, verekedést felfedező állat fegyvere
- F : A halálra ítélt állat melyik testrészén ejtik a sebet?
- G : A megölés módja
- H : Az orvosért küldött állat megválasztása
- I : Az orvosért küldött állat haladásának a kifejezése
- J : A halál módjának a megnevezése

A. A VESZEKEDÉS, VEREKEDÉS HELYE

Szöveg	Kerek erdő	Jelbületlen	Egy erdő	Sziráki erdő	Szilágyi erdő	Batonyi erdő	Szilva erdő	Szilasi erdő	Csatári berek
1a	+								
1b	+								
1c		+							
2a			+		+				
2b									
2c	+								
2d	+								
2e	+								
3	+								
4	+								
5	+								
6a	+								
6b			+						
7			+						
8		+							
9				+					
10a				+					
10b						+			
10c						+			
11					+				
12			+						
13									
14a							+		
14b		+						+	
15									
16				+					
17a	+								
17b		+							
17c		+							
18	+								
30	11	5	4	3	2	2	1	1	1

A harminc szövegben mesemondóink nyolc helyre teszik az esemény színhelyét, vagy egyáltalán meg sem jelölik.

1. Kerek erdő: 11	6. Bakonyi erdő: 2
2. Jelöletlen: 5	7. Szilasi erdő: 1
3. Egy erdő: 4	8. Szilva erdő: 1
4. Sziráki erdő: 3	9. Csatári berek: 1
5. Szilágyi erdő: 2	

A jelöletlen szövegformák viszont az 1c a 8. a 14b, a 17b. és a 17c., vagyis túlnyomórészt az egy helységen belüli változatoknál jelentkeznek.

B. A VESZEKEDŐ, VEREKEDŐ ÁLLATOK PONTOS MEGNEVEZÉSE

Szöveg	Szarkák	Madarak	Verebek	Cinták	Bolhák	Cügerek-bogarak	Adarak-badarak	Szarkák-arkák	Szajkók
1a	+								
1b	+								
1c		+							
2a	+								
2b	+								
2c	+								
2d	+								
2e					+				
3	+								
4	+								
5	+								
6a	+								
6b	+								
7	+								
8			+						
9		+							
10a		+							
10b	+								
10c	+								
11								+	
12+	+								
13	+								
14a	+								
14b						+			
15									+
16		+							
17a				+					
17b							+		
17c		+							
18	+								
30	18	5	1	1	1	1	1	1	1

Mondókamesénk B eleme azt mutatja, hogy a veszekedő, verekedő állatok közül melyik erdei állat fordul elő legtöbbször a szövegekben. Összesen kilenc állatfajta szerepel a harminc mondókában. Ezek:

1. Szarkák: 18	6. Szajkók: 1
2. Madarak: 5	7. Szarkák-barkák: 1
3. Verebek: 1	8. Adarak-badarak: 1
4. Cinkék: 1	9. Csigerek-bogarak: 1
5. Bolhák: 1	

Főleg a szarkákat említik a mesemondók, de ezek mellett más erdei madarak is megjelennek a mondókamesében, esetleg a szarkának vagy a többi szárnyasnak tréfásan, ikerítéssel kifejezett változatai, mint pl. „adarak-badarak” a madarak helyett.

C. AZ ÁLLATOK CSELEKEDETÉNEK PONTOS KIFEJEZÉSE

Szöveg	Veszekedtek	Verekedtek	Cimbalmoztak	Hurcolkodnak	Zörögnek
1a	+				
1b	+				
1c			+		
2a		+			
2b	+				
2c	+				
2d	+				
2e	+				
3	+				
4	+				
5	+				
6a	+				
6b		+			
7		+			
8				+	
9	+				
10a	+				
10b	+				
10c		+			
11	+				

A C elem vizsgálatából az derül ki, hogy a történet színhelyén az állatok mást is tehetnek, nem szorítkozik a szöveg a veszekedésre, illetve a verekedésre.

1. Veszekedtek: 18
2. Verekedtek: 5
3. Cimbalmoztak: 4
4. Hurcolkodnak: 2
5. Zörögnek: 1

Szóveg	Jelöletlen	Szarka pap	Szarka papné	Szarka Pál	Veréb király	Szarka koma	Szarka Gábor	Szarka király	Szarka Pakli	Szarka néni	Szarka hadnagy	Bába szarka	Róka koma	Szarka barka	Szíva papné	Vén szúnyog
9		+														
10a		+														
10b								+								
10c											+					
11	+															
12							+									
13										+						
14a														+		
14b					+											
15															+	
16		+														
17a	+															
17b	+															
17c	+															
18	+															
30	6	5	3	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Mondókamesénk D eleméből felfedhetjük, melyik erdei állat szerez tudomást a veszekedésről, verekedésről.

1. Jelöletlen: 6	8. Szarka király: 1
2. Szarka pap: 5	9. Szarka Pakli : 1
3. Szarka papné: 3	10. Szarka néni: 1
4. Szarka Pál: 2	11. Szarka hadnagy: 1
5. Szarka koma: 2	12. Bába szarka: 1
6. Veréb király: 2	13. Szarka-barka: 1
7. Szarka Gábor: 1	14. Róka koma: 1
	15. Szíva papné: 1
	16. Vén szúnyog: 1

A tizenhat féle erdei állat közül tizenhárom a szarkák családjából való. A legtöbb ezek között is valamilyen fenséges cím vagy nem akármilyen mesterség képviselője: király, hadnagy, bába. A mesemondó névvel is illetheti az állatot: Pál, Gábor. A veszekedést, verekedést tehát „rangosabb” állat veszi észre.

E. A VESZEKEDÉST, VEREKEDÉST FELFEDEZŐ ÁLLAT FEGYVERE

Szöveg	Jelöletlen	Szalma kard	Fegyver	Karó
1a	+			
1b	+			
1c	+			
2a		+		
2b	+			
2c	+			
2d	+			
2e				+
3	+			
4	+			
5	+			
6a	+			
6b			+	
7			+	
8		+		
9	+			
10a		+		
10b	+			
10c		+		
11	+			
12	+			
13	+			
14a	+			
14b		+		
15		+		
16		+		
17a	+			
17b	+			
17c	+			
18	+			
30	20	7	2	1

Az elem E vizsgálatából kiderül, hogy a veszekedést, verekedést felfedező állat milyen fegyvert ragadott, hogy áldozatát megölje.

1. Jelöletlen: 20
2. Szalma kard: 7
3. Fegyver: 2
4. Karó: 1

A legtöbb esetben nem szerepel a mondókában a fegyver neve viszont elég sokszor emlegetett a szalma kard. Ez az eszköz pedig, mint fegyver mulatságos, és a hallgatóság nevettezésére szolgál.

**F. A HALÁLRA ÍTÉLT ÁLLAT MELYIK TESTRÉSZÉN
EJTIK A SEBET?**

Szöveg	Szúnyog lába	Jelöletlen	Szúnyog nyaka	Bolha feje
1a	+			
1b	+			
1c	+			
2a	+			
2b	+			
2c	+			
2c	+			
2d	+			
2e				+
3	+			
4	+			
5	+			
6a	+			
6b		+		
7		+		
8		+		
9			+	
10a			+	
10b	+			
10c		+		
11	+			
12	+			
13	+			
14a	+			
14b		+		
15		+		
16			+	
17a	+			
17b	+			
17c	+			
18	+			
30	20	6	3	1

Mondókamesénk F eleme azt mutatja, hogy a halálra ítélt állat melyik testrészén ejtik a sebet.

1. Szúnyog lába: 20
2. Jelöletlen: 6
3. Szúnyog nyaka: 3
4. Bolha feje: 1

Ez az elem is a mese tréfálkozó hangulatát igyekszik elősegíteni, mert a lábak nem tartoznak azon testrészek közé, amelyek, ha megsérülnek, feltétlenül halált okoznak gazdájuknak.

G. A MEGÖLÉS MÓDJA

Szóveg	Kirántja a lábát	Eltöri a lábát	Jelöletlen	Levágja a nyakát	Leszakad a feje	Levágja a lábát	Kinyújtja a lábát	Leharapta a lábát
1a	+							
1b	+							
1c		+						
2a					+			
2b	+							
2c	+							
2d	+							
2e					+			
3	+							
4	+							
5	+							
6a	+							
6b			+					
7			+					
8			+					
9				+				
10a				+				
10b						+		
10c			+					
11		+						
12		+						
13		+						
14a							+	
14b			+					
15			+					
16				+				
17a		+						
17b		+						
17c		+						
18		+						
30	9	8	6	3	1	1	1	1

A megölés módjáról szerzünk tudomást a G elem vizsgálatával.

1. Kirántja a lábát: 9	5. Levágja a lábát: 1
2. Eltöri a lábát: 8	6. Leszakad a feje: 1
3. Jelöletlen: 6	7. Kinyújtja a lábát: 1
4. Levágja a nyakát: 3	8. Leharapta a lábát: 1

H. AZ ORVOSÉRT KÜLDÖTT ÁLLAT MEGVÁLASZTÁSA

Szöveg	Bagoly	Jelöletlen	Bíbic	Bolha	Csiga	Béka	Általános
1a	+						
1b	+						
1c				+			
2a	+						
2b	+						
2c	+						
2d	+						
2e					+		
3	+						
4	+						
5	+						
6a		+					
6b		+					
7		+					
8		+					
9			+				
10a			+				
10b		+					
10c		+					
11			+				
12	+						
13		+					
14a							
14b		+					+
15		+					
16			+				
17a						+	
17b				+			
17c				+			
18	+						
30	11	9	4	3	1	1	1

Mondókamesénk H eleméből arra következtethetünk, melyik állat megy el az orvosért, hogy a megsérültet megmentsék

1. Bagoly: 11	5. Csiga: 1
2. Jelöletlen: 9	6. Béka: 1
3. Bíbic: 4	7. Általános: 1
4. Bolha: 3	

Akarmelyik állatot nézzük, mindegyiknek a járásában valami szokatlant találhatunk, tehát ez az elem is a mese játékoságát igyekszik hangsúlyozni.

I. AZ ORVOSÉRT KÜLDÖTT ÁLLAT HALADÁSÁNAK A KIFEJEZÉSE

Szöveg	Jelöletlen	Ballagott	Döcögött	Döllögött	Andalgott	Laszogott	Dicsegett-döcsögött
1a					+		
1b			+				
1c			+				
2a		+					
2b				+			
2c				+			
2d				+			
2e				+			
3		+					
4							+
5		+					
6a	+						
6b	+						
7	+						
8	+						
9		+					
10a		+					
10b	+						
10c	+						
11			+				
12		+					
13	+						
14a			+				
14b	+						
15	+						
16		+					
17a						+	
17b			+				
17c			+				
18		+					
30	9	8	6	4	1	1	1

Az I elem az orvosért küldött állat haladását deríti ki.

1. Jelöletlen: 9	5. Andalgott: 1
2. Ballagott: 8	6. Laszogott: 1
3. Döcögött: 6	7. Dicsegett-döcsögött: 1
4. Döllögött: 4	

Akarmelyik igét vesszük tekintetbe, mindegyik a lassúságot fejezi ki, mindegyik a hosszan tartó haladást mutatja.

J. A HALÁL MÓDJÁNAK A MEGNEVEZÉSE

Szöveg	Megdöglött	Jelöletlen	Megfagyott	Halott volt
1a	+			
1b	+			
1c	+			
2a				+
2b	+			
2c	+			
2d	+			
2e	+			
3	+			
4	+			
5			+	
6a		+		
6b		+		
7		+		
8		+		
9			+	
10a			+	
10b		+		
10c		+		
11	+			
12	+			
13		+		
14a	+	+		
14b		+		
15		+		
16			+	
17a			+	
17b	+			
17c	+			
18	+			
30	15	10	5	1

Mondókamesénk utolsó elemének a vizsgálata azt mutatja, mi módon fejezi ki a mesélő az állat halálát.

1. Megdöglött: 15
2. Jelöletlen: 10
3. Megfagyott: 5
4. Halott volt: 1

Összegezve a felsorolt elemeket, kimutathatjuk az eltérések számát is. A:9, B: 9, C: 5, D: 16, E: 4, F: 4, G: 8, H: 7, I: 7, J: 4

A régi, 1872—1924-ig lejegyzett és tipizált mondókamesék száma 18. Az alábbi helyeken gyűjtötték őket:²

1. Orosháza, 1872., 2. Fehér m., 3. Csongrád m., 1872., 4. Ismeretlen, 1877.,
5. Bihardiószeg, 1878., 6. Bajmók, 1880., 7. Csurgó, 1881., 8. Tisza-Hegyes, 1882., – Torda, 9. Borsod, 1887., 10. Léva, 1889., 11. Rábaköz, 1890., 12. Veszprém, 1892., 13. Parád, 1894., 14. Zilah, 1899., 15. Edde, 1880., 16. Lovászpátona, 1906., 17. Lovászpátona, 1906., 18. Kék, 1924.

Ezek elemeinek összevetése a mai szövegeink elemeivel a következőket mutatja:

A

Jelöletlen: 1c., 8., 14b., 17b., 17c., = 1., 3., 5., 8., 14., 17., 18.

Egy erdő: 2a., 6b., 7., 12., = 4., 6., 7., 9., 10., 11.

Sziráki erdő: 9., 10a., 16., = 13.

Bakonyi erdő: 10b., 10c., = 2., 15.

Új: Kerek erdő, Szilágyi erdő, Szilasi erdő, Szilva erdő, Csatári berek. Elmarad: Kölesdi bokor, Kertek alatt.

B

Szarkák: 1a., 1b., 2a., 2b., 2c., 2d., 3., 4., 5., 6a., 6b., 7., 10b., 10c., 12., 13., 14a., 18., = 2., 4., 5., 7., 8., 9., 10., 12., 15., 16.

Verebek: 8. = 5., 14.

Új: Madarak, cinkék, bolhák szajkók, szarkák-barkák, adarak-badarak, csigerek-bogarak. Elmarad: rókák, vadak, prücskök, jelöletlen.

C

Veszekedtek: 1a., 1b., 2b., 2c., 2d., 2e., 3., 4., 5., 6a., 9., 10a., 10b., 11., 12., 14a., 16., 18., = 9., 13.,

Verekedtek: 2a., 6b., 7., 10c., 15. = 2., 4 (+varebek tüszkölték), 7., 8., 10 (szúnyogok pörölnék), 11., 14., 15., 16., 17.

Új: cimbalmoznak, hurcolkodnak, zörögnek. Elmarad: szitkozódnak, jelöletlen.

² Dr. Berze Nagy János: Magyar népmesetfűszek, Pécs, 1957. I. 153—155. old.

D

Jelöletlen:	1c., 11., 17a., 17b., 17c., 18. = 1., 3., 4., 5., 6., 7., 9., 10., 11., 17., 18.,
Szarka papné:	1a., 5., 6a., = 2., 8., 15.,
Új:	Szarkapap, Szarka Pál, Szarka koma, Veréb király, Szarka Pakli, Szarka Gábor, Szarka király, Szarka Pakli, Szarka néni, Szarka hadnagy, Bába szarka, Szarka-bar-ka, Róka koma, Szíva papné, Vén szúnyog.
Elmarad:	Veréb, Szalma pap, Juhász, Szarka Pálné.

E

Jelöletlen:	1a., 1b., 1c., 2b., 2c., 2d., 3., 4., 5., 6a., 9. 10., 11., 12., 13., 14a., 17a., 17b., 17c., 18. = 1., 3., 5., 7., 8., 9., 10., 11., 16., 17.
Szalma kard:	2a., 8., 10a., 10c., 14b., 15., 16., = 4., 13., 14., 15., 18.
Új:	Fegyver, karó. Elmarad: Kard

F

Szúnyog lába:	1a., 1b., 1c., 2a., 2b., 2c., 2d., 3., 4., 5., 6a., 10b., 11. = 4., 6., 7., 8., 9., 16.
Jelöletlen:	6b., 7., 8., 10c., 14b., 15. = 2., 5., 11., 12., 14., 15., 17.,
Szúnyog nyaka:	9., 10a., 16., = 10., 13.
Új:	Bolha feje, Elmarad: Szúnyog orra, bíbic lába.

G

Kirántja a lábát:	1a., 1b., 2b., 2c., 2d., 3., 4., 5., 6a. = 6
Eltöri a lábát:	1c., 11., 12., 13., 17a., 17b., 17c., 18. = 8
Jelöletlen:	6b., 7., 8., 10c., 14b., 15. = 2., 5., 7., 11., 12., 14., 15., 17.
Levágja a nyakát:	9., 10a., 16. = 10., 13.
Levágja a lábát:	2a. = 9., 18.
Kinyújtja a lábát:	10b., = 16.
Új:	Leszakad a feje, leharapja a lábát. Elmarad: Orra betört elfogják a lábát.

H

Bagoly:	1a., 1b., 2a., 2b., 2c., 2d., 3., 4., 5., 12., 18. = 1., 3., 7., 9., 17.
Jelöletlen:	6a., 6b., 7., 8., 10b., 10c., 13., 14b., 15. = 2., 4., 6., 10., 11., 12., 13., 15., 16., 18.
Új:	bíbic, bolha, csiga, béka, általános. Elmarad: veréb, borbély.

I

Jelöletlen:	6a., 6b., 7., 8., 10b., 10c., 13., 14b., 15. = 2., 4., 6., 10., 11., 12., 13., 15., 16., 18.
Ballagott:	2a., 3., 5., 9., 10a., 12., 16., 18. = 3., 7., 8., 17.
Új:	Döcögött, döllögött, andalgott, laspogott, dicsegett-döcsögött.
Elmarad:	odajár, megy, jár.

J

Jelöletlen:	6a., 6b., 7., 8., 10b., 10c., 13., 14a., 14b., 15. = 2., 4., 6., 10., 12., 13., 15., 16.
Megfagyott:	5., 9., 10a., 17a., = 18.
Halott volt – meghalt:	2a. = 1., 3., 5., 7., 8., 9., 11., 17.
Új:	Megdöglött. Elmarad: Víge már.

Végezetül vonjuk le a tanulságokat mondókamesénk elemzéséből:

1. A gyűjtések alapján arra következtethetünk, hogy az egész magyar lakta területen mintegy száz éve ismerik a Szúnyog halála című mondókamesét.
2. Sem a régebbi szövegek sem az újabb szövegek között nincs nagy tartalmi különbség
3. A régebben felgyűjtött szövegekből főleg a B és a D elem részei maradnak ki, az újabb szövegek viszont az A, B, C és D elem összetevői tekintetében szembetűnően bővültek.
4. Az első epizód csaknem minden szövegben megtalálható, azaz az A, B és C elem.
5. A második epizód több ízben eltűnik, vagyis a D, E, F, G, H, I és J elem és ennek alkotórészei. sokkal lazább, sokkal hajlékonyabbak, s ilyenkor legtöbbször a mondókamese elveszti mesei funkcióját, kiszámoló mondóka lesz belőle. Ebből következik, hogy:

6. A mondókamese elég sokszor kiszámolóvá süllyed.
7. Elhajlások az epizódokon belül főleg a színhely (9), a veszekedő és a verekedő állatok típusa (9), a veszekedésről, verekedésről tudomást szerzett állat faja (16) és a megölés módja (8) között észlelhetők.
8. A legelterjedtebb, a legtipikusabb szövegek a következő elemeket tartalmazzák: Kerek erdő, szarkák, veszekedtek, szarka pap (vagy jelöletlen), szalma kard (vagy jelöletlen), szúnyog lába, kirántja a lábát, bagoly, ballagott (vagy jelöletlen), és megdőglött.
9. A sok hasonlóság, a sok megegyező elem arra enged következtetni, hogy e mondókamesénk egyetlen forrásból terjedhetett szét a magyar lakta területen, esetleg valamilyen írásos szövegből, vagy jól ismert betlehemes játék töredékeként.³

M E G J E G Y Z É S E K:

A felhasznált irodalom: Dr. Berze Nagy János: Magyar népmesetípusok, Pécs, 1957., Antti Aarne and Stith Thompson: The Types of the Folktale, Helsinki, 1961., Penavin Olga: Jugoszláviai magyar népmesék, Budapest, 1971.
Az ugyanazon helységben előforduló változatokat a, b, c-vel jelöltem
A mondókamese típuszáma: AaTh 916 (=BN 91)

³ U.o. említi, mint betlehemes játékok-betétet.

PAPP GYÖRGY

ADORJÁN RAGADVÁNYNEVEI

A ragadványnevek gyűjtése és feldolgozása már régóta jelen van a nyelvészetben és egyre bővülő területét képezi a nyelvtudományi szakirodalomnak. Ennek ellenére hosszú ideig csak kuriózumként, részadatként jelentkezett a különböző nyelvtudományi folyóiratokban, más gyűjtések melléktermékeként, és így hiányolta az összefüggő, rendszerező áttekintést.

A rendszeres, és a vizsgált területet teljességében átfogó gyűjtések és feldolgozások igen késői keletűek és azoknak is egy része a személynév és családnév kutatással fonódik egybe (Balog László: A szamoszegi ragadványnevek rendszere MNYj XII.). Ennek tulajdonítható, hogy maga a szakterminológia és a ragadványnevek rendszerezése sem lezárt kérdés, hiszen tanulmányonként eltérő vélemények alakulnak ki, és élnek tovább elszigetelve egymástól az eddig publikált gyűjtéseket. Természetesen ennek magától értetődő okai is vannak. Az egymástól igen távol eső pontokon végzett vizsgálódások más-más keresztmetszetet és eltérő következtetéseket hoznak létre.

Az úttörő és a nagyobb összefoglaló munkálatok után (Kálmán Béla: A nevek világa, Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete, Lőrincze Lajos: Szempontok és adatok személyneveink újabb kori történetéhez MNYj I.) az alapkérdésekben biztonságosan dönthetünk, mivel egységes álláspontok alakultak ki. A ragadványnév a magyar nyelvterületen is állandóan jelenlevő tényező és szerepétől, eredetétől és használati formájától függetlenül minden korban a hivatalos név helyett, vagy a hivatalos név mellett szerepelt. (Bachát László: A ragadványnevek néhány problémája; Névtudományi előadások 1970). A ragadványnév gyűjtőnévnek részkérdései viszont igen eltérők. Az eddig publikált feldolgozások megkülönböztetnek érzelmi momentumokon alapuló gúnyneveket, csúfoló neveket (Tóth Katalin: A karancsvidéki ragadványnévadás kérdéseire MNYj XII.) ragadék – illetve falusi neveket (Pelle Béláné: Egerbocs, Hevesaranyos és Mátraballa ragadványnevei. Névtudományi előadások 1970). A különbségek természetesen következnek be a szinkrongyűjtések szuggesziója révén, mivel az adott település lakosságának a ragadványnevekhez való viszonyulása hat a gyűjtőre. A más népekkel egygyüttélő és más nyelvekkel érintkező magyar nyelvű közösségek ragadványnév rendszerének vizsgálata pedig egészen új szempontokat vehet felszínre. Jugoszláviában pillanatnyilag alig számolhatunk be ilyen irányú gyűjtésekről és összefoglaló munkákról. Eddig csak Penavin Olga tanulmányát vehetjük figyelembe (MNYj IX.) és részben Ördögh Ferencét, aki a magyar területekkel összefüggő jugoszláviai tájrészt is feldolgozta.

Az eltérő sajtóság már a gyűjtés forrásaiban is jelenkezik, mivel az újabkori anyakönyvek a ragadványnevet nem veszik figyelembe mint megkülönböztető tényezőt. Tehát feltárásukban csak az adatközlőkre, illetve az élő nyelvi adatokra támaszkodhatunk. Ettől függetlenül a ragadványnév egységes terminus technikusán belül világosan elkülöníthetjük a pillanatnyilag érzelmi motívumot nem tartalmazó megkülönböztető neveket és az erős érzelmi töltésű és az egyénre vonatkozó gúnyneveket. Csúfoló nevekről is beszélhetünk ugyan Tóth Katalinnal és Bachát Lászlóval egyetértve mint a gyermekekre jellemző megkülönböztetésről, de ezek pillanatnyilag vizsgálódási területünkön kívül esnek.

A VIZSGÁLT TERÜLET ISMERTETÉSE

Adorján (Nadrljan) Vajdaság legészakibb részén terül el a Tisza bácskai oldalán és Kanizsa községhez tartozik. A falu neve már az 1200-as években felbukkan, még-hozzá a lakott települést jelölve, de ennek a ténynek semmi kapcsolata nincs a mai lakosság eredetével és összetételével. Adorján ugyanis a környező településekhez hasonlóan teljesen elpusztult a török hódítások idején, és a lakosság folytonossága hosszú időre megszakadt. Ezután csak az 1700-as évek elején vált gyéren lakott településsé, amikor az osztrák–török határőrvidék határőrei, a granicsárok kezdtek letelepedni előnyös birtokjogokat és kiváltságokat élvezve. A katonai szervezet vezetői a határőrvidék felszámolása után nemesi kiváltságokat és tekintélyes földterületeket kaptak. A kanizsai Zákók mellett így váltak földbirtokossá az adorjáni Bábinszkiak, Milutinovicsok, valamint a Ladócki család. Az 1750-es nagyarányú betelepítések ezeket a birtokviszonyokat érintetlenül hagyták, így a betelepülők csak a megmaradt földeken osztoztak, és a faluban még ma is élő hagyomány a „nömösök” megkülönböztetése és hatalmas birtokaik emléke. A későbbi évtizedekben viszont a polgárosodás következményeként ezek a vagyoni különbségek eltűntek és az eredetileg szerb és a hagyomány szerint lengyel családok a magyarokéval azonos életkörülmények következtében szintén magyarrá váltak (Dobos János: Zenta az árutermelés és polgárosodás korában). Eredetüket csak a makacsul tovább élő ragadványnevek (Poló Lajos-Milutinovics Lajos) valamint családneveik őrzik.

A betelepült lakosság kirajzási pontja hozzávetőlegesen egy helyre eshetett, amit az adorjáni azonos családnevek száma, illetve gyakorisága bizonyít. Az említett családneveken kívül gyakoriak a Körmöci, Kávai, Tandari, Ózsvár, Ladányi, Vajda stb. előnevek. A legutóbbi időkig Kanizsa községen belül állandó a belső migráció Adorján, Kanizsa, Orom és Tresnyevác viszonylatában, mint ahogyan az nyílt, egy központ felé orientálódó településeknél lenni szokott.

Ehhez az állításhoz épp a ragadványnevek szolgálnak tanulságos bizonyítékot. A Bódi (Újhelyi), Csavarta, Milutinovics, Pityó (Milutinovics), Gónó (Pilisi) stb. megkülönböztető nevek különböző falvakban és Kanizsán is igen gyakoriak. Adorján sajátos gazdasági és szociográfiai viszonyai mégis zárttá, némileg elszigetelődötté tették a falut, ami igen kedvezett bizonyos néprajzi sajtóságok megőrzésének és a ragadványnevek kompakt rendszerének is.

A falu lakossága tehát egy adott időben egységes közösséggé vált, kölcsönös gazdasági érdekek, összeházasodás és a kialakult szokásrendszer révén, és ezentúl igen nehezen fogadta be az idegeneket. Adatközlőim, mint általában az

adorjáni lakosok, még ma is számon tartják az évtizedekkel ezelőtt Adorjánra költözött családokat is, és azokat többnyire „hozatottnak” nevezik, akiknek még gúnyneve sincs. Az azonos családi nevű lakosok között ma is él a kapcsolat, habár ez jelenleg már csak lakodalomkor, temetéskor nyilvánul meg.

AZ ADORJÁNI RAGADVÁNYNEVEK KELETKEZÉSE

Az adorjáni megkülönböztető nevek és gúnynevek bizonyos mértékig az egész magyar nyelvterület sajátosságait tükrözik. Keletkezésükben egyaránt ott él a megkülönböztető szándék és a gúnyolódási hajlam, amiben egyrészt már csak a névadásban létező, ma is élő teremtő nyelvi fantáziát lehetjük meg, másrészt a kompakt közösség iratlan, de szilárd törvényeit, amelyek megdicsérnek vagy megbélyegeznek egy-egy emberi megnyilvánulást, viselkedést, vagy lelki tulajdonságot. Csak ez a szokásrend szerzhetté érvényt egy-egy ragadványnév fennmaradásának, hiszen az egyéni kezdeményezés, megfigyelés úgy válhatott névvé, ha az találkozott a közösség véleményével. A jelenlegi ragadványneveket vizsgálva azonban egy érdekes jellegzetességet következtethetünk ki. A megkülönböztetés, nyilván szociográfiai okokból, inkább egész nemzetségekre, családokra, azaz az azonos családnevet viselő, néha 8—10 családra egységesen vonatkozik, nem pedig mint egyénekre. Pl. a Zsidó ragadványnév az mindegyik Ladócki családra vonatkozik, és az egyéni megkülönböztetést az előtaghoz járuló becenevek végzik. Tehát a gúnyoló, helyesebben erkölcsi állásfoglalást kifejező szándék erősebbnek bizonyul mint az egyénítő megkülönböztetés. Erre természetesen csak a legrégebb családoknál találunk példát. Adattáramban épp azért nem hanyagolhattam el a néha ismétlődésnek tűnő, azonos ragadványnevű, de eltérő utónevű családok felsorolását. A kizárólagosan egyénítő szándékú megkülönböztetést csak a legújabb keletkezésű ragadványneveknél érhetjük tetten. Az adorjáni ragadványnévrendszer másik sajátossága az előbbiből logikusan következik. A szakirodalomban megkülönböztető nevekként számon tartott nőági és férfiági öröklődő ragadványnevek is bizonyos szempontból érzelmi okokra utalnak. Abban például, hogy Ilona Verának, Zida Lacinak stb. neveznek valakit, részben az egyéni jellegzetesség hiánya is jelen van, amely jelentősen elősegíti az öröklést.

A GYŰJTÉS MÓDSZERE

Mivel az adorjáni anyakönyvek igen csekély felhasználható adatot nyújtanak a ragadványnevek vizsgálatához, csupán élő nyelvi közlésekre kellett támaszkodnom. Már a gyűjtés kezdetén ismert volt előttem, hogy az adorjániak számos ragadványnevet sértőnek és részben gúnyolónak tartanak, ezért nem szívesen közlik idegennel, bár egymás között általában használgák. Ezért egy-egy adatközlő csak a saját rokonságán kívüliek ragadványnevét hajlandó közölni rákérdezés nélkül. Ebből kiindulva olyan cédularendszert készítettem, amelyben minden háznan utca szerinti elrendezésben egy-egy lap felelt meg, a családfő nevével megjelölve. Ezután ugyan azt a gyűjtőlapot több adatközlő¹ segítségével töltöttem ki. Így alakult ki a nevek

¹ Bábinszki Dezső 55 éves, Lésko Lajos 63 éves, Gruman Herman 68 éves, Tandari Mihály 75 éves, Milutinovics Lajos 18 éves.

teljes rendszere. Ez a módszer más eredményeket is felszínre hozott. Azt tudniillik, hogy más-más korosztályok eltérő ragadványnevekkel különböztetik meg ugyanazt a személyt. Pl. Bánszki Antalt csak a legidősebbek nevezik Burgungyának, saját korosztálya Pipás Bánszkinak, míg a fiatalok Tenkes Kapitányának. A teljes rendszer felgyűjtése után egy-két jó adatközlővel hangszalagra mondtam neveket, és így derült fény a hangtani, nyelvjárási sajátosságokra is.

A ragadványnevek használati formája

Az adorjáni ragadványneveket érzelmi vagy megkülönböztető indítékából eredően, illetve nyelvi felépítésük szerint a következők kategóriába sorolhatjuk.

1. *Egyelemű, önálló használatú ragadványnevek.* Ezeket a hivatalos név teljes mellőzésével, önállóan használják: Pl. Bajuszkirály (R. 2. Varjú I.), Cágér (U. Kávai S.), Júdás (U. Ózsvár S.), Juszker (R. 2. Takács P.), Vizsu (R. 2. Molnár S.).²

2. *Kételemű nevek:* kételemű nevek első eleme állhat családi név helyett: Pl. Badér Pista (Lengyel), Bajusz Dezső (Nagy), Csiszlik Albert (Kávai), Fakó Jani (R. 3. Pörzsölt), Zsákos Miska (U. Sóti).

3. *A családi név előtt és az utónév nélkül álló ragadványnevek:* Pl. Pipás Bánszki (U. Bánszki), Milliomos Dukai (U. Dukai).

4. *Családi név és egyéni ragadványnév kapcsolata:* Kanyó szöke, (U. Kanyó),

5. *A háromelemű nevek.* Csak akkor fordulnak elő, ha valamelyik előd teljes neve öröklődik és ehhez járul az egyéni utónév. Pl: Barna Gyura Ede, Najjóska Jancsi.

6. *Magyarázó forma:* A nem eléggé megszilárdult körülíró formára csak egy példát találhatunk: Dezső bácsi rigója (Nagy Antal).

A ragadványnevek néhány nyelvi sajátága

A ragadványnevek nyelvi sajátágai, mint erre Pelle Bélián is figyelmeztet nagy-részt abból erednek, hogy csak élő nyelvi formában élnek, leírásukra szinte soha nem kerül sor. Így egész fonémák tűnnek el és változnak meg. Például így alakultak ki a Csipős (Cséplős), Lima (Lina), Najjóska (Nagy Jóska) Zida (Ida) névalakok.

A fent említett elnagyolt ejtés mellett a nevek használatában, alakjában a vidékre jellemző általános nyelvjárási sajátosságok is felismerhetők, mint az ö-zés (Fekete Pétör), ë-zés (Séki), magánhangzónyúlás és mássalhangzókieés (Mónár Antal), mássalhangzó palatalizáció (Júdás Simony) stb.

A KÖZLÉS MÓDSZERE

Az adorjáni ragadványnévrendszert a szakirodalomban eddig kialakult rendszerezésnek és az adott terület sajátosságainak megfelelően a következő csoportokba foglaltam össze:

² Helymegtakarítás végett a névhasználati típusokra csak néhány példát soroltam fel, a többi az adatárban található.

A. A névadás oka az alany személyén kívül áll

I. Női keletkezésű nevek

1. az anya családneve
2. az anya utóneve
3. az anya beceneve
4. Az anya családi ragadványneve
5. A nagyanya családneve
6. A feleség családneve
7. A feleség utóneve

II. Férfi keletkezésű nevek:

1. Az apa utóneve
2. Az apa beceneve
3. Az apa ragadványneve és beceneve
4. A nevelőapa családneve
5. Az apai nagyapa utóneve

B. A névadás oka az alany személyével kapcsolatos

1. Testi tulajdonságra utaló nevek, 2. Lelki tulajdonságra utaló ragadványnevek (mindkettőnél világosan elkülöníthető a jelölt személyt önmagában meghatározó név, illetve a hasonlító forma. Ezt az elkülönítést főleg nyelvi felépítés szempontjából éreztem szükségesnek). 3. Szokásra, viselkedésre vonatkozó nevek, 4. szavajárásra és szólásra utaló nevek, 5. birtoklásra utaló nevek, 6. foglalkozásra, jellegzetes terményre vonatkozó nevek (mivel a falu foglalkozás szerint eléggé homogén, az is jelenthet megkülönböztetést, hogy ki milyen haszonnövényt termeszt). 7. vagyoni helyzetre utaló nevek, 8. eseményre vonatkozó nevek, 9. nemzeti hovatartozásra, lakhelyre utaló nevek, 10. népi-etimológiára utaló nevek, ismeretlen vonatkozású utónévből eredő nevek, 11. életkorra vonatkozó megkülönböztető nevek.

C. Ismeretlen eredetre utaló ragadványnevek

Az azonos ragadványnevet viselő egyéneket név szerint felsorolom, hogy arról is képet kaphassunk, pillanatnyilag hányat neveznek úgy és hogyan történik a belső megkülönböztetés az utónevek alapján. Az adattár második részében az alany személyével kapcsolatos ragadványneveknél az öröklődés mértékét és pillanatnyi sorszámát is közlöm az R=régi mellé írt számokkal, pl; Pujka Matyi (R. 3. Vörös Mátyás)

Amennyiben egyéni, újkeletű gúnynévről van szó, a hivatalos név előtt Ú=új áll. Ez a módszer Balog László gyűjtésében is hasznosnak bizonyult.

ADORJÁN RAGADVÁNYNEVEINEK ÉS GÚNYNEVEINEK RENDSZERE

ADATTÁR

A). A névadás oka az alany személyén kívül áll.

I. Nőági keletkezésű nevek:

1. *Az anya lánykori családneve:* Badér Jani (Ladányi János), Badér Lajos (Lengyel Lajos), Badér Pista (Lengyel István), Bekő Maris (Sóti Mária), Benke Panna (Császár Anna), Bognár Zoli (Krizsán Zoltán), Bödő Jani (Zsilinszki János), Bödő Miska (Zsilinszki Mihály), Gónó Palcsi (Pilisi Pál), Gónó Panni (Apró Anna), Hanész Lajos (Horváth Lajos), Hanész Margit (Sándor szül. Horváth Margit), Hufnager István (Máté István), Kanalas Péter (Ágoston Péter), Kanyó Gyura (Bödő György), Kurci Pista (Farkas István), Lipták Roza (Pilisi Rozália), Ripók András (Rekecki András), Ripók Jóska (Rekecki József), Ripók Miska (Rekecki Mihály), Sas Franci (Rimár Franciska), Szentesi Lajos (Körmöci Lajos), Szentesi Sanyi (Makra Sándor), Sziveri Jóska (Ladányi József), Varga Bandi (Törteli András).

2. *Az anya utóneve:* Berta Feri (Körmöci Ferenc), Cicella Bözse (Bilicki Erzsébet), Cicella Pista (Muhi István). A Cicella a Cecília megváltozott alakja, Ilona Vera (Árok Verona).

3. *Az anya beceneve:* Juca Jani (Szabados János), Juca Petyi (Törteli Péter). A Juca a Júlia ma már ritkán előforduló beceneve. Kati Dezső (Sóti Dezső), Lima Jóska (Apró József). A Lima a Karolina becéző formájából (Lina) etimologizálódott. Zida Jóska (Bicskei József) Zida Laci (Bicskei László). Zida > Ida.

4. *Az anya családi ragadványneve:* Hunyás Szilvi (Széll Szilveszter), Lenti Vince (Milutinovics Vince),.

5. *A nagyanya lánykori vezetéknéve:* Bódi Karcsi (Újhelyi Károly), Jacsó Bandi (Tandari András), Jacsó Franci (Tandari Franciska), Jacsó Fercsi (Tandari Ferenc), Jacsó Miska (Tandari Mihály), Jacsó Pista (Tandari István), Szikora Matyi (Horváth Mátyás).

6. *A nagyanya lánykori ragadványneve:* Csiszlik Albert (Kávai Albert), Csiszlik Laci (Kávai László), Csiszlik Pista (Kávai István), Jozsó Fercsi (Milutinovics Ferenc), Jozsó Pista (Milutinovics István), Pósa Jani (Csizmadia János).

7. *A feleség családneve:* Fehér Pista (Ladócki István), Bognár Lajos (Krizsán Lajos), Főjhő Józsi (Apci József), Léső Miska (Takács Mihály), Tanács Matyi (Varga Mátyás).

8. *A feleség utóneve:* Katus Jóska (Mészáros József), Zsófi Lukács (Kovács Lukács).

II. Férfiági keletkezésű nevek:

1. *Az apa utóneve:* Rudolf Guszti (Sarnyai Ágoston), Dávid Matyi (Gazdag Mátyás), Jeremijás Jani (Bábinszki János), Márkus Miklós (Kovács Miklós), Márkus

Pista (Kovács István), Márkus Vilmos (Kovács Vilmos), Máté Feri (Konc Ferenc), Máté Jóska (Konc József), Urbán Imre (Bábinszki Imre), Vince Jani (Sándor János).

2. *Az apa beceneve:* Albi Julis (Bognár Julia Ladócki Albert nevéből), Guszti Jani (Sanyai János), Laci Károly (Bábinszki Károly), Laci Mária (Bábinszki Mária), Náci Maris (Vajda Mária).

3. *Az apa ragadványneve és beceneve:* Barna Gyura Ede (Ladócki Ede), Jankó Tóni Éva (Bus Éva), Jankó Tóni Antal (Körmöci Antal).

4. *A nevelőapa családneve:* Szicskó Lajos (Szabados Lajos).

5. *A nagyapa utóneve:* Gëci Jani (R. 3. Nagy János), Gëci Jóska (R. 3. Nagy József), Gëci Mária (R. 3. Nagy Mária). A Gëci a Gergely ma már nem használatos beceneveként van jelen ezekben a nevekben.

B). A névadás oka az alany személyével kapcsolatos:

I. Testi tulajdonságra utaló ragadványnevek:

A fejezet két összefüggő tárgykörből áll. Az első tárgykörbe soroltam azokat a ragadvány- és gúnyneveket, amelyek a jelölt személyt önmagában próbálják jellemezni és megkülönböztetni. A második csoportba tartoznak azok a nevek, amelyeknek motivációja kialakulásukkor valamely hasonlat, hasonlóság volt. Tehát megszilárdulásuk előtt hasonlító mondat formájában élhetett.

1. Bajúsz Dezső (Ú. Nagy Dezső), „Hosszú bajúsza vót, amit még a templomba is pödörgetött”.

Bajúszkirály (R. 2. Varjú István). „Az apja hatalmas bajúszt viselt kis ember létére, oszt ű vót a falu bajúszosainak királya”.

Bodor Cina (Ú. Borsos József). Bodor hajú ő is és családtagjai is.

Bodri Simony (R. 2. Ózsvár Simon). „Az anyuknak nagyon bodor haja vót, amit űk is jussótak”.

Bika Pista (R. 4. Bábinszki István). „A dédöregapjuk nagy, erős ember vót, így Bika Urbánnak hitták”.

Fakó Fercsi (R. 4. Pörzsölt Ferenc), Fakó Gyura (R. 4. Pörzsölt György), Fakó Jani (R. 3. Pörzsölt János), Fakó Pista (R. 4. Pörzsölt István). A családra általában a szőke haj (fakó), szőke bajúsz és színtelen szemöldök jellemző.

Fekete Pétör (Ú. Ágoston Péter). Nevét fekete haja és sötét arcbőre alapján kapta.

Gëla Jani (Ú. Sándor János). Gúnynevét ferde nyakáról kapta, amire a gëla, ‚ferdenyakú’ tájnyelvi kifejezés is utal.

Hoppász, v. ö. öreg Hoppász (R. 2. Ózsvár János). Körülbelül két méter magas, hatalmas termetű ember volt az apjuk. Erre utal a hoppász ‚nagy-ügyetlen’ tájnyelvi szó is.

Kanyó szőke (U. Kanyó Ferenc), fiatal korában nagyon szőke volt.

Kis Pösze ~ Pöszike, (Ú. Törteli Erzsébet), igen apró, szinte törpe termetű.

Najjóska Jancsi (R. 3. Ózsvár János). „Mán az öregapjuk is hatalmas nagy ember vót, de űk is olyanok lettek.” Bár a név férfiági közvetlen átvételként is felfogható, de ez esetben egybeesik a testi tulajdonsággal.

Rágottnyakú Ferkó (Ú. Tandari Ferenc), Egy műtét nyomán a nyakán nagy, feltűnő sebhely látszik.

Süket Jani (R. 2. Ladányi János), Süket Fercsi (Ú. Pörzsölt Ferenc), Süket Pista (R. 2. Ladányi István), Süket Laci (Ú. Ladányi László). A ragadványnév egyaránt jelöl pillanatnyilag jelenlévő tulajdonságot és pusztánévöröklődést.

Suta~Suta Lajos (Ú. Vajda Lajos). Bal kézzel dolgozik, és úgy is ír.

Vadas (Ú. Sziveri Antal). „Nagyon vad, borzas kinézése van, oszt éccé enevetzte a sógora vadasnak”.

Vörös Etel (R. 2. Ladányi Etel), Vörös Laci (R. 2. Ladányi László), Vörös Lajcsi (R. 3. Ladányi Lajos). A családnak nagyon piros, szinte kicsattanó az arcszíne.

2. Cigány Jani~Cigány Jani bácsi (Ú. Bicskei János), Nagyon fekete hajú és sötét bőrű ember.

Cincér (Ú. Molnár Antal). Nagy bajuszú, de vékony kis ember, aki igen büszkén, bögyösen jár-kel.

Foszför (R. 2. Rózsa József, Rózsa Ferenc, Rózsa Flórián). Hajuk és arcbőrük is vörös, mint a foszför.

Puljka Gyura (R. 3. Vörös György), Puljka Lajos (R. 3. Vörös Lajos),

Puljka Matyi (R. 3. Vörös Mátyás), Puljka Roza (R. 3. Vörös Rozália). Arcszínük igen vörös, amihez még a név kialakulásában hozzájárult a családnév jelentése is.

Purcli Janiné (Ú. Mélkúti Jánosné). „Az asszon lánykorában igen pötyke meg bögyös vastag vót, mint a purcligalamb”.

II. Lelki tulajdonságra utaló ragadványnevek:

A fejezet szerkezetében és főleg nyelvi felépítésében megegyezik az előző felosztással.

1. Buraji Bandi (R. 2. Gecse András). „Nagyon bús, búra teremtett ember vót az apjuk.”

Csavarta Pista (R. 4. Milutinovics István). „Dédapjuk nagyon fősvény vót, és aszt a szegény béresekbül még a lelköt is kicsavarta, kicsikarta.”

Gugus Gyusza (R. 3. Bicskei Gyula), Gugus Vittus (R. 3. Bicskei Viktória). A ragadványnév beszédhibára, de ezen túl korlátozott értelmi képességre is utal.

Savanya Gyurka (R. 4. Kocsis György). A név a túl komoly magatartás, az állandó rosszkedvűség alapján jött létre.

Szent Jancsi (R-2. Sóti János), Szent Miska (R. 2. Sóti Mihály). „Az apjuk nagyon vallásos ember vót, aki még a kocsin is imádkozott, oszt olvasót tartott a kezibe.”

Szuri Amál (R. 5. Milutinovics Amália), Szuri Emil (R. 5. Ladócki Emília), Szuri Lajos (R. 5. Milutinovics Lajos). Mikó a nagyöregapjuk házat épített, a fundamentumba tanát egy üst kincset, oszt nagyon gazdag lett. A szegényembert meg mindig csúfóta, oszt mondták is rá, hogy mindig szúri, szurkáli az embört.

Szuszi, ~ Szuszi Lajos (R. 3. Körmöci Lajos). „Az öregapjuk szuszogós, szuszi-muszi észjárású embör vót, oszt így lett a nevük.

Tosza Lajos (R. 2. Vörös Lajos). „Az apjuk lassu, tétovázó ember vót, akit mindig noszogattak, toszogattak a többiek”.

Vitéz Miska (Ú. Fehér Mihály). Hősködő, nagyokat mondó ember, aki a katonaelményeiről szívesen mesél.

Zsákos Miska (Ú. Solti Mihály). „Mikó mán kezd zsendüni a termés, zsákot vesz a hóna alá, oszt járja az ugarakat meg a rétet, oszt amit a szeme meglát, a keze nem hagyja ott.”

2. Cágér (Ú. Kávai Imre). Igen pontos embernek tartja magát, ezért mondják rá: Úgy jár, mint a cágér” (óramutató).

Binder, Hohmann, Sáringer (Ú. Takács Sándor). Az adorjáni termelőszövetkezet jószágfelvásárlója, akit olyannak tartanak mint a régi zsidó felvásárlókat, akik szintén jártak a faluban, tehát ravasznak és fondorlatosnak. Ezért jelölik ezekkel a neveikkel.

Curcil (Ú. Sarnyai József). Fennhéjázó, parancsolni szerető ember így maradt rajta a Churchill miniszterelnök nevének írásképet tükröző etimologizált név.

Máris szomszéd (Ú. Sarnyai József). A budapesti televízióban bemutatott népszerű rajzfilmsorozat egyik alakjáról nevezték el, mivel állítólag kellemetlen, kötekedő szomszéd hírében áll.

Róka Jani (R. 3. Ladányi János), Róka Maris (R. 3. Csizmadia Mária).

Róka Matyi (R. 3. Csizmadia Mátyás). A név furfangosságra, számító ravasz-ságra utal.

Sáringer Jani V. ö. Binder, Hohmann, Spéró (Ú. Zödi Ferenc). Bohókás, tréfálkozó ember hírében állt fiatal korában és az egyik cirkuszi előadás bohócának, Sperónak (Pero) nevét kapta a falusiaktól.

Tenkes kapitánya (Ú. Bánszki Antal). Nagyhangú, beszélni szerető ember, aki csodálatos történeteket szokott előadni, így azonosították a Tenkes kapitánya című magyar film címszereplőjével.

Zsidó (Ú. Gróman Hermann), Zsidó Jani (R. 5. Ladócki János), Zsidó Pali (R. 5. Ladócki Pál), Zsidó Pista (R. 4. Ladócki István), Zsidó Tibi (Ladócki Tibor R. 4.). Eredetileg a zsidó jószágfelvásárlókkal és bőrkereskedőkkel való együttműködés szolgált a névadás alapjául, de idővel lelki tulajdonságot jelölő ragadvány-névvé vált, amely a kereskedelemmel, az üzleti fogásokkal járó furfangosságra céloz.

III. Szokásra, viselkedésre, kedvenc ételre stb. vonatkozó ragadványnevek:

Fütyű Béla (R. 2. Csanádi Béla), Fütyű Gábor (R. 2. Csanádi Gábor), Fütyű Pali (R. 3. Csanádi Pál), Futyű Roza (R. 2. Csanádi Rozália). „Az apjuk mindig fütyűt, fütyűrészett, oszt azóta Fütyűnek becézik őket.”

Görhe Péter (R. 2. Csizmadia Péter). „Amikó Adorjányra kerűtek, az anyuk minden nap görhét süített (kukoricalisztból készült sütemény,) oszt eszt ették mindig.”

Pipás ~ Pipás Antal, ~ Pipás Bánszki (Ú. Bánszki Antal). Évtizedek óta pipázik, szinte nem is lehet anélkül látni.

Szitkás Bandi (R. 2. Varga András), Sitkás Miska (R. 2. Varga Mihály). Egyik rokonuk mindig sitkával, „kis zsitva” játszadozott gyermekkorában és azóta öröklék ezt a nevet.

Tarhonya Ferkó (Ú. Konc Ferenc), igen sűrűn főzetett tarhonyát odahaza.

Trücsök Jenő (Ú. Tandari Jenő). „Mindig tökmagot töröget, oszt aszt monták, ahun gyün a Jenő, oszt állandóan rágsál, mint a trücsök”. Így lett Trücsök Jenő.

IV. Szavajárásra, szólásra utaló ragadványnevek:

Cucus Jani (Ú. Fehér János). Míg iskolába járt, mindig cucust (cukor) evett, és mindenkitől azt kért. Így kapta nevét.

Dezső bácsi rigója (Ú. Nagy Antal). „Sok korai cseresznyéje vót az apjának, oszt az Antal gyerekkorába horta ki az uccára a többi gyereknek, de az apja észrevette, és kérdezte: „Antal mé fogy a cserésznye?” „Hát apám a rigók eszik.” Azóta sokszor mondják neki: „Dezső bácsi rigója, fogy-e még a cseresznye?”

Földi (Ú. Molnár Miklós). Kupuszináról költöztek Adorjánra és mindenkit földinek szólított, így maradt rajta a név.

Fuci (Ú. Sándor Ferenc). A futba.labdát nevezte fucinak, így vált ragadványnevévé.

Germány Kristóf (Ú. Miskovity Mihály). Cigány származású és amikor 1971-ben a cigányok az árvíz után a faluba költöztek, ő valami Germány Kristófról beszélt szomszédjainak.

Huppa ~ Öreg Huppa (Ú. Jaksi Sándor). Fiatal korában valamilyen sohasem látott madarat vett észre, és azt kiabálta: „Ott repül a huppaóru madár!” Ez elég érdekes volt ahhoz, hogy ragadványnévként szolgáljon.

Kánta (á) Kánta Károly (Ú. Mihálykó Károly). Zentáról költöztek Adorjánra magukkal hozva a Zentára jellemző illabiális ejtésre hajló a hangot a kanta (kanna) szóban, ami a falusiaknak furcsa és idegenszerű volt.

Késza Pista (R. 2. Sóti István). A dohányzacskót nevezte keszának, a szerbhorvát eredetű kesza ‚zacskó’ kifejezés alapján.

Lajka (Ú. Vajda Lajos). Az orosz úrkisérlet idején állandóan Lajkáról beszélt.

Miszte Jóska (Ú. Dukai József). Ha valakinek bemutatkozott miszternek mondta magát tréfából, ami azután némi változással nevéhez is tapadt.

Onáj bácsi (Ú. Törteli Lajos). Ha ritkán szerbekkel kellett beszélnie, ha kellett, ha nem, a szerbhorvát onaj mutató névmást használta.

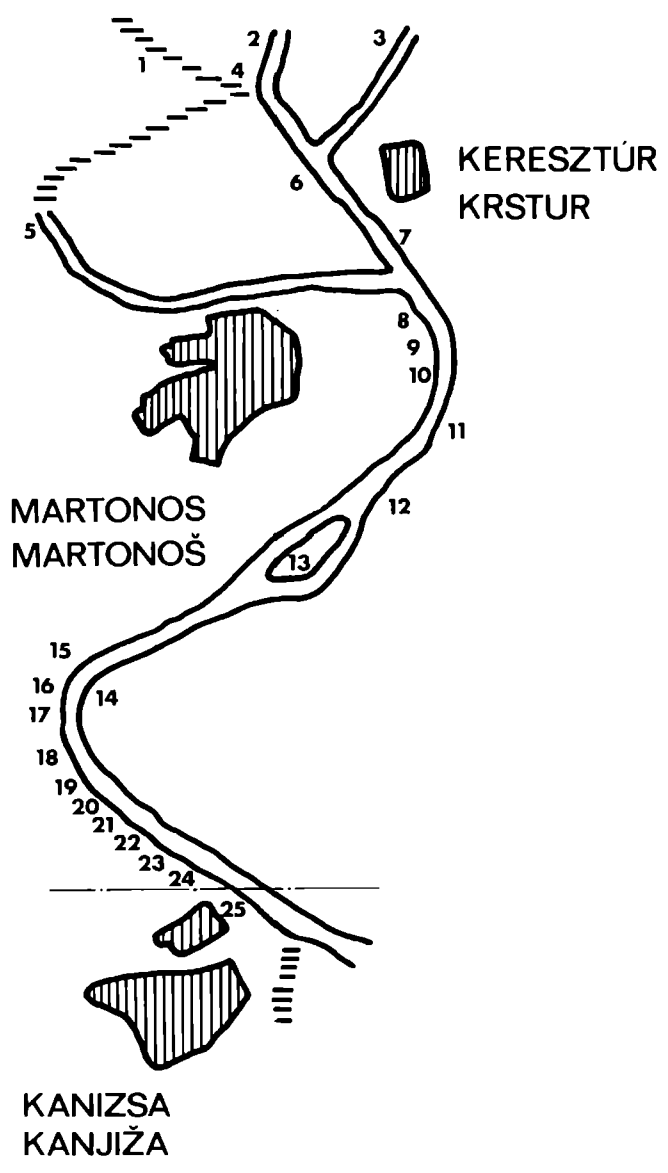
Pistoka (Ú. Miskovics Mihály). Az István nevet becézte így és ennek következtében egyik ragadványnevévé vált.

Sunkás Antal (Ú. Harmat Antal). „Amikó még fijatalok vótak, abba a régi időbe, egész heteket is kaszáták a búzát, oszt az Anti is ott vót velük. Ő sose regelizett a többive, hemen később leüt maga enni, oszt minden nap egy kis sonkát megevett. Ezekután nem is ebédőt. Ha kérdezték tüle, hogy mit önné, ü mindig azt mondta: sunkát, fijajim.”

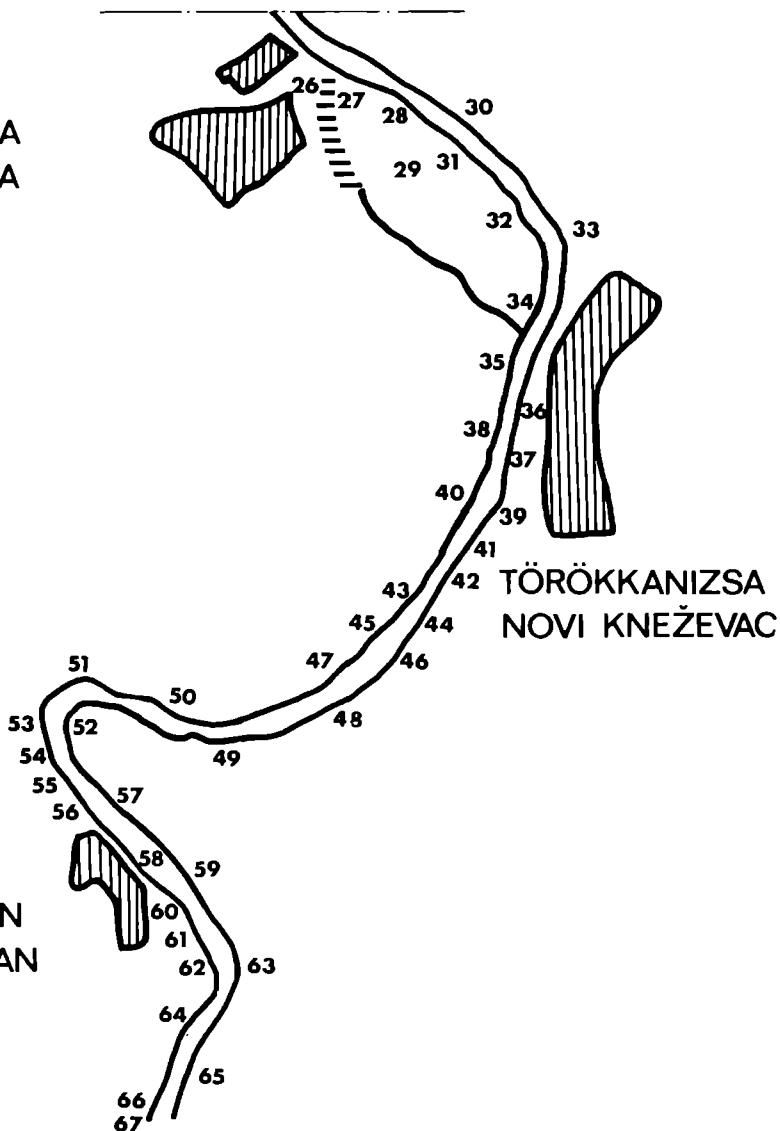
Zoli (Ú. Kanyó Nándor). Nem léven jó levélíró, a katonaságnál egyik társának evelét másolta le szüleinek, ami alá odakerült véletlenül a „Fijuk, Zoli” aláírás is.

V. Foglalkozásra, jellegzetes terményre utaló ragadványok:

1. Birkás Illés (R. 2. Muhi Illés), Birkás Imre (Ú. Hegedűs Imre). Mindkét család birkatenyésztéssel foglalkozik.

KANIZSA
KANJIŽA

Borbé Miska ~ Borbé Miska bácsi (Ú. Csanádi Mihály). A falu borbélya. Bótos Gyura (Ú. Csizmadia György), a falu boltosa.

Bulgár Jancsi (Ú. Elhard János). Bolgárkertészettel, azaz kerti vetemények termesztésével foglalkozik.

Csipős Pali (R. 2. Konc Pál). Apjának cséplőgépe volt, (cséplős > csíplős csípős).

Csiri Miska (R. 3. Varga Mihály). Nagypapja a falu cipésze volt valaha és ragadványnevük a börragasztóval kapcsolatos, (csiriz > csiri > csiri).

Dobos Fercsi (R. 2. Bicskei Ferenc)+. A családfő a falu kisbírója, dobosa volt hosszú ideig.

Dudás Lukács (Ú. Szecsei Lukács). A falu zenésze és kántora volt hosszú ideig. Hentes Laci (Ú. Törteli László).

Juli mama (Ú. Vajda Júlia). A mama utólag arra utat, hogy a nevezett kofasszony volt hosszú ideig.

Kántor Lukács (Ú. Szecsei Lukács) v. ö. Dudás Lukács.

Kovaács Gyurka (Ú. Kocsis György). Kovács a szakmája.

Kupecék (Ú. Horvát Mihály), Kupec Lajos (R. 2. Fehér Lajos), Kupec Pista (Ú. Tandari István). Lovakat árulnak és csereberélnek.

Mézes Imre (Ú. Hegedűs Imre), Mézes Laci (Ú. Hegedűs László). A faluban ők szereztek először néhány kaptár méhet, és mézet lehetett náluk kapni.

Mónár Antal (Ú. Fehér Antal). Valamikor vízimolnár volt a Tiszán.

Pálinkafőző Katica néni (Ú. Bicskei Katalin), Pálinkás János (R. 2. Bicskei János), Pálinkafőző Laci (R. 2. Bicskei László). A családnak pálinkafőzője volt és mindhárman ott dolgoztak.

Pék Pista (Ú. Nagy István).

Susztér (Ú. Sóti Mihály). Cipész.

Szákos Sándor (Ú. Törteli Sándor). Szákokat, „halkiemelő háló” készít eladásra.

Szódás (Ú. Körmöci Lajos). Szódavíz készítésével és árusításával foglalkozik.

Temetős Gyuszi (Ú. Körmöci Gyula). A falu temetőcsősze.

Útász Pista (Ú. Lukácsi István). A Kanizsa környéki utakon utászodott hosszú évtizedekig.

Virágos Jani (Ú. Sándor János). Virágkertészettel és virágok árusításával foglalkozik.

2. Burgungya ~ Burgundija (Ú. Bánszki János), Burgungya Miska (R. 2. Bánszki Mihály), Burgungya Matyi (R. 2. Bánszki Mátyás). A család legidősebb érfitagja Bánszki Antal elsőként termesztett burgundija répa nevű takarmánynövényt.

Dinnyés Jancsi (Ú. Ladányi János). A falu legismertebb dinnyetermesztője.

Paprika (R. 2. Kovács Miklós), Paprika Fercsi (R. 2. Kovács Ferenc). „Az apjuk gépészember vót, de vergődött mindenfélére, legtöbbet a paprikáva.”

Uborkás Jani (Ú. Ágoston János) Uborkát termesztett.

VI. Birtoklásra utaló ragadványnevek:

1. Ez a típus igen kis megterheltségű a faluban. Dutrás Jóska (Ú. Bicskei József). Egy Dutra márkájú olasz traktora volt, erről kapta nevét.

Murga (R. 2. Bús Mihály). Az apjának egy Murga nevű szamara volt, amiről az egész család ragadványneve kialakult.

VII. Vagyoni helyzetre utaló nevek:

Ez a típus szintén ritkán fordul elő.

Kulák Miska (R. 2. Fehér Mihály). Valamikor több maximumnyi földjük volt, és a leggazdagabb családok között tartották őket számon.

Millijomos Jóska (Ú. Dukai József). Igen gazdag, sokpénzű embernek tartják.

VIII. Eseményekre utaló ragadványnevek:

Cserepés Pali v. ö. téglás Pali (Ú. Bus Pál). „Amikó a szövetkezeti épületeket emeték, cserepet meg téglát szerzett magának, oszt éccő rajtakapták.

Csuka Józsi (R. 4. Szabó József), Csuka Margit (R. 4. Szabó Margit), Csuka Miska (R. 4. Szabó Mihály), Csuka Pista (R. 4. Szabó István), „A dédöregapjuk fürdött éccő a Tiszán még gyerekkorában. Meztelenül ugrándozott, de éccő csak ekiátotta magát; „Jaj, megharapott a csuka!” Aztán mondták is, ehun gyün a csuka!”

Jézus Ferkó (R. 2. Bicskei Ferenc), Jézus Jani (R. 2. Bicskei János), Jézus Jóska Ú. Bicskei József). Bicskei József egy húsvéti templomi játékban, a pásióban Jézus szerepét játszotta és a megfelelő énekeket énekelte. Ennek emlékéért őrzí ragadványneve.

Jójárt Ferkó (Ú. Tandari Ferenc). „Nem valami szép, de nagyon gazdag leányt vett e feleségű, oszt rámonták a falusiak, hogy ez a Fercsi is jójárt a házassággá.”

Judás ~ Judás Simony (Ú. Ozsvár Simon). „A húsvéti pásióban ü játszotta a Judás szerepít a templomba, ami rajta is maradt.”

Liba Jani ~ Jancsi (Ú. Takács János). Állatorvos segédjeként dolgozott és állítólag az egyik baromfioltás közben egy farka libát haza akart hajtani. Ekkor nevezték el Liba Janinak.

Sëki ~ Sëki Lajos (R. 4. Lékó Lajos), Sëki Panna (Kovács Panna R. 4.) Sëki Urbány (R. 3. Lékó Urbán). A név eredetét Lékó Lajos mesélte el: „Az én anyámnak az öregapja a Tisza mellé ment lakni. Alattunk vót a vizimalom. Na, oszt az én öregapám a malomba vót vízimónár, kiadó. Na, oszt eccé gyütt vóna ki partra ladikká, de hirtelen oljan szél támadt, hogy a ladikká men birt se a malomba menni, de se a partra. Oszt vót egy Körmöci Pali bácsi nevezetü: – Na, – aszongya – Gyura, së ki – së bë?l Így rámaradt a se ki-se be, amibü asztán csak Sëki lett.”

Tímár Pista (R. 2. Magda István). „Az öregapja éccő leöntött egy bornyút petróleummá, mert tetves vót, oszt meggyútotta, hogy épustujjonak. A jószág meg kínyában a szalmakazalzó szaladt, oszt fgyútotta, na meg a búre is jó kikészüt, így asztán enevesték üket tímároknak.

IX. Nemzetre, lakhelyre és egyéb hovatarozásra utaló ragadványnevek:

Mácsai Antal (R. 3. Szabados Antal), Mácsai Jóska (R. 3. Szabados József), Mácsai Szilvi (R. 3. Szabados Szilveszter). A család egyik férfitagja valaha egy Mácsai nevű pap mellett volt szolgál.

Póló Anti (R. 5. Milutinovics Antal), Póló Boris (R. 5. Milutinovics Borbála), Póló Lajos (R. 5. Milutinovics Lajos), Póló Miska (R. 4. Milutinovics Mihály). Az 1750-es években lezajlott betelepítések idején a betelepültek már itt találtak néhány kiváltságot élvező családot, többek között a Milutinovicsokat is, akik a hagyományok szerint lengyelnek tartották magukat, amire a Póló családi ragadványnév is utal.

X. Népi-etnológiai családnévből eredő ragadványnevek:

Kánya Jani (R. 2. Sándor János), Kánya Jóska (R. 2. Varjú József). Az apjukat illetve az anyjukat varjúnak hívták amiből kánya lett.

Vihar ángyó, (Ú. Szél Julia), mivel igen hangoskodó természetű, a Szél vezetéknevet viharra alakították a falusiak.

XI. Ismeretlen vonatkozású utónévből eredő ragadványnevek:

Tóni (R. 2. Sarnyai Ágoston).
Zsiga (R. 2. Körmöci Gizella)

XII. Életkorra vonatkozó megkülönböztető ragadványnevek:

Kis pék (Ú. Nagy István), a fiatalabb pék.
Kis Vizsu (Ú. Rekecki Mihály).
Öreg burgungya (Ú. Bánszki Antal).
Öreg Huppa (Ú. Sándor János).
Öreg Jaksi (Ú. Jaksi Ferenc).
Öreg pék (Ú. Nagy Géza).
Öreg Vajda (Ú. Vajda Lajos).

C). Ismeretlen eredetű ragadványnevek:

Burda Imre (R. 4. Oszacsek Imre), Burda Pista (R. 4. Oszacsek István).
Digi Pista (R. 2. Oszvár István), Címet Anti (R. 2. Sóti Antal).
Címet Lukcsi (R. 2. Sóti Lukács). Cina (R. 3. Jaksi József), Cina Pista (R. 3. Jaksi István)., Gigics (Ú. Miskovics Mihály).
Gula Béla (R. 3. Borsos Béla), Gula Jani (Borsos János R. 3.) Gula Józsi (R. 3. Borsos József). Gula Mengyi (R. 3. Borsos Menyhért). A ragadványnévben valószínűleg becenév rejlik.
Juszker (R. 2. Takács Pál), Pityó Ferkó (R. 2. Rekecki Ferenc), nevelt fiú, (Pityó Lajos (R. 5. Milutinovics Lajos), Poté (R. 2. Elek László).

Pótorá Maris ~ Poltura Maris (R. 3. Muhi Mária szül. Kálmán), Poltúra Pali (R. 3. Kálmán Pál), Pótúra Matyi (R. 4. Kálmán Mátyás), Siha (Ú. Molnár Lajos), Sikom (R. 2. Radics Ferenc).

Sutyó Ferkó (R. 2. Ladányi Ferenc), Szuda (Ú. Törteli János), Timi (R. 2. Törteli Ferenc), Vizsu (R. 2. Molnár Sándor).³

³ A ragadványnevek eredetére vonatkozó magyarázatokat a névcikkek után közlöm. Ha adatközlőimtől összefüggő szöveget kaptam egy-egy névről, akkor az idézőjelben található a nyelvjárási ejtés figyelembevételével. A több adatközlés alapján kikövetkeztetett magyarázatok pedig idézőjel nélkül, köznyelvi alakban állnak.

SZELI ISTVÁN

**ADALÉK A „REGIONÁLIS IRODALOM”
VIZSGÁLATÁNAK KÉRDÉSÉHEZ**

Irodalmi önarcképünk jobbára deduktíve bontakozik ki: előbb születnek meg a nagy lélegzetű összefoglalások, a szintézis igényű irodalomtörténetek, s csak ezek után a mikroszkopikus jelenségekkel, a „peremirodalomokkal”, a részletekkel is törődő tanulmányok, az irodalmi kisegisztenciákat számba vevő rész-stúdiumok. A jugoszláviai („vajdasági”, „délvidéki”, „bácskai”, „utódállambeli”) magyar irodalom fogalmának és fejlődési feltételeinek viszonylag kései megszületése áll e jelenség hátterében: itt sokáig csak írók voltak, esetleg vidéki redakciók vonzaskörében élő kisebb csoportok, amelyeket a „helikonok”, az egységesítésre irányuló törekvések, a szervezettebb fellépést támogató mecénások nem tudtak irodalomná (szellemi organizmussá) felnevelni. Voltaképpen csak a két legjelentősebb folyóirat, a Kalangya és a Híd (valamint közvetlen elődeik) megindulása nyomán kezdtek kirajzolódni a fővonulatok. Ezekről az évektől kezdve beszélhetünk irodalmi életről is, amely már minőségileg más fogalom, mint magános alkotók irodalmi passziója vagy elszigetelt körök literáris kísérletei.

Ez a helyzet az irodalomtörténet-írást kettős feladat elé állította: egyfelől egyének, kisebb csoportok, táborok, hullámok, eszmei tájékozódás és osztályképviselet szerint kellett szemlélnie anyagát, másfelől meg kellett mutatnia az alkotóelemek egységét, struktúráját, az irodalomná szerveződés folyamatát. Így aztán a régebbi korszakokra nézve – éppen azért, mert azokon kevésbé láthatók a szerves és folyamatos fejlődés vonalai – inkább csak individuális alkotók és művek képét rajzolhatjuk fel, viszont a korban hozzánk közelebb álló jelenségeket az irodalomtörténet-írás már organikus formaként foghatja fel és tárgyalhatja.

A két világháború közti irodalom e szintetikus bemutatását Bori Imre impozáns munkája (A jugoszláviai magyar irodalom története, 1968) vállalta magára, láttatva azokat a tényezőket is, amelyek e minőségi változást eredményezték. Irodalmunk régebbi anyagát azonban – legalábbis ez idő szerint – még nem lehet messzi századok távolából érkező oldalerek és mellékfolyók vízgyűjtőjének felfognunk. Noha voltak helyi kezdeményezések, útkereső vállalkozások, sőt egyedül itt lehetséges írói szemlélet- és magatartásformák vagy témakörök, irodalmunk múlt század végi vagy világháború előtti korszakát mégiscsak afféleképpen lehet jellemezni, ahogy Kazinczy a magáét: „... valamint gyermeknek és ifjúnak nincs kifejlett arca, ’s az csak a férfi kor’ éveiben jó meg: úgy arca nyelvünknek ’s literaturánknak sincs, míg nekedésben vagyon.” Ha ezúttal mégis e korszak íróiról és műveiről beszélünk, azért tesszük,

mert – Kazinczy ellenében – a „nevekedés” korszakának eredményeit sem tartjuk elhanyagolhatónak önarcképünk megrajzolására tett kísérletünkben, irodalmunk szinképelemzésében. Egy készülő, önmaga megteremtésére vállalkozó kultúra nem mondhat le egyetlen összetevőjéről sem. A látszat ellenére ugyanis mindez bizonyos formában mégiscsak beleépült hagyományvilágunkba, hisz már a századforduló idején is feltűnnek a népiesség, a „modernség”, az „européerség”, a hagyományosság, az urbánusság, a regionalizmus stb. fogalmai, ízlésformái, amelyek a későbbi évtizedekben fokozottan visszhangoznak a már konszolidált „vajdasági” magyar irodalomban. S e tünetek persze észlelhetők, kitapinthatók nemcsak a központnak számító Szabadka, Újvidék, Zombor irodalmi életjelenségeiben, hanem a „mélyprovinciában”: a kis mezővárosok kérész életű irodalmi lapjai körében is. Anélkül, hogy e helyi (vagy éppen: helységi) színnek a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk, ezeket is regisztrálni szeretnénk, mert hozzásegíthet bennünket a táj önmagát megörökítő törekvéseihez.

A kérdések, a kételyek (a mérték és érték szempontjai) szinte természetesen vetődnek fel egy olyan vállalkozás esetében, amely egy vajdasági keretekben is jelentéktelennek tudott városka irodalmi próbálkozásait helyezi a vizsgáldás előterébe.

Magunk is majdnem a merészséggel határos vállalkozásnak látjuk e regionálisnak mondott vajdasági irodalom külön régiójáról írni, amikor tudvalevő, hogy sem azt a tágasabb, sem ezt a szűkebb határu műveltséget nem lehet az ismert kultúrtájak olyan félreérthetetlen és nyilvánvaló jegyeivel definiálni, mint például a szegedi tájirodalmat vagy akár a „zombori fordítói kör” néven emlegetett csoportosulást. Mert hogy a „zentaiakról” külön is szólhassunk, előbb azt kell eldöntenünk, hogy vannak-e ennek a mindig perifériának számító mezővároskának a világában olyan művelődési törekvések, amelyek, mint Hlebina, Hódmezővásárhely vagy éppen Szeged esetében, külön akcentussal vennének részt egy közösség művészeti-irodalmi életének kialakításában? Lehet-e, érdemes-e tehát végső soron művelődési térképünkön a zentaiakat külön is jegyeznünk? Nem afféle hétszínfalát, kutyabórt, pedigrét kutató divat-e az ősök keresése irodalmunk újabb történetében, mint mondjuk az újjgazdagok gyűjtőszennvedélye, amely az igazi műértékek mellett egyforma buzgalommal raktározza a „neobarokk” bútordarabokat, a repedt szénvasalót, a kováspuskát vagy a csempe rézmozsarát?

Az utóbbi néhány esztendőben folyton igazolnunk kell eljárásainkat és „felfedezéseinket”, „kisajátító” törekvéseinket, azt például, hogy elegendő alap-e ehhez az itt-születés, az itt leélt néhány etszendő vagy a rólunk is szólás az olyanok esetében, akik immár nem lokálisan, helyi érdekekkel írták be nevüket a magyar művelődés könyvébe. S igazolni kell azt is, miért tartjuk nyilván az olyanokat, akiknek a neve legfeljebb valamely helyi lap olvasóközönségének rádiuszával mérhető. Olyan kérdések ezek, amelyek körül esztétikai rendszerek és irodalomtörténeti koncepciók mérköztek és mérköznek egymással máig sem eldöntött heves harcokban. Nem szónoki kérdés-ként vetjük fel ezt magunk is, hanem azért, mert az a feladatunk, hogy szemlét tartsunk az írásnak nevesebb vagy szerényebb zentai mívesei fölött, akik köztünk éltek vagy innen indultak el boldogabb, derűsebb szellemi égtájuk felé.

Nagyon jól tudjuk, hogy Zenta nem Kisköröse, nem Stradfordja vagy Jaszsnaja Polyanája az irodalomtörténetnek. Tudjuk, hogy itt nem született olyan nagyságrendű író, akiért, mint Homéroszért, hét város versengett volna mégis sokaknak a nevét jegyzi az irodalomtörténet. Vagy úgy és azért, mert sorsa itt „veté őt ez

munkás világba”, vagy azért, hogy hányattatásai során itt talált tartós vagy átmenet, hajlékot magának, s épített bele valamit életművébe abból, amit itt látott, érzett vagy átélt. Sokat persze még a világra oly érzékenyen reagáló lírikusnak sem nyújthatott ez a város, de egy-egy vonás, szín vagy hangulat, egy-egy különleges emberi figura mégis megkaphatta a képzeletét vagy háttérül szolgálhatott kisebb vagy nagyobb kompozíciójához, amiben aztán az utókor a felismerés jóleső érzésével vehette észre a környezet sugalmazó erejét. A modern alkotáslélektan nemhiába hivatkozik Móricz Életem regénye című művére, amelyben az író voltaképpen csak élete első tíz esztendejének történetét írta meg, tiszacsécsi élményvilágáról, a szülőföld inspirációjáról téve benne vallomást:

„Ma három hónapja egyetlen pihenő napom, sem éjszakám nem volt. Egyetlen izzásban égett az agyam: talán soha ennyire nem fűtött át a tűz.

Újraéltem egész életemet.

Nem is kívánok többé magammal foglalkozni.

Tíz éves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt.

Írhatnám még a világ végéig, az életem végéig. Mínek. Ennél többet nem mondhatok magamról.”

Így ejti rabul Zenta „fogadott gyermekét”, Stevan Raičkovićot is a gyermekkori otthon végtelenbe futó udvarra, mindenekelőtt pedig a magáévá váltott Tisza, az örök motívum, amely mintegy a Radnóti-vers tételét igazolja a repülősről és a tájról: akinek csak „térkép e táj” s csak látcsón tárulkozik fel előtte, az nem tudhatja meg soha, mit sugallnak a terek, az utcák, a folyó, de akinek a lábához „térdepel a bokor”, azt megajándékozza magával és titkaival, mint őt, Raičkovićot is:

„A Tiszát először távolról, a házunk kis padlásablakából láttam, a városnak egész a túlsó széléről. Akkor fehérnek és keskenynek tetszett, mint piszkos házfalon az a bádogsatorna, mely ezüstösen villog a napsütésben, fémszerű csillogást sugározva keskeny felületéről. Ezzúttal azonban egészen más helyzet adódott.

Új lakásunk ott volt közvetlenül a parton. Csak 10—12 lépést kellett az embernek megtennie a meredeken levezető betonlépcsőkön, aztán lehajolt, leengedte a kezét, s elernyesztett tenyerét körülnyaldosta az ismeretlenségbe iramló víz szelíd áramlása. Ez volt az igazi Tisza, amely lábamnál sietett tova messzi végcélja felé, az első kanyarban eltűnt a szemem elől, nyoma veszett a mozdulatlan, fekete uszályok mögött. Milyen mélységesen tévedtem amikor ugyanezt a Tiszát a kis padlásablakból néztem! Egyáltalán nem volt olyan fehér, amilyennek korábban mutatkozott. Keskeny sem volt. Legfeljebb egy-egy nyújtózkodó kis hullám villant meg olykor vakítón a napfényben, de csakhamar ellobbant. Amint ez a pillanatnyi fényjáték megszűnt, a széles, zavaros vízi Tisza újra elem tárult, a közepe táján nagy sárga örvények kavargtak, fűzfagallyat, korhadt fadarabot, szalmaszálat, perzselt fücsomót forgattak.

Előfordult, hogy egész alkonyatig ott maradtam a folyóparton. Ilyenkor valami hideg lehelet áradt felém a széles, sötétbe vesző vízhatról, s figyelmeztetett, hogy jó lesz hazaindulnom. Lassan ballagtam föl a lépcsőkön. Körös-körül csak a csend, a friss levegő és a félhomály. Lépteim hallatszottak csupán a betonkövezeten. Bár ezt sosem tudtam pontosan meghatározni, csakugyan hallatszik-e a folyó, mögöttem mégis éreztem a fázós Tisza titkos neszezését, amint beleveszett az éjszakába, az uszályok mûgötti messzeségbe.”

Sok-sok évvel ezelőtt írtam le az alábbi sorokat, amelyek miatt annak idején majdnem megkövezték a Heimatkunst-féle irodalmi elvek feltámasztásának vádjával:

„Valóban nagy itt a mozdulatlanság... agyig ér a sár és sok a nádtető. De az is igaz, hogy ez jó kötőanyag, sokszor jobb a behozatalnál. Európa minden népe, faja, vidéke a maga anyagából építette fel irodalmát és művészetét. Akit a tág Európa pöffeszt, gondolja meg, hogy Thomas Mann világtávlatainak fókusza egy Lübeck. És a csodált Bretagne-ban még nemrég is voltak veremlakások és földkunyhók. És lett belőlük sarjadt szellem, hamisítatlan európai. Ezt ébresztgetni itthon is, felnevelni magunknak, Európához emelni: felelősebb feladat, mint a készet adaptálni. Persze, sokkal küzdelmesebb is... Móricz mondta ki azt az igazságot, hogy csak a kis közösségek vezetnek el a humanisták álma, a nagy közösségek felé...”

Olcso dolog lenne most azt mondani, hogy az idő engem igazolt. Nem igazolt. Ma is azt vallom, hogy nem a táj teszi az író, hanem az író a tájat. S egyáltalán: már rég túlléptünk a taine-i környezet szemléleten. De ha mégis arra kell vállalkoznunk, hogy így, összegezve, egy tájegység lelkét tapogassuk ki, akkor nem mondhatunk le semmiről, annak egyetlen összetevőjéről sem, még ha csak egészen periférikusan tartoznak is irodalmi kultúránkhoz. Mert hogy egy szűkebb közösség kulturális képe megalkotott legyen, a kimagasló csúcson kívül a szelidebb lankákat is bele kell illeszteni a képbe. Az emberi műveltség igazi hordozói ugyanis nem mindig és nem kizárólagosan az izlést és irányt diktáló, modort és iskolát teremtő nagy alkotók között kell keresnünk. Az ormok és csúcsok közöt völgyek és dombok húzódnak, amelyek a teret kitöltve közvetítik a nagyok üzenetét korokon, népeken és nemzedékeken át. Nélkülük nincs folytonosság, nincsen kultúra, nélkülük idegen, messze fény a csillagoké. A sok esztétikai tévhit közül talán Benedetto Croce a legnagyobb, aki a Poesia és a Letteratura forgalmát és jelenségeit oly mereven elkülöníti egymástól, az elsőbe sorolva a kiugró nagy alkotókat és alkotásokat, a másodikba az irodalmi élet szekunder jelenségeit, de ez utóbbiaktól még a létezés jogát is megtagadja.

Mi nem járhatunk el a crocei recept szerint. Nem vagyunk olyan gazdagok, hogy eleve lemondjunk azokról, akik sohasem eveztek az irodalom mélyvizeire, megmaradtak a betűvetés és rímfaragás „passzionátus” fokán, s legfeljebb ha egy vékonyka versfüzet maradt utánuk a szerző magánkiadásában, vagy egy-két pedánsan megírt tanulmányféle a gimnázium évkönyvében olyanféle címmel, hogy Horác és a magyar költészet, vagy A családi érzés Petőfi lírájában.

De úgy hisszük, máris igazságtalanok vagyunk magunk is, hisz vannak köztünk akadémikusok, nagynevű lapvezérek, sikeres színpadi szerzők, akiknek százas szériában játszották darabját fővárosi és külföldi színpadok, elhíresedett művészek vagy irodalmi társaságok korifeusai, akik utcát, teret, szobrot, emléktáblát kaptak városuktól, s akikről itthon vagy külföldön doktori értekezés készült. Vannak aztán – persze nagy többségben – olyanok, akikről a mindentudó Színyei vagy a „nagyintér” is csak néhány sornyi adatot takaríthatott be. Vannak, akik itt éltek le egész küzdelmes életüket, s csak meghalni mentek idegenbe, s vannak, akiknek Zenta csak egy anyakönyvi bejegyzést, hotelcímet vagy hónaposzobát jelentett. Vannak hívek és hűtlenek, szülővárosukkal büszkélkedők és miatta szegyenkezők, törzsökösök, és befogadottak, eljegyzettek és megtagadók: vagy száz ismerősen csengő név, de olyan is, amelynek hallatán még a szakember is meglepetve kapja fel a fejét: Vajh ki ő és merre van hazája?

Az igazán jelentősekről már megírták a monográfiákat, kiadták összes vagy válogatott műveiket, beszerkesztették őket az antológiákba, kijelölték a helyüket hagyományaink között. A „derékhad” azonban (az állandóság és a folyamatosság

letéteményesei) mindeddig csak kevés figyelmet érdemelt tőlünk. Pedig milyen furcsa is, hogy mondjuk Ady Endre, a fiatal újságíró, akkora teret szentel egyikük-másikuknak, a mi tudatunkból pedig mily végérvényesen kilúgozódtak. Igen, az idő! – mondhatja a mai olvasó. De nem mondhatja ugyanezt az irodalomtörténész, akinek az a tiszte és hivatala, hogy betekarítsa a múltat, ezenfelül pedig, hogy megcáfolja azt a mélyen gyökerező balhiedelmet, hogy elvesztem, örökség nélkül hányódomk a világban, hogy nincs folytatásra érdemes tradíciónk, múltunk és örökünk, s hogy a miénk eleve paragrafira ítélt szikes föld: a „hasznot ígérő kukoricás” és a terméketlenség tragikus kettősségének színtere, ahogy azt negyven vagy még több esztendeje Szenteleky látta.

„Poetae minores” – törpe írók, mondja ki a verdiktet az irodalomtörténet azokról, akiket ma megidézzük. „Vicinális irodalom” – mondja róluk Havas Emil, akire magára illik leginkább ez a dísztelen jelző. Mégis egy hevenyészett összegezés mintegy ötven névről tud, akik belekerültek az irodalmi lexikonokba, kézikönyvekbe és irodalomtörténeti összefoglalókba. S legalább még ennyien vannak, akiknek novellás vagy verseskönyvük, regényük, drámájuk vagy tanulmánykötetük jelent meg, nem szólva azokról, akik lapokba, folyóiratokba szórták szét kisebb-nagyobb tehetségüket. Az irodalomtörténeti súlyúak művét az arra hivatott tollak már régen felmérték. Sremac, Muškatirović, Dorđević, Dudás Gyula, Thurzó Lajos, Móra István, Novoszel Andor s mások helye már régen ki van jelölve a különféle rendű és rangú parnasszusokon. Ezúttal csak azokról (itt születettekről vagy itt is éltekről) beszélünk, akik alig kaptak tőlünk méltató szót, noha ők is segítettek megalkotni önmagunk képét akár azzal, hogy bennünket örökítettek meg, akár azzal, hogy önmagukat gazdagították velünk.

Azt kérdeztük az imént magunktól, hogy van-e sajátos szellemi arculata ennek a városnak és népének.

Voltaképpen minden arculat sajátos: nincs ember, nincs egyed és közösség, amelynek nem volna arca. Csakhogy az egyiket megörökítették, a másikat nem. Rácegrespusztának, Ozorának azóta van, hogy Illyés megalkotta, Szegednek is Tömörkény és Móra Ferenc óta van irodalmi arca. Zentának nincs, mert még senki sem alkotott róla egész portrét. Egy-egy részletvonását képben vagy szóban igen szerencsés kézzel ragadták meg Vitkovics Mihály, Móra István, Tóth József, Novoszel Andor, Thurzó Lajos, Majtényi Mihály, Stevan Raicković és mások, jobbadán a tájélmény felől, az embert azonban közülük is csak kevesen látták meg. Pedig a zentaiak fején is „másképp tapad a haj”. Talán úgy, ahogy Tőke István gyűjtéséből kitetszik; ezekből a félig városi, félig tanyai adoma-anekdota félékből, amelyek a zentai ésjárásnak egyféle különösségét rögzítik. Nem állóképszerűen, hanem mozgásban, történésben frappáns és kihegyezett dialógusban: a nagygazdát, a halászbembert, az üdőiparost, a kistisztviselőt, a feles bérlőt és lókupecet állítja elének, amilyené csak ez a város formálhatta őket a maga képére és hasonlatosságára.

Vagy talán az az arc a hiteles, amit vagy húsz esztendeje rajzoltak meg a gimnázium akkori érettségizői egy néprajzi belső pályázaton:

„... nem nagyon mesélős ez a nép, inkább csak élményeit mondja el. Élményekből azonban kifogyhatatlan. Ezek a sok rosszban nyútt életek több rossz emléket őriznek, mint mesét, s nekik a víz csobogása nem költészet, nekik ez valóság... ahogy letelepültek, a vízzel és a szegénységgel vívott keserves harcban elvesztek a magukkal hozott emlékeik is.”

Vagy olyan-e ez a város és belső habitusa még mindig, amilyenek Vitkovics rajzolja, igaz, Tiszaszentmiklós képét festegetve, de a háttérbe Zentát is belefoglalva: „Csendesség és tél uralkodik itten”, az ember legfeljebb ha Horáccal és Gessnerrel társaloghat, míg odakint „szüntelen ordít, havaz az észak”, s a Tisza kiöntései, úgymond, magányba vonulóvá teszik az itt lakót.

E kérdésekre keresünk most választ, s ez a szempont múlthatatlanul szükségessé teszi, hogy módszeres eljárásunkat alátámasszuk néhány elvi állásfoglalással.

Noha ezúttal lemondunk a katedra komolykodó-tanáros hangjáról, „a taláros tudományról”, mégis emlékeztetnünk kell a regionális irodalom kutatásának olyan értelmére és szükségességére, amelyre egy legkevésbé regionális és a magyar írók közül a leeurópaibb szellem Babits Mihály hívta fel a figyelmet, mondván, hogy „jelentős lehet a nemzeti irodalomban a legjelentéktelenebb környéknek, a legapróbb nemzetiség erkölcsi és érzésvilágának visszatükrözése is, ha kívülről, objektíve, mint a nemzet egy típusa jelenik meg.” Engedjük meg magunknak azt a nagyhangúnak látszó kijelentést, hogy az „erkölcsi és érzésvilágnak” e vidékein is vannak olyan kritériumai, amelyek legalábbis érdeklődésre tarthatnak számot egy kis közösség arcélének megvésésében, talán szélesebb, Babits által nemzetinek mondott határok között is.

Nemcsak a népi hagyományemlékek jól megőrzött vonásai tűnnek fel e portrén, hanem a helyi írói és irodalmi emlékek is. Mondanunk sem kell: nem oly tiszta képletként s nem oly mélybe nyúló gyökérrzettel, mint Várad, Debrecen vagy Kassa esetében, amelyeknek olyan szerencsájük volt, hogy Janus Pannoniust, Csokonait vagy Kazinczyt tarthatják hagyományuknak, de bizonyos, hogy élő, régi életformákat, tájélményt és tájélményt Zenta is nyújtott az irodalomnak, ezenfelül pedig a kultúra országútjától messze eső falu-városi ember olyan típusát és egyben olyan egyedi változatát alakította ki, amely úgyszintén egyedi vonásokkal kér helyet az irodalomban. Újabban Majtényi Mihály Zenta „erős helyi színét” a városi sajtó impozáns fejlettségében látta meg (a helytörténészek több mint negyven napi- és hetilapról tudnak eddig), míg Bori Imre „az anekdotát és a szóbeliséggel oly szoros rokonságot tartó irodalmat” említi Novoszel Andorról szólva. A város, a vidék őriz tehát valamit, amire – különösen egy kisközösségi kultúra kutatójának – érdemes felfigyelni, még ha nem azonosítjuk is magunkat a Nadler-féle tájsemlélet túlzásaival, aki a városok és tájak részesedését firtatta a nemzeti irodalmak színképében, a „völkisch” ideológiának vetve meg az ágyát. Másfelől azonban el kell fogadnunk az „obszúr” vagy a „homályban maradt” írók szerepéről vallott felfogását és annak létjogosultságát, amikor nem annyira az esztétikai, hanem az irodalomtörténeti értékeket hangsúlyozza, rámutatva a tájak tényleges történeti jelentőségére a szellemi életformák kialakulásában.

Egyébiránt nem ő az első, aki a régiók irodalmiságának a kérdéskörére irányítja a figyelmet. Berzsenyi Dániel már jó másfél évszázaddal ezelőtt, a Horváth János által „nyelvi érdekűnek” nevezett irodalmiság korában írja egy Kazinczyhoz küldött levelében a „Tiszaiság, Dunaiság, Provincializmus” kérdéséről a következőket:

„Én úgy gondolnám, hogy aki a magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a Dunára, a másikat pedig a Tiszára függesse, és nem a nagy Dunát, de még a kis Gyöngyöst se rekszeze ki, mindenkitől tanuljon és mindeniket úgy nézze, mint az egésznek elszórt tagjait, egyéb iránt igen egyoldalú leszend ismerete. Aki pedig azt

nemcsak ismerni, hanem művelni is akarja, az ezen elszórt tagokat még inkább felkeresse, össze szedje és el rendelje.”

Berzsényi, helyes érzékkel, az akkor jobbadán csak a provincián virágzó magyar irodalmi élet korában, felhívja a figyelmet a provincializmus veszélyeire is, noha a vidékiesség akkor még nem a Budapesthez való viszonyításban jelenik meg, hanem egy-egy kultúrtáj abbéli mohóságában, hogy másokat maga alá rendeljen. S ő, a törzsköcs dunántúli, mindannak ellenére, hogy felül próbál emelkedni a provinciák nyelvi-irodalmi-művelődési életét szétszabdoló perpatvarain („Én sem dunai, sem tiszai nem vagyok, hanem csak magyar, mind ettől, mind attól örömmel tanulok, s mind ezt, mind amazt tanítani akarom”), mégis megható emberi esendőséggel úgy véli, meg: „A tiszai föld eleitől fogva csak pásztorok hazája volt, hol a természet üressége nem szülhet egyebet lelki ürességnél.”

Ez a korszak, ez a probléma, Berzsényié, ahogyan az azóta eltelt évszázadok alatt sok más is, ma már régen csak az irodalomtörténészek szakmai vitatkozásának a tárgya, s problémái bennünket sem foglalkoztatnának, ha történelmi recidivaként fel nem bukkannának még napjainkban is. Akár úgy, hogy Szenteleky itt rekedt polgári szemléletével vagyunk kénytelenek ismét hadba szállni, s bizonygatni kényszerülünk irodalmi kultúránk folyamatosságát, akár pedig úgy, hogy vétót vagyunk kénytelenek mondani a centralisztikus, a „vidéket” a maga szemléletéből kirekesztő nézetrel, a crocei arisztokratizmussal, amely csak a csúcokat fogadja be látóhatárába.

Az elméleti tisztázás helyett ezúttal elégedjünk meg azzal, hogy rámutatunk, miért is kell a Berzsényi által emlegetett „elszórt tagok” felkeresésére indulnunk, s azokat valahova „elrendelnünk”.

Az idő erőziója szüntelenül pusztítja és szüntelenül építi a kultúrtájakat; a történelem széljáratai vagy elhordják, vagy sokasodó hordalékanyagokkal betemetéssel fenyegetik a sokszor alig évtizedes emlékeket. Akár fél emberöltő elég ahhoz, hogy az ember megdöbbenve lássa, mekkorát süllyedtek gyermekkora utcái, házai, városnegyedei. A felgyorsult idő szinte a mértani haladvány tempójában emészt fel mindent körülöttünk, ami nemrég még élet, eleven emlék, kultúra volt. Napilapunk tárcájában közöltük ezt a tragikomikus történetet, amiből világosan kitetszik, miért annyira fontos, miért elodázhatatlan ez az éppen Zentán megindult gyűjtő-betakarító-feltároló munka.

»... kedvem támadt néha irodalomtörténészkedni is, már amennyire annak nevezhető a pusztulásra ítélt és feledésre szánt helyi érdekű emlékek összeszedetegetése és konzerválása, ha másnak nem, hát az asztalfiók számára. Ebbeli szorgoskodásom vitt át Csókára, ahol egykor, vagy hatvan esztendeje, a boldog emlékezetű Móra Ferenc rakosgatta össze értelmes egésszé az ántivilág romjait, a hunok, gepidák és jazigok földi maradványait, hogy feltárhassa a „csókai kultúrát”, ahogy azt már az ő nyomán a világ régészeti irodalma elnevezte. Róla akartam írni hát, az ásató Móráról, aki persze nemcsak a holt világ tudósa volt, hanem az elevené is, s akit nemcsak a hunok és az avarok érdekeltek Csókán, hanem az élők is. A novellákba és regényekbe mentett csókai figurák érdekeltek, a *Négy apának egy leánya* Szilárd papja és a *Csókai csata* Krsztopogocsin Vládója, a *Kisforró Zsuzsanna* alakja, az a táj, amit *A csókai őstelepről* írt tanulmánya őrzött meg az utókorunk. Nekünk, zentaiknak, egyébként is sok vezekelnivalónk van az írónál, s egy kicsit utólagos kiengesztelés akart lenni ez a vállalkozás azokért a sérelmekért és bosszantásokért,

amiket tőlünk szenvedett el. Mert bizony mi, pontosabban szólva apáink, bolondériának tartottuk, hogy komoly emberi holmi csontgyöngyökért, törött fazekakért úgy lelkesedjen, hogy csorba kovapengéért térdig másszon a sárba. S amilyenek mi vagyunk, tudtára is adtuk neki, hogy ez csak afféle együgyűség, a nem egészen tiszta elme passziója, nem méltó magyar emberhez, pláne íróhoz. Mivel pedig az író a boszszúját is írásban tölti ki, ki tudja, hányadszor, ismét úgy kerültünk bele az irodalomba, mint akinek a kultúrán, csiszolt kőkorszakbelin és main egyaránt csak nevet-hetnékje támad, ami persze nem a teljes igazság, de jellemzésnek mégiscsak el kell fogadni.

Őseink baklövését helyrehozandó és az írot haló poraiban kiengesztelendő karikáztam át Csókára, hogy kivallassam azokat, akik még élnek és még személy szerint is ismerték, mit tudnak az író itt viselt dolgairól, meg – ha ugyan él – megkérdezem azt a szerb nemzetbeli célszerű szegény embert, Krsztpogocsin Vládót, az ásató Móra valamikori famulusát, mi igaz abból, hogy ő volt a nagy elbeszélőnek ásatósegédi minőségén kívül egyik inspirátora, kútfője és modellje.

Egyedül Mórának lehetett akkora az öröme, amikor egy zöld penészes fibulát fordított ki a homokból az ásó, mint az enyém volt akkor, amikor nyugalmazott iskolaszolgai státusában rátaláltam a friss emlékezetű mesefára, meg a csókai patikusra, akinél ferbliparti és patikaszer dolgában oly sokszor megfordult kutatásom tárgya. Szaladtam haza magnetofonért, fényképezőgéperért, jegyzeteimért, hogy hiteles legyen a vallomás, hogy akinek majd írom, el is higgye. A sor s azonban, amely ezúttal szeminárium képébe öltözött, csúful belerontott terveimbe. Nem mehettem mindjárt, sőt azután sem. Sőt: soha aztán, mert küldte az avizót Bori Imre barátom – ott tanárkodott akkortájt –, hogy meghalt Krsztpogocsin Vlado, aki meghitelheti Móra szavait. Meg a patikus is. Meg a többi, mind. Levonultak a zajigok meg a gepidák közé, oda a csókai kultúra legmélyebb rétegeibe, ahonnan nincs mód kivallatni őket.«

A mai nyolcvanévesek emlékeznek még Zágon Istvánra, a mai hatvanasok Fáth Imrére, nagyszüleink még tudták, ki volt Szávay Gyula, s talán Scossa Dezsőt sem feledték még el. Ma is élők tudnak Csányi Endréről, a Baudelaire-fordítóról; valaki majd beviszi a zentai múzeum vagy könyvtár tájgyűjteményébe Móra István vagy László műveit, Novoszel Andor kiadatlan írásait, Boschan Sándor soha meg nem jelent Byron-pótlásait és sok mást, aminek a felsorolását itt meg sem kísérelhetjük.

De kik ezek és miféle szellemiséget képviselnek, most már közelebbről is, akikről szó van?

Egyfelől – a régiek – lokális és természetesen népies ízeket kínálnak, mint például Móra István és Novoszel Andor. Másfelől ott vannak a városi polgár érzésvilágát megszólaltatók, mai terminussal: urbánusok, mint Boschan Sándor, Csányi Endre, Zágon István, akiknek műveiben a város és népe csak kikövetkeztethetően van jelen: s végül, nagy tarkaságban, az elszármazottak és adaptáltak, a „hospesek”, akiknek a számára ez a táj, a város és az ember csak futó hangulat, motívum, építőköcka, lírai visszarévedés, de nem meghatározó élménye és rendező elve írásaiknak, mint Scossa Dezső, Szávay Gyula, Fáth Imre és mások, legfeljebb olyanféle lírai reminiscenciák ihletésével, mint a szülővárosára emlékező Kosztolányi:

*Germekkorom, mindig téged kereslek,
ha járom a poros-boros Szabadkát.
Mióta labdám elgurult itt
nem ér az élet egy fabatkát.*

Szeretnénk azonban egy kitérőben megemlíteni, hogy itt magától értetődően csak bizonyos fenntartásokkal és korrekciókkal lehetnek érvényesek a népies vagy az urbánus jelzők. A polgár, a polgári életérzés, magatartás és állásfoglalás nem a maga klasszikus és vegytiszta, fogalmilag kikristályosodott formája szerint kap képviselőt a magyar irodalomban, még kevésbé a zentaiaknál, hisz itt még szűkebbre méretezett, még keskenyebbre szabott világról van szó. Egyébként is – alföldi örökségként – itt a *rus* és az *urbs* sokkal összefonódottabb, átmenetibb kategória, mint más táján a világnak, s ennél fogva az urbánusságról és a népiességről is inkább mint egymást kiegészítő, egymásba áthajló, komplementáris jelenségről beszélhetünk. A képlatté szűrt urbánusság legfeltűnőbb esztétikai-irodalmi jegyei közé tartozik, hogy a környezetrajz topográfiailag alig azonosítható benne, hogy a cselekedetek indítékai társadalmilag csak ritkán motiváltak, az író a különleges sorsok és különc emberek érdeklik, akiknek tetteiben nem annyira a szociális tényezők, hanem jobbra a lélektani determinánsok játszanak fontos szerepet. Ezzel szemben a népiesnek mondott irodalomban legtöbbször jól kivehetők a helyrajzilag meghatározott környezet, a regionális-táji sajátosságok; egyféle konkrétság figyelhető meg benne: a tárgyi, az emberi és a társadalmi világ kézzelfoghatósága, valamint az epikai elem előtérbe jutása. A századforduló körül kibontakozó új magyar próza még sokat megőrzött ez utóbbiból: a vidék-élmény nem elhanyagolható eleme Lovik Károly, Kaffka Margit, Ambrus Zoltán, Török Gyula, a Cholnokiak, Herczeg Ferenc s mások írásművészetének. Ez a mediális állapot, a városi-falusi közbülső íráság egyik típusváltozata a zentai Novoszel Andor munkásságában vizsgálható a legtöbb tanulással. Az ő városi „értelmisége” még jellegzetesen a falu embere: a plébános, a patikus, a jegyző, a tanító, a „praxi”, a kántor, ezenkívül maga a milió is afféle félpasztyi-félvárosi. Az író azonban a civis nem kis adag önértetével és öntudatával alkot véleményt a vármegye urairól, a latifundiumról, a magyar feudalizmus itt rekedt, kísér-teteiről, de ugyanígy érezteti polgár-fölényét a búcsújáró falusi, a tanyai-széki nép-séggel szemben is. Ez legfeljebb civis-fokig feljutott polgári szemlélet a harmincas években majd átadja a helyét az értelmiségi polgár intellektuális szemlélődésének, de tagadhatatlan, hogy a hazai magyar próza, amely már nem elégszik meg a táj-színek felrakásával, még sokáig magán viseli – jóllehet humanizálva, általánosítva és emberileg átlényegítve – a tájélményt, a lokális vonásokat. Gondoljunk csak az induló Szirmai Károly és a fiatal Herczeg János műveire.

* * *

Elsőnek – a legöregebb jogán – Scossa Dezsőről beszéljünk, akiről ma úgy szokás megemlékezni, hogy „pedagógiai szaktanulmányain kívül az irodalomtörténetet és a szépirodalmat is művelte.” Ennek ellenére – ha egyáltalán emlegetik – szépirodalmi munkássága tartotta fenn a nevét, szakíróként már rég elfeledte az irodalmi

világ. 1850-ban született Zentán, jogi, bölcseleti és pedagógiai tanulmányokat végzett, Csongrád megyei (bácskai, bántási) tanfelügyelő volt, novellákat, regényeket, tárcákat, vígjátékokat, tanulmányokat írt.

Egy író súlyát, jelentőségét, sorsát és utóéletét talán semmi sem illusztrálhatja kézzelfoghatóbban, mint az, hogy mekkora teret szenteltek neki a korabeliek, s mekkorát az utókor. Nos hát Scossa Dezső irodalomtörténeti és kritikai megítélésének a tere – legyünk tárgyilagosak – a haladó idővel együtt folyton zsugorodik, mind kisebb határra szűkül. Szinnyei sokkötetes lexikona 1908-ban még másfél hasábot szentel neki, többet, mint például Papp Dánielnek, Tolnai Lajosnak vagy Schöpflin Aladárnak; Pintér Jenő a két háború között a „századvégiek” sorában már csak néhány művét említi, a Magyar Irodalmi Lexikon 1965-ben alig tizenöt sorban foglalkozik vele, hogy aztán a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet már csak egy lábjegyzetben említse, a magyar népszínmű kérdéseivel foglalkozó irodalomtörténészként. Nem szorul bizonyításra, hogy Scossa Dezső Tömörkény dicsérete ellenére is kiszorult az irodalmi köztudatból, s a helyi kegyeleten, az irodalmi műveltség folyamatosságának fenntartásán kívül alig van okunk és ürügyünk, hogy nevét említsük. „Délvidéki” történeteivel, szülővárosára emlékező hangulatos írásaival, a nemzetiségi békét szorgalmazó karcolataival mégis érdemes arra, hogy leporoljuk kwönyveinek sárguló lapjait.

Scossa voltaképpen nem is novellákat írt a szó mai értelmében, hanem inkább életképeket rajzolt, a bánáti magyar-szerb falvak köznapi világát festegeti, bőbeszédűen, a részletekre is ráfeledkezően, gondtalan optimizmussal, a milléniumi idők szellemében, olyan modorban tehát, amelynek eleven cáfolata volt a századvégen kibontakozó magyar novellairódalom: Thury Zoltán, Justh Zsigmond, Petelei István, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor és mások felszín alá hatoló, oroszosnak mondott, sötétbe forduló prózája. Scossa teljes életrajzát ma sem ismerjük egészen, századunkba is áthajló tevékenységéről alig van adatunk. Egy azonban biztos: a huszadik század Ady nevével fémjelzett irodalmi mozgalmában alig vehetett részt, hisz egész opusa a kiegyensúlyozottság, a kiegyezés korabeli bizakodás atmoszférájában fogant, legfeljebb ha a régi események, az egykor volt, letűnt, gyermekkori zentai világ siratásának a hangulatai felhőzik a hangját, de még messziről sem jelezvén a tragikus elvesztésnek, a háború felé haladó világ tektonikus mozgásainak a megérzését, melyet a századvég pesszimizmussal, nyomorral, szenvedéssel, büntudattal terhes prózája már félreérthetetlenül kifejez. Mindent a középosztálybeli ember magabiztosságával, egzisztenciális fölnyével szemlél, s bíráló, felülvizsgáló kedve inkább csak osztályá hanyatlásának látványán támad fel.

A Fakapitány című életképében (a maiglan is emlegetett Kapitány-dűlő őrizheti még az emlékét a benne elmondottaknak) a modernizálódó, mai terminussal: elidegenülő közigazgatás kapja meg a kritikáját. A liberális polgár berzenkedése ez az elhatalmasodó államapparátus fonáságai ellen, néhány fordulatával pedig már a vidéki magyar élet problémáinak Tömörkény István-i, sőt Móricz Zsigmond-i szemlélését előlegezi:

Senki se mondhatja, hogy Magyarország nem a legjobban felügyelt ország. Annyi itt a felügyelő, hogy fele se kék!

Ha megszületik a honpolgár, beállamianyakönyvezik s az anyakönyvi felügyelő teszi rá a kezét. Ezt az alföldön pogány püspököknek nevezik. Meg is jelenik hébe-korba a községben s vadászat után feketekává mellett tart is egy kis anyakönyvi felügyeletet. Alig hároméves a honpolgár, már gondjaiba veszi a tanfelügyelő s el nem eresztí, amíg az iskolából ki nem kerül.

A kataszteri felügyelő vigyáz, hogy a földje, telke igazánda módon kerüljön a telekkönyvbe, az adófelügyelő pedig dehogy engedné, hogy elkerülje az adót: az egyenest, a keresetit, a fegyver-, ház-, osztály- és Isten tudja, miféle adót, amire aztán rájön az iskolai, óvodai, vármegyei, községi pótagó, útagó betegápolási stb, stb. adó.

A gazdasági felügyelőnek gondja van rá, hogy a magyar ne csak gazdálkodjék, de jól is gazdálkodjék a nyakába küldi a méhészeti felügyelőt, s selyemtenyésztési, szőlészeti, gyümölcsészeti, tejgazdasági, állattenyésztési felügyelőt, hogy gusztust csináljon méhesek létesítésére, selyemhernyó- és eperfatenyésztésre, szőlőültetésre, gyümölcsfák ültetésére, minél szebb lovak, tehenek tartására, mert mindezek jövedelmet hoznak, az pedig kell, hogy kifussa a vérben dolgozó adófelügyelő követeléseit.

Egy lélegzetre tehát máris szép summa felügyelőről számoltunk be, de ez még mind semmi.

Hogy a magyar békében éljen, ott van a rendőrfelügyelő és hogy a község minden ügyes-bajos dolga rendben folyjon, ott van a közigazgatási felügyelő (főszolgabíró), s hogy a szekere el ne akadjon, arról gondoskodik az útfelügyelő és hogy békében halhasson meg, ott van a lelki felügyelő (esperes), de mielőtt odáig jutna, elég alkalma van megismerkedni a posta- és táviratfelügyelővel, a vasúti és gőzhajózási felügyelővel, akiknek közlekedési eszközei sok veszedelmet rejtvé, természetesen el nem maradhat a biztosítási felügyelő sem és hogy ne modhassa, hogy csupán az ő élete becses a jól felügyelt államnak kellő ellenőrzést gyakorol barmára az állategészségügyi felügyelő, aki mindenestre gyakoribb vendég a faluban, mint a közegészségügyi felügyelő, akinek ruhájából már csak akkor árad imitt-amott a parfüm illata, mikor a vörösség vagy más járvány tizedeli a gyerekeket vagy embereket egyaránt.

Ámde még mindezekkel sincs ki a felügyelők hosszú sorozata. Néha, hogyha vonat vagy kocsni érkezik s három-négy úr halad be a falu csendes utcáján, kisebb-nagyobb felügyelők gombolkoznak ki a prémes bekecsekből, úgyhogy a nótárius „Jézus Mária” kiáltása nem ritkán indokolt. Néha, mondom, mert nem mind egyformán félelmetes. Már például az adófelügyelő megjelenése mindig összefüggésben van egy kis parázs fegyelmi vizsgálattal, a tanfelügyelőké pedig újabb és újabb iskolák felállításával, ami sok fejkavarást okoz a költségek miatt, meg hogy maholnap nem lesz, aki a libákat őrizze...

* * *

A régiek között van még egy korabeli, elhíresedett költőfia a városnak, Szávay Gyula, akinek egy preszimbolista költeményét még a magyar verselés oly kiváló ismerője, mint Horváth János is érdemesnek tartotta arra, hogy elragadjja a halandóságtól. Szávay az ifjú Ady Endre közelije, még debreceni éveik alatt kerültek közel egymáshoz. Benne az ifjú Ady talán nem is a költőt, hanem a tizenöt évvel idősebb pályatársát tisztelte, meg persze a Debreceni Nagy Ujság szerkesztőjét, a Kisfaludy Társaság tagját, a Petőfi Társaság nagyhatalmú főtítkárát, a Vidéki Hírlapírók Or-

szágos Szövetségének alelnökét és mindazokat a funkciókat, amelyek iránt az érett Ady már kevésbé toleráns. Az Ady-életmű vizsgálata és értelmezése, ezen belül pedig az Ady-filológia számára még mindig nem eldöntött kérdés: mi indította az egyebekben kifinomult esztétikai szimatú s a világnézet dolgaiban majdhogynem csalhatatlan ítéletű Adyt Szávay elismerésére, akiről a mai irodalomtörténet-írás mint a „falusi idill nótás költészetének” művelőjéről emlékszik meg (Komlós Aladár.) Bóka László szerint nem is igaz, hogy Ady ízlése ennyire eltévelyedett volna: ő egyszerűen nem hiszi, hogy a Földessytől közzétett dicsérő méltatást Ady írta, s ítélete Szávay költői tevékenységéről olyan sommázásba torkollik, hogy „kedves, számár versek – még csak nem is elég rosszak”. Egy azonban bizonyosnak látszik: Ady még a Nyugat indulása után is levelez vele, mint a debreceni Csokonai Kör vezető személyiségével, előadások, kéziratok, irodalmi rendezvények ügyében, s Szávay konzervativizmusa ellenére is becsülettel áll ki Ady költői igazáért:

*Fenn, fenn, a reszkető magasban,
Hol jóformán a gondolat se jár,
Piros tollal, más sípra metszett csőrrel
Feltűnt valami fényes új madár,
Valami sas, vagy tűzmadár.
Nem úgy szállt, mint a sas: ívelve, lengve,
Hanem ahogy csillag hull éjjelente:
A dala nem volt ama csalogányé,
Se másé nem volt az, csak a magáé;
S tetszett, nem tetszett: vágta egyre hüen,
Szabálytalanul s – gyönyörűen...*

Ezt a pozitív ítéletet nyilván a vidéki költő szolidaritása támasztja alá (ne feledjük, 1902-ben még Ady is „vidékinek” számít), aztán meg – Sík Sándor jelzője szerint – az a „jó magyar és vidéki életfelfogás” is színezi, amit például Gárdonyi oly sokra tart benne, amikor beajánlja a Petőfi Társaságba, amelynek később főtitkára lett. Pesttel meg-megújuló konfliktusai voltak, mint úgyszólván az egész Arany-iskolának, s tudatos, sőt öntudatos „vidékisége” afféle ars poeticájává vált, de – tegyük hozzá – a városiasodó magyar költészet korában ez már nem számít föltétlen erénynek, sőt bizonyos mértékben a modern szellemű magyar poézis kibontakozásának kerékkötője volt. Ez az oka, hogy a nyugatos Tóth Árpád bökverseiben annyiszor felbukkan a neve: költői hitvallása szerint Szávay ekkor már egy letűnőben levő nemzedéket és meghaladott esztétikát képvisel. A magyar irodalom régi, s a Szávayék után majd a harmincas években újra fellángoló ellentétei: a „pesti” és a vidéki, pontosabban: az urbánus és provinciális ízlésforma csap össze e két „ellenversben”, Tóthéban és Szávayéban. Különös helyzet ez, amire e két verses tüzúrás utal: Ady és Tóth Árpád éppen a Nyugat indulása körüli időkben hirdetik meg a Csokonai-revizió szükségességét, méghozzá annak a debreceni Csokonai Körnek a hagyományai ellenében, amelynek főtitkári székében Szávay igyekezett Csokonait szelíd vidéki verselőként konzerválni az irodalmi köztudatban, a Szabolcska-féle problémátlanságot és naiv szemléletet állítva követendő eszményül a Vidéki poéták (Panasz a „Központ” ellen) című tréfás, Pesttel opponáló versében:

*A kőfalak nagy városába fenn,
Hol oly kedélyes párosan a séta,
Népszámlálásunk tanúságaként
Él sok jeles poéta.*

*Én a vidéknek vagyok hű fia,
S a központ ellen lelkendezve védem,
Ideirányul most is, uraim,
E perbeli beszédem.*

*Meghiszem azt, hogy más az ő daluk,
Vígabb a víga és búsabb a búsa,
Szó, ami szó: köztük fesztelenebb
S csókolózóbb a Múza.*

*Hozzánk csak vendégszerepelni jár,
S bár polgármesterünk fogadja hintón;
Ha bevonul is, nem bánná sehogy
Hogyha már újra kint vón.*

*Mi mélabúsan kezdünk versbe itt,
Fájó szívvel leltározván a tájat;
Ott? – kéjgázzal húzzák a fogat is,
Ott a vers-szülés se fájhat.*

*S milyen egyhangú a mi életünk!
Zefirt például mi sohase látunk,
Ha jön is egy-egy: itt a neve: „czúg”,
És óvjuk tőle hátunk.*

*Oly lila földet és okker eget
Sincsen rá eset, hogy valaki lásson,
Mit ők láthatnak csekély díjaként
A képkiallításon.*

*Nálunk az ég már évek óta kék,
S a föld – attól függ, hogy mi hull redja.
Piktorunk előbb lesöpörgeti,
Ha ugyan lepingálja.*

*Hát miről írjunk? A népről talán?
Hisz rongyos szűrben jár nálunk a jámbor,
Míg ő eléjük gyorsan s baritonnal
Göndörödik a Sándor.*

*Nem mondom: birka ésmás akad itt,
De oly kócos, hogy szegyenünkre válik;
Bezzeg, más az, mit nekik festeget
Sáfrány-mezőkre Pállik.*

*Hát lássa be a tisztelt vádhatóság,
Hogy védecsem, a vidék, nem hibás,
Hogy túlnyomó az enyhítő körülmény,
S nehéz a versírás...*

Tóth Árpád „ellenverse”, a Gyávay Szula füle, viszont arról szól, hogy a hírlap-írók és a merészebb hangú új költők hiába döngetik „új dalaikkal” a Csokonai Kör kapuját: a „birtokon belüliek”, a maradiak Szávayval élükön konok makacssággal verik vissza megisméltődő rohamaikat, holott éppen a „vidéki poéta”, Csokonai ad példát egy másféle magatartásra.

Az ellentétes vélemények keresztüzében mutattuk be városunk szülöttét, egy kissé el is kanyarodva attól a céltől, hogy vallomásra bírjuk szülőföldjéről. De Szávaytól, a Győrbe, Debrecenbe korán elszármazott költőtől ne várjunk zentai színeket. Legfeljebb vidéki származástudatával kapcsolódik Zentához, anélkül azonban, hogy ennek kitapintható nyomait látnánk. Igazi eleme azonban nem is a nosztalgia, hanem a satirikus önszemlélet és a humor, mint ahogyan Fátznak, Zágonnak, Novoszelnek és az egész régebbi írói gárdának. S ez a vonás is polgár voltából ered: Szávay, a polgári státusa szerint kereskedelmi és iparkamarai titkár, nap nap után kénytelen megütközni Szávayval, a költővel; a szárnyalni kívánó, „festett egекbe” röptülni vágyó poéta a filiszterrel, olyan tragikomikus emberi és költői szituációkba keveredve, amit csak a humor, másképpen az olyan szemlélet képes feloldani, aminek a meghatározása az akadémiai szótár szerint: „Olyan derűs, vagy vidámnak látszó kedélyállapot, amely szellemes tréfálkozásban nyilatkozik meg, de valójában bizonyos fokú komolyságot leplez.” Ilyen megecsetesedett, kesernyés versezet kerül ki Szávay tolla alól is, amikor saját személyi helyzetére és költői távlataira gondol:

KÖNYVAJÁNLÁS

*Apolló s Merkur – tudja kicsi nagysád,
Édes testvérek voltak egykoron.
Innen vagyon, hogy mind e mai napság
Az egyszeregy s a versezet – rokon.*

*Adok tápláló egyszeregyes ételt
Pegazusomnak abrakul tehát,
S írok most hexa-, majd meg centimétert,
Egyszer stílisz-, máskor statisztikát.*

*Vegye azért e bokor művirágot
Kereskedelmi értéke szerint,
Kis ember ebben nagy tuskóba vágott,
És tele irt-sírt egy kiló velint.*

* * *

Csányi Endréről szóljunk alább, aki nagyon messziről Csáth Géza, Kosztolányi Dezső és Friedrich Nietzsche szellemi rokona, legalábbis ami zenei, filozófiai és

költészeti eszményeit illeti. Életfelfogás, világerzés, de egy kissé életstílus tekintetében is hozzájuk igyekezett idomulni, a „dekadensekhez”. A Magister által szerkesztett Hétről Hétre című irodalmi hetilap számára írt lírai önéletrajzában olvassuk: „Most, hogy meg kell írni az életrajzomat – érzem, hogy valójában nem is éltem. Álmodtam. És mert oly mélyen álmodtam, hogy még az óbuszok fűtvei sem bírtak fölébreszteni, vagyok most ily szerencsétlen ebben a szörnyűségesen megváltozott életben. – Harmincegy év előtt születtem Zentán. Csak most tudom, hogy gyermekkorom eseménytelensége, álomélete mily boldog volt! Az első nagy lelki megrázkódtatás akkor ért, amidőn hetedikes koromban Pestre költöztünk – a nosztalgia. Akkoriban olvastam Rákosi Jenő novelláját egy görög rabszolgáról, aki Rómába kerülve belehal honvágyába. Ebből a novellából ismertem fel betegségemet s veszélyét. A háború kitörésekor azonban visszatértünk Zentára, ahol az utolsó középiskolai év munkás, de korhelykedésektől tarka ideje következett. Érettségi után mindjárt be kellett rukkolnom. A fronton csak rövid ideig voltam. Fejlövés ért, és a háború utolsó évét mint rokkant tiszt húztam ki egy vörösköröztös kórházban, amelynek a parancsnoka voltam. Sérülésem következményei csak később, látszólagos gyógyulásom után mutatkoztak. Epileptikus rohamok léptek fel és elvesztettem memóriámat. Filológiai és zenetudományi tanulmányaimat csak megszakításokkal végezhettem Bécsben, Leipzigban, Párizsban. 1923-ban megjelent az első nagyobb cikkem a Bácsmezei Naplóban A szláv zene térhódítása Németországban címmel, 1928-ban pedig az első könyvem, Baudelaire élete és költészete.” – Tegyük még hozzá tájékoztatásul: ez volt utolsó könyve is. Sok verse, sok esztétikai elmefuttatása, kritikája és elbeszélése látott még napvilágot szerte a hazai sajtóban, kötetre azonban már nem futotta erejéből. 1944-ben veszett el, elhurcolták, kivégezték, mintegy igazolva a versében megírt „elátkozottságát” és halálsejtelmét.

Csányi Endre nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy e nehéz, földszagú agrárkörnyezetben olyan irodalmi orgánomot indítson meg, amely – valamilyen érthetetlen és csodálatos félrehallással, de igen jellemzően a polgári magyar értelmiség izlésére – a párizsi gaminek, café, bulvárok és szalonok levegőjét árasztja; egy túlfinomult baudelaire-i szépségésményre esküszik; a formák, színek, illatok pompáját keresi a por és a sár világában. S ami még csodálatosabb: e két pólus költőileg mégis kapcsolhatónak látszik lírájában: a vágyvilág, az álomkép, az elérhetetlen messzeség, a távoli fények összebékülnek a provincia mélysötétjével. A Tisza és Párizs közé ver hidat a Souvenir d’été (Nyári emlék) című versében, a költői képzelet korlátlanságát példázva:

*Egy vasárnap este – nyáron,
Lélekfeltámadást várón,
Mikor a tömeg már a városba széledt,
És lenn csak a magány feketéllett,
A levelek bíborát kioltva,
S a virágok illatukat ontva
Megkezdhették néma áriájukat,
E dalt, amelyre titok titokkal suhant –
A láblégióktól felkavart homokban
Mellre hullott fejjel egyre bandukoltam.
Elöttem egy vörös szegfű a mély porban*

*Fulladozott zöld szarától megfösztottan,
 Segítséget kérőn, mint kezetlen ember,
 Kit az árból kimenteni senki sem mer.
 Mint szeszélyes triton hajoltam le érte,
 Mikor fülem távoli dohogás érte:
 A párizsi express fáradt dohogása.
 És én nem gondolva a virágra szegény,
 Elrohantam s a töltés előtt megálltam,
 A párizsi expresssel valakit vártam, ki a kupé zugába
 Húzódva mohón les ki az esti tájra,
 Hogy kisírt szemét szemembe süllyessze,
 S aztán elrobogjon innen messze.
 Végignézttem a vonat minden ablakát:
 Csupa lélektelen arc és csupa hát.
 A szegfűmet meg felvette egy kis cseléd,
 Maga is mindenkitől tiport csenevész.*

*Ma este láttam őt mezítláb, átázva,
 S mint én, a nyarat nehezen várja.*

Kosztolányi, Heltai s persze a csodált franciák adnak találkoztót ebben a versben, akik arra tanítják, hogy az életet csak elemeiben és futó jelenségeiben lehet tetten érni, jelképi jelentésében és impresszíve. Talán a Gyermekkori álom című verse bizonyítja a legárukodóbban A szegény kisgyermek panaszainak hangulati és érzésbeli ihletését, amelyben úgyszólván mozzanatról mozzanatra, szókapcsolatról szókapcsolatra követhetjük a szabadkai költő ujjmutatását.

*Egykor nagy toaletthiba volt,
 ha nem járult az anyai csók
 matrózzruhához és lakkővemhez.*

*A dunai matróz a tengerre
 nem vágyott oly mélán és epedve,
 mint én abba a mese-messzeségbe,
 a virágos, vízbesüllyedt rétre,
 hol mezítláb, csapzott hajjal
 siklót vonszoltunk diadalmi zajjal.
 Most kedvemre járhatnék a réten,
 szelíd kígyót gyötörni vadképpen,
 nem fogják már féltve a kezem,
 de én csak bolyongok és keresem...
 keresem a gyermekkori álmot,
 a folyót, amelyben rózsavíz folyt,
 hol a kanyarulatokhoz érve
 tündérek zenéje maradt félbe,
 hol az égen a nap aranyarcát
 megsimogathattam, mint ágyam hálóját.*

Mivel kötelez el bennüket Csányi, hogy megemlékezzünk róla annyi évtized távolából? Mit tudott ez a költőiség, Csányié, szembehelyezni a rá leselkedő nagy veszedelmekkel, milyen fegyver van a kezében ennek és a hozzá hasonló költőknek, hogy „elrettentse” magától a rosszat, hogy eltávoztassa magától a gonoszt? Legfeljebb ha egy vértelen humanista nyilatkozatot, ártatlan esztétikai hitvallást a lapok karácsonyi irodalmi mellékleteiben, a békéről, a szépségről, a menekülésről a szebb világok felé:

„A békét az író nemcsak szolgálhatja, hanem szolgálnia kötelessége. Béke – előfeltétele a kultúrának, és kultúra nélkül nincs irodalom. A béke tehát az író saját ügye is.”

Ez az írói program azonban a történelem tanúsága szerint nemhogy világnézetnek bizonyult elégtelennek, de magánegzisztenciák megmentésére sem volt elegendő. Ha más nem, hát Csányi élete és halála lehet rá a példa.

* * *

Ha a polgári-városias írómodorra jellemző vonásként jelöltük meg a kevésbé pontos és hangsúlyozott topográfiát, akkor Boschan Sándort nem is urbánusnak, hanem – jobb jelző híján – afféle városfeletti írónak kellene neveznünk, mert helyi szint alig kevert ki palettáján, élményvilága erősen intellektuális, alakjai pedig inkább egy-egy gondolati tételének illusztrációi. Ennek az intellektuális élménynek az alaprétegébe persze erős érzelmi töltések épültek bele: vágyak, álmodozások, sőt itt-ott az adott „világállapottal” szembehelyezkedő indulatok színezik a novelláit, de előadásának fegyelme és bölcs fölényű magatartása, valamint enyhe iróniája nyugalmas menetűvé csendesíti közlésmodorát. Intenzív békevágya, fejlett szociális érzéséből fakadó érzékenysége, morális felháborodása, amely az emberi nyomor, bűn és szerencsétlenség közvetlen látványából fakad – mindez értelmi reagálásba fordul s reflexívvé teszi verses és prózai írásait egyaránt.

1891-ben született Adán, joghallgató volt Budapesten, bíró Szabadkán, ügyvéd Zentán és Csurogon. Itt lett áldozata az 1942-i razziának.

Talán jogi műveltsége, bírói gyakorlata is hozzájárult a már vázolt szemléletmódnak és magatartásnak a kialakításához: az a napról napra megisméltető élet-szituáció, amelytől teljesen idegen a világ dolgai felett elhamarkodottan kimondott ítélet, s amely a tények, okok és cselekvésmotívumok okos mérlegelésének követelményével ellensúlyozza a hangulat, a kedv, a lelkesedés vagy az ellenszenv feltöréseit. Nem tévedünk, ha írói alkatát is ezzel hozzuk összefüggésbe: a vajdasági magyar irodalom talán első műveként az 1919-ben írt Cigányasszony című poemájától kezdve három prózai kötetén át egészen drámáig egy nem-empirikus és nem-közvetlen ihletésű írói alkat bontakozik ki előttünk, akiben – mondjuk ki – az ember sokszor nagyobb az írónál.

A Phaeton három napja, az Árnyak és az Örök álmok című novellásköteteiben csak egyetlen olyan írás van, amely magán viseli a környezet letörülhetetlen bélyegét. Ez a Kuli című elbeszélés, groteszk kisvárosi alakjaival, távlatlanságával és levegőt-lenségével, amit Majtényi is oly remek helyrajzi keretbe foglal a Garabonciásban:

„Hajnaltájt, mikor már ketten voltak, ő meg az alkohol, mikor már indítatva érezte magát, hogy újból bemutatkozzék a társaságnak, amellyel együtt ivott este óta, így mutatkozott be: Kuli. Már ekkor senki sem hallgatott rá, de rajta maradt a Kuli név.

Azért nevezte magát Kulinak, mert a kisvárosi lapnál, melynek fő- és segédszerkesztője volt, valamint kiadóhivatali főnöke, annyi volt a fizetése, mint egy kezdő boltiszolganak. Ezzel szemben szabad lakása a laptulajdonosnál, helybeli polgármesternél, egy nagy szobában a félemeleten. Hálószobája egyben a szerkesztőség is volt, valamint minden egyéb, csak épp a nyomda volt másutt... A lap kétszer egy héten jelent meg, négy oldal terjedelemben, beleszámítva 1—2 oldal hirdetést is. Ő tehát szabad napjain híreket gyűjtött és ha nem volt elég, istenem, ott volt egy kiselejtezett kézimunkaolló, azzal kivágta a fővárosi nagy lapok cserepéldányaiból a híreket...”

Ebből az állóvízből a kiút egyedül a képzelet, a menekülés egyetlen lehetősége. S a konfliktust – mint a Boschan-novellákban általában – az álomlátás oldja fel: a többre hívatott, írói ambíciókat melengető, de kistisztviselővé „sülyedt” hőst a muszaj-házasságtól egy látomás menti meg, volt menyasszonya megjelenése:

„Ám egyszerre megtelt fénnel a szoba. Csodás derű szállta meg a fiút, valami édes várakozás, és tényleg bejött a szobába Cuki.

– Nos, barátom, hát ocsúdjék fel, mit csodálkozik? Hisz magáért jöttem! Visszajön hozzánk. Apa megválasztatja magát árvaszéki ülnöknek, nagyon rendes fizetése lesz, és munkáját el bírja végezni délelőtt. De mit csodálkozik, hát a többi hivatalnokot nem apu válogatja össze? És ez igen kedves foglalkozás, az árvák ügyét intézni. Aztán ott vannak a hosszú délutánok. Ebéd után nagyot pihen, sétál, aztán bezárkózik világrengető terveivel és ír meg csak ír. Nagy ember lesz magából...”

Tézis-novella ez is, mint a legtöbb Boschán-írás, de híján Angouleme jelképes jelentésének és Lucien Rubempré szimbolikus sorsának. Az elbeszélés pedig enélkül egyszerű társadalmi faktográfia, inkább szociográfia mint művészet, inkább „valódi” mint „igaz” rajza a világnak.

* * *

Zágon István az egyetlen élő a régiek közül, a humor „nagy öregje”, noha ő szívesebben „kisöregnek” titulálja magát. Zágon számára Zenta és Csóka, gyermekkori élményeinek színtere, ma is tartós és kiapadhatatlan kútfője novelláinak és regényeinek.

Budapesttől Rómáig, Amsterdamig, Varsóig és Londonig sok színdarabját látta Európa színházlátogató közönsége, Hyppolit a lakáj című filmjére ma is sokan emlékeznek. Ignotus, Schöpflin Aladár, Kárpáti Aurél méltatták, ez utóbbi pedig éppen úgy véli, hogy Zágon oly sokat tud a színpadról, miből egy egész drámaíró nemzedék élélhetne. Ő mégsem az európai színházak zajos sikereire emlékszik a legszívesebben, hanem arra, amit vallomás-szerű levele mond, ifjúsága intimebb világára, amely emberré és íróvá formálta:

„Gazdálkodó családból születtem, de kis földünket, falusi házunkat már hatéves koromban dobra ütötték, és semmink se marad. Apám csak közel fél esztendeig, pesti »hónapos szobában« átvészelt tartózkodásunk után jutott álláshoz. Gazdasági ispánnak szerződötték Rácalmásra. Itt kemény munka árán nagyon sokat tanult, elannyira, hogy néhány év múlva már mint jóhírű szakember kapott szerződést Léderer Artur csókai birtokára. Intéző lett a macahalmi tanyán.

Itt édesanyám tanított betűvetésre, számolásra, és elemi iskolai magánvizsgáim után Pesten végeztem a gimnázium első két osztályát, nem éppen könnyű körülmények

között. Annál. kedvesebb, szinte ragyogó emlékeimet őrzöm még ma is a zentai gimnázium felső hat osztályáról, ahol Orbán Károly volt az osztályfőnököm, Veress Árpád, doktor Fülöp Adorján és doktor Teleky István a legkedvesebb tanárainam.

Aztán jött a műegyetem, az első világháború négy esztendeje, és már azt se tudom hogyan váltogattam a mérnöki pályát az írogatással. Elég az hozzá, hogy ma nyugdíjas mérnök vagyok, de az Irodalmi Alap és a Pen-Club tagja is és – ha ez nem szerénytelenség – elmondanám még, hogy a lexikonban olvasható darabjaim és filmjeim jó része bejárta fél Európát, és még ma sem öregedtek el annyira, mint jómagam, aki úgyszólván pillanatokon belül 80 éves leszek, és ma már el sem merem hinni, hogy a néhai Európa legelőkelőbb színházának, a bécsi Burgtheaternek művészei szerepelnek azon az egyetlen színházi plakáton, amelyet a sok közül eltettem, mint büszke, de egy kissé sóhajtós emléket.

És el szeretnék még mondani valamit, ami talán a legdöntőbb hatást gyakorolta egész életemre. Az út mellett, amelyen nap mint nap bevitt bennünket, uradalmi gyerekeket, egy sárga homokfutó Csókáról Zentára, terült el egy legelő. Akkoriban úgy hívták, hogy: „a Bara-alja”. Ősrégi, népvándorlási átvonuló- és temetkezőhely volt ez, ahol a szegedi Múzeum megbízásából Móra Ferenc vezette a régészeti ásásokat. Itt ismerkedtem meg vele, mint kis gimnazista, és később, katonakoromban, a Szegedi Napló szerkesztőségében élvezhettem végig a közte és Juhász Gyula közötti vitákat és tréfálkozásokat.

Nem tudom, hogy a zentai gimnázium humánus légköre és a Szegedi Napló füstös levegője nélkül vállalkozni mertem volna-e a mérnöki köröz mellett még az írói toll forgatására is. De most, amikor megindultan mosolygok arra a csoportképre, amelyet Sztudényi kántor úr kertjében készítettek a zentai gimnázium néhai hatodik osztályáról, és amelyen még él Bóvár Jóska, Vartus Feri, Burány Náci, Gere Kelemen meg a többi mind, akiket annyira szerettem – ugyanakkor mélységes, hálás tisztelettel gondolok azokra, akik írói pályámon elindítottak: Móra Ferencre és Juhász Gyulára.

Zágon István humora (s merjük állítani, hogy ez nem tautológia) a legderűsebb humor az újabb magyar irodalomban. Nem komikum ez, amely büntet, lemeztelenít és értékektől foszt meg. Nem szatíra, amely bánt, és megdöbben és rombol, nem irónia, amely fölényesen megveti a tárgyat, amiről szól. Zágon humora biztató, felszabadító, megértő, éppen ezért bölcs és humánus. Pedig legtöbbször éppen a legkiélezettebb élethelyzetek, a legféltenivalóbb emberi értékek kerülnek veszélybe írásában: élet, szerelem, egzisztencia, jövő, mint például annak a zentai gimnazistának a története is tanúsítja, akiről az Öngyilkos című karcolat szól: az érettségin bukott fiút egy véletlen flört tántorítja el szándékától, hogy a Tiszába ölje magát: egy lélektani pillanat, egy apró kaland, amit százsámra kínál az élet, de ami az adott szituációban százszeresen visszhangzik, életet képes eldönteni, sorsot megmásítani:

„Valami nagy, boldog melegség futott végig a mellén, a hátán, sőt egy kicsit, egész kicsit a gyomrában is érezte. És ment. Felemelt fővel, kemény léptekkel, hadonászott a bottal, új cigarettát sodort magába és rágyújtott. Úgy érezte, hogy most nyílik meg előtte az élet és hogy megmenekült valami nagy, szörnyű, sötét veszélytől, valami egész visszavonhatatlan szerencsétlenségtől. Esze ágában sem volt már az öngyilkosság. Pedig most, ebben a pillanatban lett öngyilkos. Megölte magában a fiút és felébresztette a férfit.”

Szemlénk nem teljes. A polgári kor a jellemzetteken kívül még nem egy méltán elismert vagy méltatlanul felkapott nevet bocsátott az irodalmi halhatatlanság hosszabb-rövidebb útjára, akiknek a lajstroma csak gondos sajtóvizsgálat, alapos hagyatéki feltárás után készülhet el... S nemcsak a századforduló körülieké, hanem például a jakobinus időkben élteké is, akikről a zentai Dudás Gyula még annyit tudott és cikkezett. Arról ugyan mi is tudunk, hogy a párizsi Moniteurnak szabadkai, zentai olvasói is voltak, hogy olvasókörök, klubok, kaszinók működtek ezen a tájon már a francia forradalom idején, s teremtett írói is ez a vidék, csak éppen fel kell kutatni, be kell illeszteni őket a fejlődés vonalába és menetébe.

Hogy egy táj kulturális képe megalkotott legyen, ahhoz nemcsak emlékekre, hanem emlékezőkre is szükség van.

TÓTH ISTVÁN

(Pécs)

BALASSI BÁLINT AKROSZTIKHONJAI

A költői formajátéknak egyik sajátos fajtája az akrosztikhon, amely bár a hellenizmus kora óta ismeretes (Epikharmosz), kifejlődése és alkalmazása a középkori latin költészetben vált kedvelté. Nemcsak az egyházi írók rejtik nehéz enigmáik megoldását akrosztikhonokba, a vágáns költészetben is gyakran találkozunk velük.¹ A reneszánsz költők, köztük Boccaccio is, gyakran rejtették akrosztikhonba pártfogójuk vagy kedvesük nevét. Süpek Ottó Villonról írt tanulmányában² a kettős akrosztikhonoknak, a tele- és mezosztikhonoknak érdekes jelentezéseit figyelte meg Villon verseiben. És hogy az akrosztikhon évszázadok letelte után még ma is él, ily tárgyú művek is igazolják.³

Ismeretes, hogy az akrosztikhon lehet szóakrosztikhon vagy betűakrosztikhon. Tanulmányunkban mindenütt csak a betűakrosztikhont vesszük figyelembe. Ez is háromféle lehet: elrejthető a szerzőnév, az ajánlás, a szentencia a versfőkben, vagy a versfőkben és a verssorkezdő betűkben együttesen és csak a verssorok kezdőbetűiben. Az ilyenmű akrosztikhon-változatok szerepelhetnek a versek elején vagy végén, illetőleg mindkét helyen és néha – inkább túltengő játékoságból és ritkán – a versek egy-egy versszakában.

Balassi Bálint költészetében valamennyire találunk példát.

I. Elsőnek az eddig ismert akrosztikhonokat vizsgáljuk meg közelebbről. A Balassi-versek ül elfogadott költeményekben Eckhardt Sándor 1961-es csoportosítását véve figyelembe⁴ kilenc tartozik a szerelmes, egy a katona- és kettő az istenes énekek közé.

A szerelmes, bókoló versek közül elsőnek a *Beteges lelkem ismeg énnekem* incipitű verset említjük, amelynek akrosztikhonja *Bebek Judit* nevét adja. Családja sorsával Eckhardt is foglalkozik.⁵ E vers keletkezése – miként a *Morgai Katám* és a *Chák Borbáláért* akrosztikhonúak is – Balassi Bálintnak 1575–76-ban Erdélyben töltött és kellekőppen még mindig fel nem tárt életrszakaszából való. A Küküllő várában élt Bebek György és Patócsi Zsófia családjában második leány volt *Judit*. Rajta kívül Bebekéknek még három lányuk volt: Zsófia, Anna és Zsuzsanna.

¹ Komoróczy Géza—Zsolt Angéla—Kovács Endre: Akrosztichon. (Világír. Lexikon. Bp. 1970. I.k. 137.)

² Süpek Ottó: Villon Kis Testamentumának keletkezése. Bp. 1966.

³ Vargha Balázs: Játsszunk a szóval! Bp. 1972.

⁴ Ballassi Bálint összes versei és Szép magyar komédiája. (Sajtó alá rendezte: Eckhardt Sándor) Bp. 1961.

⁵ Eckhardt Sándor: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. I.k. 156.

Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 90.

Balassi Bálintot eléggé szoros szálak fűzték e családhoz. Bálint nagyanyja Perényi Orsolya volt, akinek unokája, Perényi Ferenc feleségül vette Bebek György húgát, Katát.⁶ A vár sem volt előtte ismeretlen, mert Ferdinánd király régebben a Balassi családnak ígérte Küküllőt. E közvetlen családi kapcsolatok eléggé pozitív megsejtést tesznek lehetővé a *Sófiám* és a *Susanám* akrosztikhonú versek ajánlottainak személyére vonatkozóan.

A *Sófiám* akrosztikhonú verset Balassi Bálint az utolsó versszak tanúsága szerint 1589 júniusában írta, „*mikor fényes bogár Szent-Ivány hóban jár az nyárnak közepiben*”. A költő előbb is ismerte Zsófiát. Ezt a 3. verssor igazolja: „*Kit elébb is láttam, de reá nem gyúltam, mert mint most, nem tetszett.*” Amikor tehát Bebek Judit „szerelemre gerjesztette” a költőt, már ismerte Bebek Judit húgát, Zsófiát is, de egyelőre még érdektelenül. Tetszetősnek tűnik Eckhardt Sándor állásfoglalása is⁷, aki Zsófiában Perényi István ugocspai főispán és Dobó Anna egyetlen örökösére gondol. Perényi Zsófia éppen az 1589-es évben vesztette el szüleit, s a költő pöre őszinteséggel be is vallja a versben célját:

*„Régi sok bum után hadd élhessek vigan evvel
immár kedvemre!”*

A dolog fonákja csak az, hogy a Perényi-birtokra a Bánffy család is igényt tartott rokonsági alapon. A birtokpereket Perényi Zsófia részéről gyámja és anyai nagybátyja Dobó Ferenc intézte. Az a Dobó Ferenc, akivel a Krisztinával történt házasságkötés előtt már, de utána végérvényesen elmérgesedett a költő kapcsolata. Nem nagyon valószínű tehát, hogy 1589-ben Balassi Bálint újból össze akart volna rugni a patkót Dobó Ferencsel, annak gyámleánya, neki harmadfokú unokatestvére vagyonának megszerzése végett.

A Zsófia névvel kapcsolatosan számításba vehető volna még Balassi András 1546-ban született húga, „*Sófia*” is. Ezt a hipotézist azonban a közeli unokatestvéri kapcsolat, Zsófiának nála 8 évvel idősebb volta és kétszer is férjhez menése gyengítik.

Az előbb kifejtettek tehát azt valószínűsítik, hogy Zsófia személyében a már 10–12 évvel előbb megismert Bebek Zsófiát kell vélnünk, s talán nem tévedünk, ha a *Susanám* akrosztikhonú katonavers ajánlottját is a család Zsuzsanna nevű tagjában keressük.⁸ Vélelmezhető még Serédi Zsuzsanna is az akrosztikhon szereplő személyének. Ő Balassi András mostohalánya volt, később Sándorfy Miklós országbíró-helyettes felesége. A két személy közötti bensőséges, inkább családi, mintsem szerelmi jellegű kapcsolat fennállása kézenfekvőnek látszik. Mivel a *Széllel tündökleni* incipitű vers nótája a Lucretia-ének, verselése pedig azonos a Lucretia-strófiával, a keletkezés idejét az erdélyi látogatás idejére, Balassi első versei közé kell tennünk.

A *Chák Borbáláért* akrosztikhonú, *Csak bubánat immár* incipitű vers ihletőjéről Eckhardt Sándor bevallja, hogy „semmit sem tudunk”. Mivel a Toldi Mihályné Csáky Borbálával történt azonosítást Eckhardt kronológiai szempontból elfogadhatatlannak tartja⁹, marad az a könnyen vélelmezhető nézet, hogy Csák(y) Borbála sógornője lehetett Csáky Lászlóné Balassi Zsófiának, Balassi András előbb említett,

⁶ Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. 90.

⁷ Eckhardt Sándor: I.m. 194.

⁸ Közl. Szepes vm. múltjából, 1917. 109.

⁹ Eckhardt Sándor: im.. 90–91.

másodszor is férjhezment hűgának. (Az egyik versváltozatban Cháky áll Chák helyett.)¹⁰

A vers akrosztikhonja után még a Gy T betűk következnek. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy ezek a névakrosztikhont követő Gy T betűk az utolsó verssorral hozhatók kapcsolatba:

„Ki írta? Tudhatod, hiszem mert látszanak
könyveim ez levélben.”

A könnyeken túl előszívárog a két betűből a költő előnévének rövidített változata: a *Gyarmati*.

A *Morgai Katám* akrosztikhonú vers ihletőjének családjáról Erdélyi Pál¹¹ és Veress Endre¹² emlékeznek meg. Szerintük Morgaiak, Margaiak akadnak Erdélyben, de vannak Pozsony megyében is. E családok Balassival való kapcsolatának kimutatása azonban még nem sikerült.

A költői nagyképűségnek remek megnyilatkozása a Krusith Ilona akrosztikhont tartalmazó vers. Eckhardt hosszasan foglalkozik a Krusith János és Balassi János közötti kontroverziákkal, amelyekre Bálint is céloz 1577. július 11-én kelt, hazatérése utáni első levelében, amelyben panaszkodik „igen vékony füstő konyhája” miatt. A költőt csábítja a messze földön híres Krusith-vagyon, amely Ilonát, mint egyetlen örököszt illette volna, de tudja azt is, hogy az apóson keresztül a császárhoz kell kötődnie. Felmerül lelkében a kétség: „az ember pátriájának-e vagy felesége atyjának szolgáljon inkább... a pátriájától nem szakadhat el tisztessége fogyatkozása nélkül, sőt néha nagy kár nélkül is.”¹³

És bár beteg (súlyos szemfájdalmi vannak), mégis hajlik Balassi András rábeszelésére, s megírja bókoló versét Krusith Ilonához. Igaz, nincs nagy köszönet benne: a leányra szórt bókok nagy részét az akkor befejezett *Eurialus és Lucretia* széphistóriájából meríti. A verset aztán Balassi András biztatására elviszi személyesen a Bazinban tartózkodó Ilonához, aki nem valószínű, hogy elhitte mindazt, amit a költő sem tartott igaznak: az érte történendő halált, „örökké való szolgálatát” stb. Bálint hiába kéri versében „nagy vígkedvű szerelmét”: „Ne felejs el engem!” – a szülők Ilonát nem adják feleségül a gyűlölt Balassi család sarjához; más kérő jelentkezik a láthatáron, s Ilona rövidesen Dietrichstein Miksa nikolsburgi gróf felesége lesz.

A költő önérzetét eleinte sértette a kapott „kosár”, de csakhamar megvigasztalódott. Feltámadt újra napja fénye, mert megjelent a „búszterző szerelem” műzsája: Losonczy Anna.

Érdekes, hogy az akrosztikhonok csak az Anna-versekben jelennek meg. Az egyikben, a *Losonczy Anna nevére írt Bizonnyal esmérem rajtam most erejét* incipitű vers akrosztikhonja: BALASSI BÁLINTHÉ ANNA. Ez az episztolaszerű költemény nagy hatással volt egy XVII. század eleji költőre, miként azt Eckhardt Sándor kimutatta.¹⁴ A költő „a szívében felgyulladt szerelem tüzének sebesen égését” az Annára szórt epitheton ornansokkal is sietteti. Nem elégszik meg azzal, hogy az

¹⁰ Eckhardt Sándor: Balassi Bálint összes művei I.k. 160.

¹¹ Erdélyi Pál: Balassa Bálint., Tört Tár 1880. 263.

¹² Veress Endre: Báthory István levélváltása az erdélyi kormányal. Bp. 1948.

¹³ Eckhardt Sándor: Ism. B.B. 84.

¹⁴ M. Nyelv 1949. 207.

akrosztikhonban magáénak vallja Annát, de a 2. és a 9. versszakban külön is említi „Anna személyének drága ékességét” és „Anna szép személye és víg tekintete” varázsát. Igaz ugyan, hogy Eckhardt „annak személyének” kifejezést lát a 2. és a 9. versszak első sorában, de mivel az „*annak*” szóhasználat egyetlenegy Anna-versben sem található (a Júlia-versekben egyszer szerepel ugyan a *Régi szerelmem nagy tüze* kezdetű vers 6. versszakában az *annak* szó, de nem sorkezdőként), a jóhangzás és a tartalmi vonatkozás is Varjasnak ad igazat, aki az említett helyeken „Anná”-ra javította a szöveget.¹⁵ Igaz ugyan, hogy Anna neve a versfőkből előbukkan, de ez a körülmény nem zárja ki, hogy Anna személyével külön is ne foglalkozzék a költő, hisz az egész verset hozzá írta, miként a következő kettőt is.

Az én szerelmesem haragszik kezdetű vers az *Annámérth* akrosztikhont tartalmazza. Toldy Ferenc sajnos félreérti a versfőkből előálló nevet, és *Merth Annáról*, mint Balassi Bálint egyik szerelméről beszél.¹⁶ Tévedését Szilády Áron igyekszik kijavítani: „Nem gondolom, hogy valamely *Merthe Annát* kellene keresnünk, akinek nevére ez az ének szerzetetett volna, mert a XIV. versejeiből is „Chak Borbáláért” alakban tűnik elé a név s ott is maradt még egy G és egy T betű, mint itt is a H és E, ha az elébbit a T-hez nem akarjuk is olvasni. Számatalan példa van rá, hogy a versejekben nem rejlik mindvégig érteleme.”¹⁷ A vers akrosztikhonjának különösebb érdekességét a későbbiekben igyekszünk feltárni.

Élénk vitát váltott ki a versfőkben Losonczi Anna nevét adó *Lelkemet szállotta meg* kezdetű vers.¹⁸ Minthogy Balassi Bálint írásában az Sz és a Z egyenértékű betű, a LOSONCSI névnek Losonczi olvasata a helyes. A vita nem is az akrosztikhon olvasata, hanem a vers szerzőjének személye körül alakult ki. A költeményt olvasva ugyanis úgy tűnik, mintha azt Losonczi Anna írta volna a költőhöz, megbánva, hogy hozzá való „nagy szerelmét semminek tartotta”. Most aztán kesereghet szívében szeretője után, „kit más szűz kezére mint tudatlan ember ok nélkül ereszte.”

A vers valóban ravasz költői fogás, a heroida-műfajhoz hasonlóan egy idegen személy nevében írt költemény. A költő Losonczi Anna nevében ír akként, mintha az egész verset Losonczi Anna írta volna hozzá. Ilyen jellegű leleményességgel más Balassi-versben is találkozunk, mint pl. a *Siralmas nékem idegen földén* kezdetű vagy a *Chak Borbála nevére* írt énekben.

A női neveket tartalmazó akrosztikhonokból utoljára hagytuk a *Cristinam* nevet adót. A versnek nem a címzettje (Dobó Krisztina), hanem a megírási ideje vitatott. A Balassa-kódexben két változatban is szereplő ének¹⁹ felett ez olvasható: *az Lucretia éneke nótájára*. Ebből Szilády Áron azt következteti, hogy a vers az 1577 után való időből származik, „amikor Balassa Eurialus és Lucretia históriáját csakugyan ezen versnemben dolgozta át”.²⁰ Szerinte Balassi Bálintnak ez a verse „jóval korábbi időből származik 1584-nél, amikor Balassi nőül vette Dobó Krisztinát”. Dézsi Lajos ismerteti a különféle felfogásokat, de nem foglal állást.²¹ Eckhardt Sándor viszont kimutatja, hogy az egyetlen Krisztina „kihez a költőt szívbéli kapcsolatok fűzték, özvegy Várday Mihályné Dobó Krisztina volt, akit az ismert kö-

¹⁵ Eckhardt Sándor: BBÖM. I.k. 185.

¹⁶ Toldy Ferenc: Magyar költ. kézikönyv. 2. k. I.k. 86.

¹⁷ Szilády Áron: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Bp. 1879. II.k. 277—8.

¹⁸ L. bővebben Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Bp. 1923. II.k. 692.

¹⁹ Varjas Béla: Balassa-kódex. Bp. 1944. 4. és 134.

²⁰ Szilády Áron. I.m. II.k. 239.

²¹ Dézsi Lajos: I.m. II.k. 672.

rülmények között el is vett feleségül.²² Ezért Eckhardt *Balassi Bálint összes műveinek* I. kötetében *IV. Dobó Krisztina (1584—1588)* címmel külön ciklust szerkeszt, és a Balassa-kódex szóban forgó II. számú versét a XXXIII. vers, a *Bocsásd meg Úristen* kezdetű vers elé helyezi. Nem kell Balassi költészetét ismerőnek lennünk ahhoz, hogy a két vers elolvasása után megállapíthassuk a verselésük közötti nagy különbséget. A *Krisztina nevére* írt vers még Balassi Bálint költői érlelődésének zsenge szakaszából való. Akárcsak az *Eurialus és Lucretia* széphistóriában, itt is ritkábban csillan elő egy-egy középrim. Nyelve, stílusa, ritmusa, rimtechnikája, strófaszervezése messze elmarad a *Bocsásd meg Úristen*-től.

Véleményünk szerint ezt a verset valóban Dobó Krisztinához írta a költő, de nem úgy, ahogy Széchy Károly, Waldapfel József és mások vélik: a *második* házassága előtt, hanem még az *első* idején.²³ Ismeretes, hogy Dobó Krisztina 1577 június közepén lett Várday Mihály felesége. Dobó Krisztinában az idős Várdayval kötendő házassága előtt minden bizonnyal felmerült a jóképű és hevülékeny unokabátytal való házasságkötés lehetősége is.

Balassi Bálint atyjának 1577. május 6-án történt halála után haza jön Lengyelországból, márcsak azért is, „hogy az én szegény urambátyámon való hamis suspitiót (gyanút) elvegyem”.²⁴ Nyilvánvaló, hogy anyagi ügyei is erre sarkallták. Édesapja ugyanis 12 ezer forintot adott kölcsön sógorának, Dobó Istvánnak Patak zálogösszegére. Ennek fejében ő és utódai, ez esetben fia, Dobó Ferenc évi 1000 forint értékű bort voltak kötelesek szállítani Balassiéknak kamat fejében. A kamat és a kölcsön-ügyek gyors rendezést kívántak. Máskülönben is „illet” meglátogatni a királytól nemrég zálogba vett várban élő unokahúgát. És hogy a találkozásból fellángoló szerelem nem volt reménytelen, a versben említett titkos gyűrűküldés is igazolja.

A verssorok is a pataki látogatást erősítik:

„Elmémben mint várban vigyáztán vérasztó
herdját ő úgy mondja.” (2.)
„Szép kertek tömlecnek akkoron tetszenek” (11.)

– célzás a várkertekre, talán éppen a „gombos kert”-re.

A „*régi betegség*”-re utalás összhangban van a Balassi Andráshoz 1577. július 11-én írt levélben foglaltakkal: „... *ki nyavalyából kimenekedvén most jutott haza*” majd: „*csaknem megvakultam*”.²⁵

Ehhez a költői hasonlathoz sem kell különösebb kommentár:

„Vagy mint a régi rab szabadságnak örül,
elszaladván fogságbul.” (15.)

A vers végét a tavaszi „*sík mezők virággal, boldogsággal*” teli jókedve uralja. A költő házassága viszont 1584 karácsonyán történt, alig pár héttel Várday Mihály halála után.²⁶ Jókedvű sem lehetett a költő, mert jóval a pataki botrány előtt már

²² Eckhardt Sándor: *Ism. BB. i.m. 87.*

²³ Waldapfel József: *Balassi költeményeinek kronológiája. ItK. 1926. III.f. 206—7.*

²⁴ Eckhardt Sándor: *BB. ÖM. I.k. — 310.*

²⁵ *E.i.h.*

²⁶ Eckhardt Sándor: *BBÖM. i.m. I.k. 201.*

feszült volt közte és Dobó Ferenc között a viszony, perre is mentek – valószínűleg a kölcsön és a kamat nem fizetése miatt.²⁷ Ekkor – az 1584. év végén – nem nagyon írhatta Balassi:

„Távol vagyon immár nagy keserűségem, gyönyörű
én életem.” (28.)

A költő saját szerzői nevét az eddig ismert 12 akrosztikhonos vers közül csak két istenes énekben örökítette meg hitelesen. Ezek közül az első, a *Bizonnyal esmérém rajtam nagy haragod* kezdetű, a versfőkből *Balasi Bálint* nevét adja. Ismeretes, hogy az esztergomi érseki könyvtárban levő Volaterranus Rafael műnek²⁸ hátsó fedőlapján olvasható a költő első tollpróbálkozása: Balasi Bálint. Ebből arra következtethetnénk, hogy ez az istenes ének is verspróbálkozás. Szilády – bár a vers tartalmi értékeit elismeri – a 10. versszakban található négyes *vala* rímek olvastán a verset „Balassa első szerzeményei közé” tartozandónak véli.²⁹ Minthogy *valákkal* még Petőfi verseiben is találkozunk, ezt irányadónak nem tekinthetjük. A vers felező tizenkettesei, gyakorta ügyes rímtechnikája, könnyed nyelvezete arra engednek következtetni, hogy a vers formai tekintetben közel áll az *Árgirushoz*, tehát az Anna-versek idején keletkezhetett. Érdekes még megemlítenünk, hogy az ének a Balassakódexből hiányzik, csak nyomtatott gyűjteményes kiadásokban fordul elő.

A legismertebb és legnépszerűbb istenes ének, a *Bocsásd meg Úristen* tartalmazza a költő kifogástalan helyesírású nevét: *Balassi Bálinth*. Az akrosztikhonhoz tartozik ugyan még egy *É* betű is, de ez a Tinóditól átvett szokás az utolsó versszakban a vers megírásának indokolását, keletkezési körülményeit igazolja. Az éneket, melynek kivételesen a dallamát is ismerjük, mind a reformátusok, mind az unitáriusok felvették énekeskönyvükbe. E verssel zárulnak az Anna-versek, de egyúttal a versfőkből fakadó eddig ismert akrosztikhonok is. A Julia-ciklusban nincsenek ilyen jellegű akrosztikhonok.

Az eddig ismertetett 12, versfőkből alakított akrosztikhonon kívül azonban ismerünk másokat is. Az egyik istenes vers a *Johanis* (János) név nem egészen sikerült változatát adja: *OAHNIS*. Balassi minden bizonnyal édesapja emlékének áldoz ezzel az *Ó, én istenem, im mi történik* kezdetű versben, amely befejezésében más jellegű akrosztikhont is tartalmaz.

Eckhardt nem vette be Balassi Bálint összes versei közé, Szilády azonban Balassiversként kezeli (LXXXV.) a *Boldog az, ki akarsz lenni* c. éneket,³⁰ amelynek akrosztikhonja a BÁTHORI nevet adja. Ha a vers Balassié, lehetséges, hogy a lengyel király iránti tisztelet szülte, avagy a nyíri Báthori családdal való kapcsolat váltotta ki az akrosztikhonos megemlékezést.

Szilády közöl egy Amade László versei között fennmaradt éneket, amelyben a versfejekbe foglalt *Balassa* név Imre Lajos irodalomtörténésznek tünt fel, s 1878-ban a Figyelőben³¹ azt igyekszik bizonyítani, hogy az csak I. Balassi Bálinté lehet. Érvelése-

²⁷ Eckhardt Sándor.: *Ism BB.* i. m. 106.

²⁸ Volaterranus, Rafael: *Commentariorum urbanorum octo et triginta libri, Basiliae 1530.*

L. Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint.* Bp. é. n. 14.

²⁹ Szilády Áron: *Gyarmathi Balassa Bálint.* i. m. II. k. 312.

³⁰ Szilády Áron: *Gyarmathi Balassa Bálint.* i. m. II. k. 321.

³¹ Figyelő. 1878. IV. k. 47.

it Szilády is elfogadja³², míg Dézsi Lajos inkább gróf Balassa Bálint versének tartja.³³ Eckhardt Sándor nőíró alkotását véli benne,³⁴ s nem veszi be Balassi Bálint összes versei közé. A vers nyelvezete, stílusa valóban teljesen elüt Balassi verseitől.

Szólnunk kell még egy sokat vitatott versről. A *Boldogtalan vagyok, mert kínaim nagyok* kezdetű vers 2. versszakának, az „*Őszi harmat után*”-nak legrégebb feljegyzését a Rimay Jánosnak a Balassi-testvérek halálára kiadott munka 53. lapjára jegyezte be – Eckhardt szerint – egy XVII. századnak látszó kéz.³⁵ Többféle változata közül bennünket a Bory István által felfedezett és közölt³⁶ kézirat érdekel, amelynek szövegét Eckhardt még beveszi az 1951-es kiadás versei közé³⁷, az 1968-as kiadásból azonban már kihagyja. Bory indokolás nélkül az 1760 körüli időre teszi a kézirat keltét. Mivel a vita még nem lezárt, megemlítjük, hogy a Bory-féle szövegben akrosztikhont találtunk. Utolsó strófájában az istenes énekek hangulatát idéző vers akrosztikhonja alkalmazkodik a tartalomhoz: BOE IMÁTUL IS. Véletlenül alakult volna ki a versben az akrosztikhon? Lehetséges, de nem valószínű.

II. Az akrosztikhonok másik, kisebb csoportját alkotják az ún. *lehúzott* akrosztikhonok. Ezekben a költő főcélját a versfőkben, kevésbé jelentős közölnivalóját pedig a versfős akrosztikhon folytatásaként a verssor eleji betűkben rejti el. Az *én szerelmem haragszik* incipitű, előbb már tárgyalt akrosztikhont például az ANNÁMÉRTHE nevet adja a versfőkben. Ha az utolsó E betűt „lehúzzuk”, vagyis az akrosztikhont a verssorkezdő betűkkel folytatjuk, az EHUN (= ezen a helyen) szót kapjuk. Igaz ugyan, hogy Balassi Bálint verseiben és a *Szép magyar komédiában* sem lehet meg az „ehun” szó, helyette *ihun-t ihon-t hon-t* találunk, de tudott az is, hogy *Balassi Bálint nem izó nyelvjárásban írt*, míg a Balassa-kódex nagy részében határozottan az *izó* nyelvjárás észlelhető,³⁸ s így a lehúzott akrosztikhon Balassi eredeti nyelvjárását őrizte meg.

Hasonló esetre bukkantunk a *Cristina nevére* írt *Cupido szüvemben* kezdetű versben. A strófafekező betűk a CRISTINÁM T szót adják. Az utolsó versszak T betűje feleslegessé válnék, ha a *Krisztinám* szóhoz nem olvasnánk hozzá a verssorkezdő betűket, amelyekkel a teljes szöveg: CRISTINÁM-ÉNT MA. Nyilvánvaló, hogy itt a másutt is gyakran jelentkező egy betűs szövegromlás történt, mert az eredeti szöveg ez lehetett: *Cristinámért ma*. (Az N helyett R állhatott, talán az e sorban levő „ruhában” szót javította át a költő vagy a másoló.) Nyilván beszűkült a költő további verselési szándéka, s így sűrítetten adja ugyanazt a vallomást, amelyet a *Chák Borbáláért* vagy *Annámérth* versfős akrosztikhonokban is nyújtott. A MA szó az aznapi keletkezésre utal, és hogy e korban mennyire szokásos volt az ilyen jellegű datálás is, családi levelek igazolják.³⁹

Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg az általunk Balassi alkotásnak tartott *Árgirus-széphistóriában*, ahol az első 14 versszak fejeiből az ALBERTUS GERGEI név bontakozik elénk. Ha azonban a 14. versszak sorkezdő betűivel meghosszabbítjuk,

³² Szilády Áron: Gyarmathi Balassa Bálint. i.m. 331.

³³ Dézsi Lajos: B.B. minden munkái. i.m. II. 771.

³⁴ Eckhardt Sándor: Balassa két verséhez. It. 1914. évf. 248-52.

³⁵ Eckhardt Sándor: BBÖM II.k. 279.

³⁶ ItK. 1935. 83.

³⁷ Eckhardt Sándor: BBÖM i.m. I.k. 148 és 280.

³⁸ Eckhardt Sándor: Balassi Bálint nyelve és írása. MNy XXXIX. évf. 1943. 2. sz. 89.

³⁹ Eckhardt Sándor: BBÖM I.k. 15.

³⁹ Eckhardt Sándor: BBÖM I.k. 414.: „Költ ma Ujvárt...”

Eckhardt Sándor: Ism. BB. i.m. 155.

„lehuzzuk” az akrosztikhont, a teljes szöveg: ALBERTUS GERGEI-NEK. És hogy az akrosztikhonok nem feltétlenül és nem mindig a szerzőre utalnak, ez a lehúzott akrosztikhon is pontosan igazolja. (Meg kell jegyeznünk, hogy az Árgirus-széphistória szerzőségének kérdését nemcsak az előbb kifejtettek erősítik, hanem sok más, általunk külön tanulmányban kibontott genetikai, stilisztikai, poetikai és egyéb érvek. L. bővebben: *Balassi Bálint és az Árgirus-széphistória*. Pécs, 1972.)

Hogy Balassi Bálint mennyire kedvelte a verssorokba rejtett akrosztikhonokat, több példával is igazolhatjuk.

Amikor 1589-ben „*édes hazájából jóakaróitúl siralmason búcsúzáván*” bujdosásra indul, az utolsó versszak akrosztikhonjában így búcsúzik: AVE. (L. a *Nyolc ifjú legény* kezdetű verset!) A *Valedicit patriae*-ban az egri vitézeknek mondván istenhozzádot, a 2. versszak akrosztikhonjában az EKRI szó olvasható.⁴⁰ Egyik istenes versében (*Ó, szent Isten, kit kedvedben*) Isten iránti hűségét az utolsó sorok akrosztikhonjával is bizonyítani törekszik: OTT HÍV – olvashatjuk itt is, miként a „*hív*” szóval más Balassi-versben is találkozunk.⁴¹

A közölt 3 akrosztikhon egyúttal azt is igazolja, a „lehúzások” mindig az adott vers valamiféle tartalmi vonatkozására utalnak. Ugyanezt figyelhetjük meg az édesapja emlékére írt, *Ó, én Istenem im mi történék* kezdetű vers két utolsó versszakának lehúzásában – csakhogy szóróvidítés formájában. A vers tartalmából – többek között – megtudjuk, hogy az Istentől „reábocsátott kemény ostor” ellenére „*még nem tanulék*”, ezért kéri az Urat:

„*Írads be, kérlek, az te könyvedben az én könyörgésimet.*”

Ezt a kérést a vers hangulatához alkalmazkodó a szóróvidített akrosztikhon fejezi ki: TAI – EET = *Taníts engemet* – könnyen megfejthető szövege.

Balassi Bálint szerelmes verseit vizsgálva, feltűnt, hogy míg Losonczy Anna neve három ízben is szerepel akrosztikhonként, addig másik nagy szerelme, akit „két szeme világnak, élete csillagnak” nevez, sehol sem.

Ha nem tévedünk, a Céliához írt *Kegyelmes szerelem* kezdetű versben Balassi éláruja „az ország csillaga” nevét. A vers utolsó hat sorának lehúzott akrosztikhonja az ANHÉKA (= Anéka) nevet adja. Ezzel Céliára, Wesselényiné Szarkándi Annára vonatkozólag kapunk újabb eligazodást. Az *Anéka* névben jelentős az *é* betű használata, mert, – miként már hangsúlyoztuk – Balassi *ező* nyelvjárását használt, s így az *Anéka* név eredeti Balassi-írást tükröz.

Foglalkozni lehetne még Balassinak a szerelmes versekben itt-ott fellelhető pajzán „lehúzásával”, de ezt megtiltja számunkra a „bölcs szemérem”.⁴²

Az elmondottak kiindulópontul szeretnének szolgálni a jövőben az akrosztikhonok felismerésére folytatandó kutatásokhoz. Balassi költészete nemcsak számmisztikájával, de akrosztikhoni rendszerével is sok rejtélyt, meglepetést tartogatott eddig.

⁴⁰ Itt is az eredeti Balassi-írást tükrözi az akrosztikhon. Ismert, hogy Balassinál a G felcserélődik a K-val. Így pl. a *Nyolc ifjú legényben* Markit áll Margit helyett.

⁴¹ Így pl. *Ime az pelikán* (5:3)
Az te nagy nevedéris (3:6)
Ó, én kegyelmes Istenem (4:4)
Mennyei seregek (14:1)

Eregy édes győrdöm (11:4)
Lelkemnek hozzád való (6:3)
Bocsásd meg Uristen (11:4)
Bizonyal esmérem rajtam
nagy haragod (7:4)

⁴² Engemet régolta sokféle kénokban (Balassinál ő = o!)
Forr gerjett elmémre

Az elmondottakon túl – úgy érezzük – a rejtélyes Balassi leginkább titkosírásának költészetében történt akrosztikhonos alkalmazásával lép elénk.

III. Balassi Bálint kora tele volt ellentmondásokkal. A három részre szakadt országban egymást érték az árulások, az átpártolások, fondorlatok, csalások. Családja és saját életének viszontagságai is óvatosságra készítették. Ezért a költő baráti levelezésében a rendes szöveg közé titkosírást kevert, főleg nevek, magára vagy másokra vonatkozó adatok közlése esetén. Titkosírása nagyon hasonlított a zsidók ATBAS-írására, amely a betűsor eltolásával létrehozott, ún. betűcserés titkosírás volt. Lényege: az ábécé egymásutáni betűinek az A-tól az L-ig folytatólagosan a további betűk felelnek meg. Nálunk már Mátyás király idején ismertek voltak a titkosírások.⁴³

A komplikáltabb titkosírások igazi kifejlődésére a XVI. század Itáliájában került sor. Velencében külön sifrirozó hivatal működött. Egyre-másra jelentek meg a különböző nyelvű titkosírásról szóló tanulmányok: latin, francia, német és olasz nyelven.⁴⁴

Balassi minden bizonnyal ismerte vagy ismerhette az 1563-ban Itáliában a titkosírással foglalkozó Porta illetőleg Armadi-könyvet. A későközépkor és a reneszánsz – miként már említettük – egyébként is rendkívül kedvelte a versek szövegébe rejtett különleges értelmeket. A reneszánsz korban erősebben jelentkező hírnévfenmaradásra, a halhatatlanság biztosítására való törekvés különösen kedvezett a versekben jelentkező akrosztikhonkészítésnek. Fokozólag hatott erre az e korban gyakran észlelt szerzői jog és tekintély teljes hiánya, amely gyakran okozott szövegromlásokat (Balassi versei, de főleg az *Árgirus*-széphistória is bővelkedik ilyenekben), illetőleg szerzői néveltüntetéseket. Így például az *Eurialus és Lucretia* széphistória utolsó versszaka, amely felfedi az eredeti szerző nevét, a szerzés helyét és idejét, a Fanchali Jób-kódexben hiányzik.⁴⁵

A keresztény liturgia abbreviatúráinak mintájára alkotta meg egy latin jelmondat rövidítéséből álnévét *Solvirogram Pannonius*, akinek a nevét a szokásos rövidítések szerint (Soli viro gratiam = Hálát az egyetlen férfiúnak) – kell olvasnunk.⁴⁶ Balassi Bálint is latin kezdőszókkal, illetőleg a saját korában szokásos latin rövidítési formákkal is kifejezi titkos mondanivalóját.

Hogy milyen gyakori rövidítéseket használtak a latin nyelvű írásokban, arról Adriano Cappelli reneszánsz kori rövidítésgyűjteménye⁴⁷ és a Balassi-korabeli levélszövegek tájékoztatnak bennünket. Ezeknek lényege, hogy a leggyakrabban használt szavakat, így például a névmásokat egy betűvel (meum = m, tuum = t), a többi szót pedig rendszerint az első és második vagy az utolsó betűvel, illetőleg betűkkel fejezték ki. Így pl.

aias = alias	Iris = litteris
ao = alio	dnos = dominos
mt = mittit	arlos = articulos

Néha – főleg a szerelmi levelezésben – csak betűszavakat használtak. Így pl. az *Eurialus és Lucretiában* az egyik levélhez az S.P.D (azaz: salutem plurimum dicit)

⁴³ Balassi titkosírását közli Eckhardt Sándor: BBÖM I.k. 311.

Beatrix királyné titkosírását megfejette Orosz Gábor és Mezey László.

(L. Vértessy Miklós: Titkosírás egy Corvinában. MKSz 1961. 167–169.)

⁴⁴ L. részletesebben Svékus Olivér: Titkosírások. Bp. 1964. 13. Kun Erzsébet: A rejtvény., Bp 1966.

⁴⁵ Mišianik—Eckhardt—Klaniczay: Balassi Bálint szép magyar komédiája. Bp. 1959. 19.

⁴⁶ Eckhardt Sándor: BBÖM I.k. 10.

⁴⁷ Adriano Capelli: Dizionario di abbreviature latine ed italiane Milano, 1899. (1954.)

betűket iktatta a szerző.⁴⁸ Balassi másokhoz hasonlóan gyakran alkalmazott latin rövidítéseket. Leveleiben főleg a M.D.V., neve után pedig igen gyakran D.B.G. betűszavakat használja.⁴⁹ Minthogy a latin rövidítéseket az írástudók ismerték, Balassinak saját titkosírásával is élnie lehetett, ha bizalmas közléseit nem akarta a nyilvánosság asztalára teríteni.

A kifejtettek ismeretében megpróbáltam alkalmazni Balassi titkosírását más műveiben, így verseiben és prózai alkotásaiban is. Elsőnek a *Szép magyar komédia* Ajánlása végén a szerzői név pótlásául jelentkező zárószöveg keltette fel érdeklődésemet: „*Júlia rabja NN.*” A titkosírás ismeretében nyilvánvalóvá vált, hogy Balassi bizalmasai előtt felfedi szerzői mivoltát, mert NN = BB = Balassi Bálint.

Ha költőnk a *Szép magyar komédiában* levetette névtelenségét, úgy véltem, talán más művében is meglepetéssel szolgál. A *Júlia szózatját, kerek ábrázatját* kezdetű vers valóban ilyen. E vers a Balassa-kódexben a Célia-ciklus utolsó verse.⁵⁰ A költő e cikluszáró vers utolsó két versszakának lehúzott versfőiben szintén elrejtette titkosírású nevét: MA – PA – BB = manu propria (= saját kezűleg) Balassi Bálint.⁵¹ Ekként magyarázható, hogy a Célia-dalokban miért hiányzik teljesen a zárószakasz. E hiány feltűnt Eckhardt Sándornak is, s ezért felveti a kérdést: „A költő finomabb, nyugatibb ízléssel írt-e, tisztábban akarta-e megőrizni a költemény egységes hatását, hogy nem alkalmazott soha záradékot? Vagy inkább nem akart semmi közelebbit elárulni szép Coeliájáról?”⁵²

Balassi meglehetősen titokba burkolja Célia személyét, de a hozzáírt versek szerzőségét, mint látható, évszázadokra biztosította magának – éppen titkosírásával, éppen a záradékban, s ott is művészi módon: akrosztikhon formájában.

A költő a *Krusith Ilona nevére* írt vers utolsó két strófájában is titkos értelmű záradékot rejtett el. Ha a titkosírást saját nyelvére „át tesszük”, a következő betűcsoportosítást kapjuk:

BTG – XU – BB – I vagyis: *Beteg/en Újváron Balassi Bálint Ilonának.*

A rövidítési mód hasonló az *Ó, én Istenem im mi történék* vers zárórészének szentenciájához (*Taníts engemet*). Az 1577-ben írt vers akrosztikhonja valóságot tükröz. Ez év július 11-én Újváron kelt levelében Balassi „sok nyavalyából kimenedkvén” szemfájdalomtól fél, mert hisz „csaknem megvakolt”. A patikáriustól is „egynéhány főtisztító pilulát” kér.⁵³

Az adott hármas előzmény után megvizsgáltam a régebben és a legújabb kutatók szerint is⁵⁴ Balassi Bálint alkotásának tartott *Eurialus és Lucretia* c. széphistóriát. Annyi érv szól Balassi szerzősége mellett, úgy véltem: a záróstrófák itt is árulkodhatnak a szerző személyéről.

Az 1577-ben Sárospatakon írt széphistória befejező négy versszakát vettem figyelembe – a titkos rejtetűk alapján. A következő betűmegoldásokat találtam: Q P X S – T A I M I – A M N. Az első rész megfejtése nem okozott nehézséget: Quinta Pars v. Quinque Partes (= öt rész – ennyiből áll a széphistória), az X S

⁴⁸ Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Bp. 1923. II.k. 773.

⁴⁹ Eckhardt Sándor: BBÖM II. k. 133. /1588. február 29-én kelt levél / M.D.V. = Magnificus Dominus Vester, D.B.G. = De Balassa Gyarmat.

⁵⁰ Varjas Béla: Balassa-kódex. Bp. 1944. 129.

Eckhardt Sándor: BBÖM. I.k. 260.

⁵¹ Adriano Capelli: Dizionario i.m. 233. (ma = manu) 189. (és pa = propria) 233. ()

⁵² Eckhardt Sándor: Balassi Bálint. Bp. é.n. 151.

⁵³ Eckhardt Sándor: BBÖM I.k. 310. –315.

⁵⁴ Komlövski Tibor: Balassi, Kerecsényi Judit és az Eurialus és Lucretia. ItK. LXXIII. évf. 4. sz.

Tóth István: Az Eurialus és Lucretia című széphistóriánk szerzőségének kérdése. Pécs. ,1970.

pedig a szerzés helyére utal: ex Sárospatak. Az A I MI nem lehet más, mint *animi* (= lelkének, szívének a) – egy betű kihagyásával, az előtte álló T pedig e szónak birtokos névmása (= T U I = a te, a tied) a mindenütt szokásos rövidítési séma szerint. Vissza volt még az A M N, amely lehetett volna *Amen*, de ily befejezés egy erotikus cselekményhez nemigen illett volna, marad tehát az A L U M N U S (= nevelt, gyámolt) szó, amelyet ebben az időben (néha még ma is) szelvében használtak. Balassi 1585-ben Besztercebánya Tanácsához intézett levelét ekként zárja: „*Alumnus veteranus*”. A teljes magyar szöveg tehát a következő: **ŐT RÉSZBEN SÁROSPATAKRÓL: A TE SZÍVEDNEK GYÁMOLA.**

A szövegrész sajnos nem tartalmazza Balassi Bálint kettős monogramját, de az általa használt titkosírás így is Balassi szerzőségét tanúsítja.

Már szinte merészségként hatott a feltevés: ha az *Árgirus-széphistória* nem Gergei Albert alkotása, hanem számos érv szól Balassi Bálint szerzősége mellett, előfordulhat itt is, hogy a költő titkosírás útján fedti fel kilétét. Vizsgálódásaim – úgy vélem – eredményre vezettek. Az *Árgirus* három részének záró strófáit analizálva, csakhamar feltűnt: az I. és a III. rész végén az akrosztikhon azonossága: N N A – N N A. (A második részben nem találtam akrosztikhont.) Az I. rész utolsó három versszakának lehúzott akrosztikhonját a titkosírás alapján áttéve, a következő betűcsoportot találtam:

181. vsz.: B (a többi betű nem hordoz értelmet)

182. vsz.: B G X U (titkosírás alapján)

183. vsz.: A I A S (latinul, de nem titkosan)

A 183. versszakot vizsgálva, először is szembeötlő az AIAS (= alias – másként) csaknem teljes kiírtsága. Ez a szó nem lehet titkosírási, mert éppen arra akar figyelmeztetni, hogy a záróstrófákat, tehát az I. és III. rész utolsó három versszakát nem a szokásosan kell olvasni, hanem *másként*, a jóbarátok, ismerősök által tudott titkosírás szerint. Nem arról van itt szó, hogy valakinek kettős neve van, például „*Gyönyössi alias Horváth*”, hanem arról, hogy az első és az utolsó rész záradékából előálló akrosztikhont másként, vagyis a titkosírás szerint kell olvasni. Ezért került az AIAS szó az első rész utolsó strófájába, s ez okból értelmetlen dolog lett volna a *másként* szót is titkosírási módon írnia a szerzőnek.

De nézzük az előttünk álló betűcsoportot:

BBG–XU

Megfejtésük nagyon egyszerű: BBG = *Balassi Bálint Gyarmathi* (az előnevet gyakran használta a költő a neve után írtan is), az XU pedig csak ezt jelentheti: ex *Újvár*. A költő családi fészke, amelyért oly sok áldozatot hoztak, ahová Balassi legtöbbször visszatért: *Újvár* volt. Innen írt leveleit ekként keltezte: „Datum ex Ujvár 11. Juli, Anno 1577.” vagy: „Datum ex Ujvár 29. Septembris Anno 1577.” – Azonos ez a szerzési helymegjelölés az *Eurialus és Lucretia* széphistóriáéval, de még betűiben is egyezik a Krusith Ilonához írt vers XU-jával.

A harmadik rész három utolsó versszakát ugyanezzel a módszerrel vizsgáltam, és az a következő betűrendszert vetítette elém:

III. 19. vsz.: B (a többi betű itt sem értelmet adó)

20. vsz.: B-MAM

21. vsz.: MTAQ

A BB monogram utáni részt a már előzőleg ismertetett rövidítési rendszer alapján két részbe bontjuk: $M=meum$ (az én) – $AM=amorem$ =szerelmemet.

A 21. versszakban az MT a levelezésekben közismert mitto vagy mittit=*küldöm* vagy *küldi* ige lép elénk. Vajon kinek küldheti szerelmét Balassi Bálint? A-nak, vagyis *Annának* (= *Annae*). A teljes szöveg tehát a következő: *Ballassi Bálint szerelmemet küldöm Annának.* (A betűszöveget záró Q Balassinál a ponttal egyenértékű, itt a széphistória befejezésére, végére utal.)

Mint mondtuk: pontosan ugyanilyen módszerű rövidítési rendszerrel találkozunk az *Eurialus és Lucretia* széphistóriában, a *Krusith Ilona nevére* és a *Júlia szózatját* kezdetű versben és a *Szép magyar komédiában*.

A kifejtettek után úgy véljük, hogy Balassi titkosírásának logikája könnyen megfigyelhető: A BB-k ötszöri ismétlődése a művek végén, az XU és az XS leveleiben szokásos módon való alkalmazása három ízben, a XVI. századi rövidítésformákkal teljesen egyező módszerű szerelmi üzenetküldés, azt igazolják, hogy Balassi Bálint műveiben a zárórészekben elrejtett akrosztikhonos szövegekkel a nagy külföldi reneszánsz költők hagyományait követte. Olyan korban élt Balassi, amikor az irodalmi alkotások szövegén javítani, változtatni a célnak megfelelően mindenkinek szabad volt. Ismert, hogy Batthyány Ferenc és mások miként használták fel saját verseikül Balassi költeményeit. Tudott az is, hogy a *Szép magyar komédiában* „a változatok száma töménytelen”. Még a felvonásokat, jelenetbeosztásokat is módosították benne. Nagyon is szükség volt erre a titkosírára, hisz Balassi Bálint ismerősei előtt akkor és ma, 400 év múltával is a titkosírással *közvetlen* módon bizonyíthatja szerzőségét.

UTASI CSABA

SZOCIGRÁFIAI-SZOCIOLÓGIAI KUTATÁS A
KALANGYÁBAN

A Kalangya „kisebbségi” irodalompolitikájának egyik tanulságos vetületét a folyóiratban közzétett szociográfiai-szociológiai dolgozatok képezik. Számuk nem túl nagy, értékük sem, jórészt ugyanis megérzésekre, hangulatokra, bizonyítatlan „tényekre” épülnek, s nem érik el sem az irodalmi, sem a tudományos szociográfia színvonalát. Ennek ellenére foglalkoznunk kell velük, minthogy fontos adalékokkal szolgálnak mind a Kalangya általános törekvéseit, mind pedig szépirodalmi eredményeit és kudarcait illetően.

Természetesen nem kerülhetjük meg a nemrég megtartott Kalangya-ülésszakon¹ felmerült igényt, miszerint a jövőben a Kalangya eszmeisége, bonyolult képletű „kisebbségi” platformja helyett inkább a folyóiratban publikált alkotásokra kellene összpontosítanunk, hiszen a lap írói körének világnézetéről valló programcikkek és egyéb eszme-futtatások a kor által messzemenően meghatározott „járulékos” anyagok csupán, minek következtében a couleur locale elmélet szerepének, dimenzióinak, változatainak és ellentmondásainak vizsgálata a Kalangya egésze szempontjából végső fokon meddő fáradozás marad. Nem kétséges, hogy e követelmény, amennyiben egy lehetséges átfogó/összegező tanulmány lebeg a szemünk előtt, teljességgel igazolt: csakis a Kalangya-beli irodalmiság körültekintő kritikai fölmérése adhat feleletet arra az izgató és legfőbb kérdésre, hogy vajon mennyiben élő, aktív hagyománya irodalmunknak a folyóirat, illetve mennyiben „passzviziválódot”, mennyiben vált irodalomtörténeti adattárrá. Ha azonban a „lépcsőzetes”, tervszerű kutatás útján indulunk el, közvetlenül az alapozásnál arra kényszerülünk mégis, hogy a vitathatatlanul másodlagos jelentőségű irodalompolitikai megnyilvánulásokat vegyük szemügyre elsőként, és pedig nem csupán azért, mert ily módon rekonstruálhatóvá válik azoknak az irodalmi és társadalmi adottságoknak egész rendszere, amelyek között a folyóiratnak léteznie kellett, hanem mert a Kalangya irodalompolitikája ha szabad egy kicsit eljátszanunk a szavakkal, nem annyira irodalmi, mint inkább politikai célokat foglal magában – a mostoha kisebbségi sorstól önerejéből megszabadulni vágyó vajdasági magyar polgári értelmiség egy maroknyi csapatának politikai célkitűzéseit. Igaz ugyan, hogy a „tisztá irodalomra” esküdve Szirmai Károly megkísérelte elkülöníteni egymástól az irodalmat és a politikát a Kalangya hasáb-

¹ Az ülészakot az újvidéki Hungarológiai Intézet szervezte és bonyolította le 1973. november 17-én. A beszámolókat követő vitában merült föl a Kalangya-kutatás alábbi szempontja.

jain, ez irányú erőfeszítése azonban, amely persze nem járhatott teljes sikerrel, egyáltalán nem mond ellent a folyóiratbali irodalom közvetlen vagy közvetett, de mindenképpen nagyfokú politizáltságának. Tévedés lenne ugyanis feltételezni, hogy Szirmai holmiféle apolitikusságtól vezérelve vagy éppen kényes ízlése parancsára szerette volna „megtisztítani” az irodalmat az irányzatos időszerűség minden válfajától, illetve hogy pusztán Szenteleky emléke miatt túrta meg a lapban azokat az írásokat, amelyek a jugoszláviai magyarság önmagára eszmélését voltak hivatottak elősegíteni. Ez a feltételezés már csak azért sem áll, mert nem egy „vezércikkében” ő maga is a kisebbségi problémák állandó felszínén tartása mellett szállt síkra. „Kettős irányultságának” okai éppen azért nyilván jóval mélyebben vannak. Vérbeli alkotó lévén, Szirmai hatványozottan éli át a jugoszláviai magyar író két háború közötti helyzetének súlyos paradoxonát: egyfelől azt kell tapasztalnia, hogy a kisebbségi célok hangoztatása ha nem is alkotásra, de értelemadó írásra mozgósítja társait, másfelől azonban érzi a veszélyt is, amely a szülőföld, a honi rög majdcsaknem kizárólagos ápolásának imperativusában rejlik. Korán rádöbben, hogy azok az írók, akik mindenek fölé helyezik a „vajdasági érdeket”, valójában önmaguk ellen fordulnak, minthogy az irodalmi teljességigényt nem-irodalmi részigénnyel váltották fel. Az igazi vajdasági érdek és feladat kétségkívül a jó és egyre jobb művek írása lett volna, ám hogyan írjanak maradandó műveket azok, akik a nehéz kisebbségi helyzettől szorongatva ellenállásuknak oly módon tudnak csak hangot adni, hogy többé-kevésbé elmosssák az irodalom és a politika közti határokat, s szinte fenntartás nélkül vállalják a tájegység irodalmi szolgálatát is.² Az ilyenformán értelmezett írói szerep óhatatlanul elszegényíti az alkotó individuumot, arról nem is szólva, hogy a szerényebb képességű vagy éppen dilettáns tollforgatók számára, amennyiben eléggé állhatatosak, nemcsak hogy nyilegyenes „pályát” biztosít, de erkölcsi fedezetet is egyúttal, hiszen műveik kritikai megközelítése már-már árulásszámba menne a céhen belüliek szemében.

Mindennek figyelembevételével úgy véljük, hogy Szirmai Károly éppen az irodalom védelmében kardoskodott az említett „kettéválasztás” mellett, mely az emberi szabadság egy fejlettebb fokáról szemlélve mindenképpen torzulásnak minősül, abban a reményben, hogy ha az irodalom megtisztul a politikai áttűnésektől és az irányzatosságtól, egy csapásra lelepleződnek a terméketlen és fantáziátlan papírpusztítók, s fokozatosan létrejön az esztétikai mércéknek egy olyan megbízhatóbb rendszere, melynek alkalmazója, a műalkotás immanens sajátjaiból indulva ki, olvasót és írókat egyaránt eligazíthat kevéssé differenciálódott irodalmunk termésében. Szirmai tehát a gondolkodására jellemző fogyatékoságok ellenére is helyes úton halad, midőn a vajdasági pillanat és a zalkotó elme összeütközéséből származó dilemmákat nem fojtja el, nem bontja le, ellenkezőleg, önnön válságba jutásától sem visszariadva, szüntelenül kutatja az egerutat. Példáját, noha nem tartozik szorosan témánkhoz, azért tartottuk fontosnak kiemelni, mert *egyedülálló* a Kalangya történetében, s mint ilyen, közvetve arról is tanúskodik, hogy a folyóirat köré csoportosuló írók zöme közelről sem szenvedte meg oly intenzíven a „kinti” követelményektől és elvárásoktól mindig

² Ennek a magatartásnak a lényegét talán Draskóczy Ede fogalmazta meg a legegértelműbben:

„A népszerűség ma kisebbségi érték...

Hiába prédikálunk, hogy irodalmunk: életünk talpköve és támasza. Cselekedetek kellenek.

És Cziráky Imre írói munkássága cselekedet.

Népszerűsége mifélek: maga a tett.”

Üdvözlő beszéd Cz. I. ezüstkorszori ünnepsége alkalmából, Kalangya, 1938. 3—4. sz.

is függetlenedni akaró művészi alkotómunka kérdéseit, mint éppen Szirmai. Mivel a tévesen értelmezett „korparancsnak” áldoztak, számukra az adott tér és idő jelentette a szellemi „kalandozás” majdcsaknem kizárólagos térségét is, s így nem véletlen, hogy egy viszonylag igen kis sugarú kört tudtak csak maguk köré húzni, amely majd a Kalangyában közölt szépirodalom fürkészésekor rajzolódik ki rendkívül élesen. Éppen ezért a Kalangya irodalompolitikáját és irodalmi anyagát *szerves egységben* látjuk, nem feledkezve meg arról, hogy az irodalompolitikai elképzelések csak ritkán valósultak meg oly mértékben a folyóirat hasábjain, ahogyan a feladatokat sorjázó programcikkekben megfogalmazást nyertek. Ez az organikus összefüggés teszi indokolttá, hogy a Kalangya irodalompolitikájával s annak legközvetlenebb hajtásaival, a szociográfiai-szociológiai cikkekkel, tanulmányokkal külön is foglalkozunk, annak a tudatában természetesen, hogy az ily módon megbomló egységet csakis a későbbi irodalmi/esztétikai vizsgálódás teljesítheti ki újra.

Köztudomású, hogy a szociográfiai, szociológiai és néprajzi kutatómunka szükségességének talán legegképezettebb kalangyás hirdetője Szenteleky Kornél volt, már a folyóirat indulása előtt is: egész sor cikkben tett kísérletet arra, hogy szellemi életünk vérkeringését felgyorsítandó, megnyerje íróinkat a verselés és novelláírás mellett mutatkozó értelmiségi teendőik elvégzésére. Számunkra ezek közül az *Új lehetőségek – új köteleességek*³ a legérdekesebb, mivel ebben nemcsak a legsürgetőbb feladatokat határozza meg, hanem a cselekvés módozatait és formáit is: „Mi verset és novellát írunk, nagy néha még regényt is, de a *folklor* éppoly kevésbé érdekli íróinkat, mint az itt élő népek egymásra gyakorolt hatása... Életbevágóan fontos, hogy megismerjük földünk és népünk lelkét. Lehet, hogy egy jól megírt ‚vajdasági’ regény többet használhat ebben a tekintetben, mint egy rosszul, tudományosan megírt biográfia, etnográfia, történelmi és szociográfiai beszámoló...”

Ugyancsak 1933-ban, közvetlenül Szenteleky halála előtt, Havas Károly is a vajdasági állapotok mielőbbi alapos megismerését szorgalmazza:⁴ „Meg kell már írni azt a könyvet, amely ennek a félmillió embernek az életproblémáival foglalkozik” – írja többek közt, majd a vállalkozás előtt tornyosuló akadályokról szólva, mindenekelőtt azt panaszolja fel, hogy „Nincsen semmi támpont, nincsen semmi segítő-eszköz, egyáltalán nincsen semmi a világon. Semmi, ami kell ahhoz, hogy egy ilyen könyvet meg lehessen írni. Nincsenek meg az adatok, nincsen semmiféle statisztikánk.” Mint tudjuk, a könyv végül mégiscsak megszületett⁵, ám a Kalangya számaiban jöszerevel továbbra is csak a szociográfiai felmérés igénye volt eleven, az eredmények sorra elmaradtak. Nem véletlen hát, hogy Szirmai Károly – aki egyrészt rezignáltan elveti a Szenteleky-féle „vajdasági” regény lehetőségét, meg lévén róla győződve, hogy a „színeket úgysis a jövő generációja fogja kitermelni, s nem mi, akik e tájon csak jöttmentek vagy vendégek vagyunk”⁶, másrészt pedig a falukutatás megszervezését nem tudja vállalni, talán nem is éri feladatának – egy harmadik lehetőséggel tesz próbát: megkísérli aktivizálni a folyóirat olvasótáborát. Új rovatot indít, amelyben közreadna „minden olyan tárgyilagos közleményt, amely a kisebbségi magyar irodalmunkra vagy kultúréletünkre vonatkozik. Nemcsak a szorosan vett irodalmi és kulturális kérdésekre gondolok, hanem életünk minden mozzanatát a magyar

³ Kalangya, 1933. 2. sz.

⁴ *Az a könyv, amelyet meg kellene írni*, Kalangya, 1933. 5. sz.

⁵ Erről bővebben: Gerold László: *Rólunk is vallanak*, Symposium Könyvek 25. Forum 1970. 40–42. o.

⁶ *Írói felelősségem*, Kalangya, 1935. 3. sz.

értelmiség megnyilatkozásán keresztül szeretnénk napirenden tartani. Szó lehet e rovat hasábjain gazdasági életünkről, gyermekeink neveléséről, általános oktatásügyekről, sajtónkról, színházunkról, egyesületi életünkről, könyvtár-kérdésekről, egyszerűen életünk minden közös megnyilvánulásáról”⁷. Szirmai valószínűleg amolyan pótmegoldást láthatott e rovatban, hiszen a „magyar értelmiség”, tehát az írók, újságírók, ügyvédek, patikusok, orvosok, hivatalnokok és más „középosztálybeliek” vékony rétege, amelyre támaszkodni kívánt, pusztán a vajdasági magyarság életének egyik – s korántsem legszámottevőbb – vetületét dokumentálhatta volna több-kevesebb sikerrel. A hagyományos vajdasági közöny azonban már indulásakor megfojtotta a rovatot, úgyhogy az 1933-ban több ízben és többektől is sürgetett akcióértékű felmérések nem készültek el, s a folyóiratnak ezen a téren vagy az „ollózás” soványka kenyereére kellett hagyatkoznia, vagy pedig szórványos alkalmi cikkekre, melyeknek erőltetett bölcsekedése sokkal többet árul el szerzőjük készületlenségéről, semmint a tényállásról. Éppen ezért nem kell csodálnunk, hogy jó idő elteltével Szegedi Emil újfent a kiindulóponton találja magát, s majdhogynem szó szerint ugyanazt fogalmazza meg, mint az indulás éveiben Havas Károly: „Adatokra volna szükség. Rendszeres falu- és társadalomkutatás megfelelő és megbízható adatokat szolgáltatna a szétszórtan élő magyarság számszerű viszonyáról, a környezetéről, szükségleteiről, társadalmi megoszlásáról, kultúrszínvonaláról, anyagi viszonyairól, iskolázottságáról, olvasmányairól, egészségügyéről, orvosairól, tanítóiról, népszokásairól, népművészetéről stb.”⁸

A két „nullapontot” összekötő folyóiratszámokban, mint már jeleztük is, fellelhetők ugyan falusi témájú cikkek, elmélkedések, de jellegüknél fogva nem tölthették be a helyzetudatosítás tervezett és elvárt szerepét. Eredetüket tekintve két csoportra oszthatnánk őket: hazaiakra és külföldről, főként Erdélyből származó kölcsönzöttekre. Hadd érintsünk közülük néhányat.

Batta Péter, aki meglehetősen szerteágazó tevékenységet fejt ki a Kalangyában, jobbra az első néhány évben, de akinek nevét mégis csupán egy-két néprajzi tárgyú tanulmánya teszi emlékeztetéssé, *Tiszamenti írások* című cikksorozatával⁹ keltette föl mindenekelőtt a falukutatás nyomaira ügyelő figyelmünket. Végre egy olyan munka, reménykedtünk, amely az általánosságokat konkrétumokkal cseréli fel: kinagyítja a kanizsai, zentai táj sajátosságait, illetve közel hoz néhányat az ott élő emberek közül, kik alakítják e tájat s megadják arculatát. A főcím azonban igencsak félrevezető. A négy cikk helyszíne ugyanis annyira indeterminált, hogy szinte a földkerekség minden pontján elképzelhető, s ami még öregebb hiba, a szerző egyetlen Tisza menti ember arcélét sem rajzolja meg. Az első cikkben „végrehajtani mentünk”, „ki a tanyák közé”, ám mire a „szerencsétlen végrehajtást szenvedő” háza elé ér a közösségi homokfutó, vége is szakad az írásnak, s kiderül, hogy az író találatában nem is a „kinti” emberekkel való találkozás készítette útra, hanem a végrehajtó „vég nélküli anekdotái”, illetve, miután az mégiscsak kifogyott belőlük a hosszú úton, a táj csendes-boldog, melázó szemlélése. A második cikk egy késő őszi „páva szemű pillangó” rút pusztulását mondja el, a harmadik légyrabló hangyák nyiklónyakló kerti székéből elnézett sürgését írja le, a negyedik pedig egy saroglyához kötött, nyugtalanul rúgkapáló vasderest. Mondanunk sem kell talán, hogy ezek

⁷ Szerkesztéségi közlemény, Kalangya, 1933. 12. sz.

⁸ *Kisebbségi kultúra - kisebbségi társadalom*, Kalangya, 1937.

⁹ Kalangya, 1935. 3.sz.

a nyugágy-perspektívából papírra vetett idillikus „helyzetképek” megdöbbenően banálisak. Fölösleges is lenne időt pazarolni rájuk, ha az utolsóhoz, a vasderesről szólóhoz egészen váratlanul nem csap oda egy csillaggal elválasztott „világnézeti konklúziót” a szerző, amelynek révén írása kalangyás „funkcionáltságot” nyer: „Így vagyunk most valahogy az európai kultúrákkal is. Ezek is kettős kötőfékek vannak az országok politikai szekereinek saroglyáihoz kötve.

Az egyik a sovinizmus kötele, a másik pedig a kommunizmus pályvája, amelyek csak egész kicsiny működési teret engednek a kultúrák vasdereseinek, hogy ne mondjam, pegazusainak röptéhez, szárnyuk bontogatásához.

A táltosok azonban izegnek-mozognak, türelmetlenkednek, kapálnak s előbb-utóbb elindítják a kátyúba ragadt szekereket, ha egyelőre csak szalmaszál koszthoz jutnak is.”

Ha nem ismerné az ember e szavak előzményeit, még örülni is tudna Batta Péter meglátásainak: lám, idejekorán észrevette az előretörő fasizmus roppant veszélyét, de a szocializmusnak a sztálini érában bekövetkező nagymérvű torzulásait is, s ezeknek ellenében, egy tiszta humánusra esküdve, a „kötőfékeket” elszaggató, igazi nagy művészet példaképét mutatja föl Vajdaságnak. Csakhogy, sajnos, egyáltalán nem erről van szó. Nem a lázadó hangja az övé, hanem azé az emberé, aki a „középre” helyezkedő közeposztályban látja az általános boldogulás egyetlen letéteményesét. Nem azért szemléli tehát idegenkedve a nagy csinnadrattával vonulgató hitleri szoldateszkát, mintha hatodik érzéke a tömegsirokat is eléje vetitene már, s egyáltalán nem azért gondol fázósan a „kommunizmus pályvájára” sem, mintha Október történelmi eredményeit féltene. Nem, Batta Péter *pusztán* két végletet lát a két rendszerben, s mindennemű tépelődés nélkül egyenlőségjelet tenne köztük, csakhogy minél inkább kidomborodjanak a „középhezért” „előnyei” és „távlatai”. Közvetve ez persze azt is jelenti, hogy a „közöttek” úton haladók világnézeti alapjait a vak szélsőségek éleinek lecsiszolásával kívánják megvetni, vagyis „megszelídítet” formában mindkét rendszer törekvéseinek szerintük pozitív összetevőit egyesíteniük gondolkodásukban. Annak illusztrálásaképpen, hogy tételünket korántsem önkényesen vezettük le, hadd idézzünk a Kalangya néhány olyan írásából is, amely egészen explicit módon fogalmazza meg a „közöttek” magatartás lényegét.

A folyóirat 1938-as évfolyamában Szegedi Emil Féja Géjának az egyik pesti lapban megjelent erdélyi beszámolóját ismerteti,¹⁰ s a népi író véleményével egybehangzóan megállapítja, hogy a kisebbségi sorban élő magyar fiatalok közül egyedül a romániaiak találtak rá „a legméltóbb szellemi vezérre: Petőfi Sándorra”, kinek öröksége megóvja őket a szélsőbal-, illetve a szélsőjobb oldali mezsgyéin való tévelygéstől, egyúttal pedig lehetőséget nyújt *egyetemes* összefogásukra is. Így került sor pl. az 1937-es marosvásárhelyi találkozóra, ahol írók és parasztok, papok és munkások, jobboldaliak és baloldaliak találtak egymásra és tettek hitet, hogy egyik a nagy magyar nemzeti célokért folytatott harcban”. Ez a Petőfi szellemétől persze fölöttébb távol álló univerzális „egymásra találás” készíti Szegedi Emilt is egy olyan „szintetikus, mindenkit legalább megközelítőleg kielégítő szemlélet” kutatására, amely szavatolhatná a jugoszláviai magyar ifjúság egységét. Szerinte ez az egység csakis akkor válik majd realitássá, ha a fiatalok olykor merőben ellentétes nézeteket valló

¹⁰ *Megjegyzések. „Harmadik világnézet”, Kalangya, 1938. 8–9. sz.*

csoportjai magukévá teszik egyfelől a „magyar közösség nemzeti érdekeinek szolgálatát”, másfelől pedig a „haladó, szociális, a nagy magyar néptömegek kulturális és gazdasági felemelését célzó törekvéseket”.

*Magyar szocializmus*¹¹ című, jó két évvel később írt recenziójában, Veres Péter *Szocializmus – nacionalizmus* c. könyvét ismertette, nagyjából ugyanezt a szempontot emeli ki Herceg János is. Úgy véli, hogy a könyvet látszólagos ellentmondása miatt értette félre mindkét oldal, a „nemzeti öntudat védői éppúgy, mint az orhodox marxisták”. Veres ugyanis azt bizonygatja, hogy a „szocializmus és a nacionalizmus nem ellentétek, hanem kiegészítői egymásnak a társadalmi fejlődésben”. Herceg természetesen fenntartás nélkül helyesli e „szintetikus” nézőpontot, mi több, védelmébe is veszi az írókat mindazokkal szemben, akik a „nemzeti szocializmus” bélyegét ütnék rá, s nyíltan kimondja, hogy amiről Veres Péter beszél, valójában nem más, mint a „marxi szocializmusnak a magyarság helyzetére való alkalmazása”.

A kalangyás „középutasság” ebben a marxizmussal is szimpatizáló megfogalmazásában éri el azt a „csúcst”, ameddig a társadalom megváltoztatásának követelésében – szubjektív és objektív okokból kifolyólag – egyáltalán elmerészkedhetett. Mert ne feledjük, hogy a Kalangya „középut-képletében” a magyarországihoz viszonyítva jellemző, mondhatnánk, szükségszerű eltolódás figyelhető meg: folyóiratunk középosztálybeli íróit elsősorban nem a paraszti tömegek gazdasági kizsákmányolása lázítja föl, hanem a nemzeti elnyomás, amelynek drasztikus intézkedéseit a saját bőrükön érzik nap nap után, ezenfelül pedig a sajtót és bizonyos fajta könyveket olvasva, intellektuálisan is megélik. Más szóval: míg a népi írók, felismerve a parasztság „nemzet alatti” helyzetét a „hárommillió koldus” országában, a radikális társadalmi akció sajátos nemzeti módozatait kutatták, addig a kalangyások tevékenységének ismételt és mindenekelőtt a súlyos nemzeti elnyomás adott impulzusokat. Nemcsak azt jelenti ez, hogy szemléletüket a „kisebbségi” érdekek és célok határozták meg döntő módon, hanem egyúttal azt is, hogy „szociális érzékenységük” nem fejlődhetett ki kellőképpen, ami esetenként egészen furcsa, már-már tragikomikus tünetekben mutatkozik meg.

Nem lesz talán érdektelen, ha visszakanyarodva a Kalangya már érintett, 1933-tól kb. 1937-ig terjedő időszakába, közelebbről is megismerkedünk egy-két ilyen tünettel. A „nyugágyperspektívájú” Batta Péter, egy erdélyi újsághíren felbuzdulva, a jugoszláviai magyar értelmiség és a szegényparasztság kapcsolatait veszi szemügyre, s rámutat¹², hogy a „művelt középosztály”, sajnos, nem tesz eleget „kisebbségi faji kötelezettségeinek”, merthogy nem támogatja, anyagi áldozatokat is hozva, a „nincstelen osztály tagjait”, kik ily módon a kétségbeesés határára jutnak. Batta tehát nem közömbös a nincstelen tömegekkel szemben, sőt egyfajta részvétellel szemléli vergődésüket, lelkiismeret-ébredtő „szociálpolitikai” elképzelése azonban megmosolyogtatón gyermeketeg, végső kicsengésében pedig taszító is. Felfogása szerint ugyanis „csak addig van létjogosultsága egy kisebbségi nép középosztályának, amíg megvan ennek alapja: egy széles napszámos, zsellér, törpebirtokos, szóval paraszti réteg”, miből következően a „középosztály tagjainak a saját jól felfogott érdekében kell hogy istápolják, védjék és vezessék az alsóbb rétegek egyedeit”. A fennálló társadalmi struktúrával tehát nincsen semmi baj, az alapvető kérdés nem is az, hogy miért nincstelenek a nincstelenek, ez a világ rendje, nincs mit változtatni rajta, csak a struk-

¹¹ Kalangya, 1940. 6. sz.

¹² *A magyar értelmi osztály feladatai az új hazában*, Kalangya, 1935. 5. sz.

túrán belüli szamaritánus cselekedetek hiánya aggasztó, mivel ilyképpen a „művelt középosztály” önnön létét teszi kérdésessé.

Hasonló szociális vakságról tanúskodik Kisbéry János esszéisztikus csevegése a cigányokról¹³. Indítékai feddhetetlenek: szívvel-lélekkel a fehérek által „lenézett, megbélyegzett és kiközösített faj képviselője” mellé áll, a „sorsüldözött és boldogtalan” cigány mellé, kinek csak „illúziói lehetnek az életről”. Véletlenül sem azért fordul tehát a cigányság felé, hogy „lebilincselőn” izgalmas egzotikus történeteket mondjon el róla, ellenkezőleg, reménytelenül cudar helyzete tudatosítására vállalkozik, s nem is sikertelenül. Miután azonban egymásba illeszti a leglényegesebb elemeket, s eljut addig a pontig, ahol már elkerülhetetlenül felmerül a kérdés, hogy miként is lehetne hát segíteni ezen az alsóbbrendűvé lefokozott népen, egyszerűen elveszti tájékozódóképességét, s akaratlanul is az akasztófahumor felé hajlítja írását. Elmondja, hogy a cigányok a valóságos élet illúzióját a tekepályán találják meg, ez a „demokratikus intézmény” lehetővé teszi számukra a másokkal való elvegyülést, a feloldódást a „nagy emberfolyam sodrában”, tehát csak ott élhetnek társadalmi életet, csak ott válthatják meg magukat néhány órára „kárhozatuk kinzó poklából”. S a csattanó: „Adj Uram Istenem nekik százezer tekepályát, minden szögletbe és utcasarokra egyet, váltsd meg őket szerető hatalmaddal...”

A falu problémavilágával, a falunevelés módszerével foglalkozó behozatali írások közül a Tavasz Sándorét¹⁴ említjük első helyen. Bevezető soraiból még úgy tetszik, hogy a szerző a lényeges összefüggéseket feltáró falukutatás Vajdaságban is hasznosítható általános szempontjait fogja megvilágítani. „Az élő falu ott van, ahol a látható falu, de abban elrejtve – írja. – Hiába járja valaki a falu utcáit, még a legszorgosabb munkaidőben is, vagy az ünnepnapok idejében, amikor a falu a legmozgalmasabb képet mutat, még akkor is csak az alvó falut látja a látható falu képében, mert a falut éltető erők láthatatlanul a mélyben lappanganak. Aki tehát a látható falut ismeri, még nem szükségképpen ismeri az élő falut.” Ez után az alapvetően fontos megállapítás után az „élő falu” ismerveit sorakoztatja föl, s csakhamar nyilvánvalóvá válik, hogy voltaképpen az elszigetelt, „ösiségében” megbontatlan, patriarkális falut, tehát épp a „halódó” falut eszményíti, azt az emberi közösséget, amelynek nyugalma már a múlt század végén megbolydult, századunk első évtizedeitől kezdődően pedig valósággal megtépázta a kapitalizálás, a háború, a „felgyorsult” idő. A túlhaladott falusi állapotok konzerválására szólít fel, s hogy szavai minél nagyobb súllyal essenek a latba, párhuzamot von a romlott, megfertőzött városi és az ősi képletű, eredendően tiszta falusi élet között, mégpedig teljesen dialektikálisan és elvakult módon. A primitív világnézetű, se nem idealista, se nem materialista falusi embertől távol áll a lelki differenciáltság, egységes életet ismer csak, a nagy Egészhez tartozónak érzi magát, van benne valami „örök emberi vonás”, ezzel szemben a városira a lelki széttépettség, a sablonizáltság, az „életmegnyilvánulásoknak különböző provinciákba való megosztása” jellemző. A városi ember gondolkodása, erkölce, kultúrája, életfelfogása – véli Tavasz Sándor – éppen ezért rendkívüli mértékben veszélyezteteti nemcsak magát a várost, a falut is, sőt az egész európai kultúrát. A „huszadik század nagy világromlása” ugyanis azzal kezdődött, hogy „keresztülvágatott a falu tisztes fehér utcáján a százas sebességgel haladó luxusautó, és széles gumikerekei felverték és az emberek arcába csapták

¹³ *Cigányok*, Kalangya, 1936, 6–7. sz.

¹⁴ *Az élő falu*, Kalangya, 1935. 2. sz.

a sarat és szétszórták a messzi utakról a kerekeken magukkal hozott világszemetet”. Ahelyett tehát, hogy a nap nap után szegényedő falusi kultúra még élő hagyományainak megmentésére buzdítana, Tavasz az „időktől védett” rezervátum-falu modelljét sírja vissza, s ábrándozásában egészen addig elmegy, hogy az „őseredeti” falusi egység fenntartása érdekében egy művészeti-művelődési szűrőapparátus kiépítését szorgalmazza, amely majd megkímélné a falut egyebek közt a „városi színház darabjaitól”, a „pszichoanalitikus regényektől” és a „neoprimitív szabad versektől”. Mi más is következhetne ezek után konklúzióként, mint hogy a falunevelés e módszere „egészséges civilizációnk és tiszta kultúránk létfeltétele, mert ha a falu elhal, elhal a nép, elhal a nemzet és vége az európai kultúrának”.

Imre Lajos szubjektív jegyzete a faluról¹⁵ – alkalmasint éppen mert megmarad az idealizálatlan személyes élmények körénél – jóval kevesebb eszmei vadhajtást tartalmaz. Nincsenek világmegváltó elképzelései a faluról, nem bízta rá a „tiszta kultúra” mentsvárának szerepét, pusztán két olyan mozzanatot domborít ki, amelynek figyelembevétele nélkül igen könnyen vakvágányra futhat a falukutató. Az első, akárcsak Tavaszynál, az *életegység*, amely az életre nézve azt jelenti, hogy az „életben nincsenek annak egységével összefüggésbe nem hozható vonások, nincs kettősség, szétszóródás”, a munkára nézve pedig azt, hogy „minden munka csak az élet egységében, abba beletagolódva lehet értékes a falu életében, hogy az életnek és a munkának elszakíthatatlan kapcsolatban kell állaniok egymással”. A második mozzanat a *személyes elem*, amelynek döntő fontossága abban nyilvánul meg, hogy a munka, az élet, a felfogások és törekvések igen eleven kapcsolatban vannak a személyes étellel, olyannyira, hogy falun pl. nem lehet huzamosabb időre „elbújni a közvélemény háta mögé”, hiszen az emberek nem „szólamaik, felfogásuk, világnézetük, hanem személyük által” kapcsolódnak egymáshoz.

E két, legtöbbet jelentő karakterisztikum, véli Imre Lajos, eleve megszabja a falu megközelítésének módját. Az élet egysége arra figyelmeztet, hogy „amit adni akarunk neki, azt a falu életébe kell belevinni, mert idegen marad tőle mindaddig, amíg élete egységébe beletartozónak nem érzi,” a személyes elem pedig azt „teszi kötelességünkkel, hogy amit át akarunk neki adni, azt személyesen, az életünkkel vállalni és fedezni kell.”

Nyilvánvaló, hogy a tárgyalt korszak ilyen és ezekhez hasonló írásai alapján a Kalangya még akkor sem tudott volna falukutató mozgalmat kilombosítani, ha Szirmai Károly netán mindennél fontosabbnak tartja is, hogy a folyóirat köré csoportosuló írókat megnyerje a fáradságos, egész embert követelő falujárás ügyének. Szirmai azonban ezekre az írásokra úgy tekint csupán, mint a kisebbségi szituáció szükséges kísérőire, mint munkákra, amelyek nélkül az adott korban nem létezhet ugyan egyetlen kisebbségi szépirodalmi orgánus sem, de amelyeket egy egészségesebb és emberségesebb társadalomban oly jó lenne mellőzni mégis. Lappangó fenntartásai, melyek egy ponton egészen félreérthetetlen megfogalmazást nyernek majd, kétségkívül fékezőleg hatottak e téren, ha egyáltalán volt kit fékezniük, s végig nem gondolták, esetlegessé tették a folyóirat szociográfiai-szociológiai tájékozódását. Nem véletlen hát, hogy Szegedi Emil már idézett 1937-es cikkében – a fiatal magyar értelmiséghez fordulva – a falusi és tanyai nép életének rendszeres, adatfeltáró vizsgálatára tüzel, mint ahogy az sem, hogy alig egy esztendővel később

¹⁵ *Mit jelent nekem a falu?*, Kalangya, 1936. 4. sz.

kénytelen megismételni, úgy látszik, pusztába kiáltott szavait. „Amíg össze nem gyűjtjük vidékenként és falvanként a valóságrajzokat és adatokat, addig parasztságunk élete *terra incognita* marad, és parasztságunk továbbra is úgy él a köztudatban, ahogyan idejüket múlt, hamisító népszínművekből, sekélyes, árvalányhajas és kifent bájoszú elbeszélésekből rosszul megismertük” – írja többek közt¹⁶, majd megjegyzi, hogy mindennek ellenére, sajnos, lehangoló a közöny: „Íróink, a nép körében élő értelmiségiek, a főiskolás ifjúság és mások nem mutatnak érdeklődést a ‚tárgy’ iránt, holott mérhetetlen fontosságú volna még a *legkisebb részletmunka is* a kutatásnak erről az elhanyagolt területéről.”

Szegedi Emil panaszaival párhuzamosan egynéhány olyan írásra is felfigyelhetünk a folyóiratban, amely a faluszociográfia hiányának fölemlgetése mellett a szó szoros értelmében *hamarosan* várható ilyen tárgyú műveket is beharangoz. Ezek közül a legértékesebb és legtöbbet ígérő Herceg János szociográfiai pillanatfelvétele¹⁷. Már az első mondatban fölvázolt realiztikus kép, mondhatnánk, móríci tájrajz elevenbe vág, s azt a benyomást kelti az emberben, hogy végre olyan ott-honi vidékre kalauzolja az írott szó, ahova a folyóirat évfolyamait böngészve eddig egyszerűen nem juthatott el, legalábbis a szociográfiai célzatú írásokban nem: „A falu úgy ül a kém ég alatt, a porlepte fák között, gágogó libáival, lassan dőcögő kocsijaival és a csordával, amely hajnalban és este végigbőgi az utcákat, mintha nem lenne sem ég, sem nap, sem élet, csak valami értelmetlen, buta törvényszerűség, amely benépesítette és körülrakta díszletekkel.” A madártávlatból szemlélt, apró *belső* mozgásaival csak még inkább mozdulatlanok, időbe fagyottnak látszó faluban aztán, hogy közelebb érünk hozzá, az író „típusalkotó” tollvonásai nyomán sorra megélednek a falusi értelmiség élőhalott alakjai, kiket mintha látatlanul is csontig járna át az évszázados pannon por: a kibodrosított hajú, hervatag, „grétagarbós pózban” szenvedő tanítókisasszony; a dagadt, pocakos patikus, kinn áll a templommal szemben, „beillatosítva otkolonnal, arca vörös, feje kopasz, szájából csurog a szó, mint a mész”; az esperes úr, „piros cingulusa kétoldalt repül a széllle”; egy táncdalt füttyrésző vigéc, amint „divatos zöld, tavaszi kabátban” végigvonul az utcán; a kaszinónak nevezett falusi kocsmá autóbuszra váró, álmos világa a bormérővé degradált „diplomás tanítóval”, ki Pestalozzit olvasta egykoron stb. Az író szemlátomást kedvét leli a megbocsátón ironizáló seregszemlében, még a futó párbeszédet is úgy formálja meg, hogy mosoly bujkál az olvasóra kacsintó szemében, miután azonban letelik az „egy óra”, váratlanul elmetszi a játékos fonalat, s az ismét megéledő súlyos csöndre bízva a falut, előhozakodik a maga tulajdon-

¹⁶ *Megjegyzések. Levél a parasztoktól*, Kalangya, 1938. 8–9. sz. – Szegedi Emil e másodszori kifakadása kapcsán Gerold László úgy véli (i.m. 23. o.), hogy amikor a cikkíró „fenti panaszeit küldi világgá, a Kalangya falukatató lelkesedése már alaposan megcsappant. Vagy a Szegedi említette hiábavaló próbálkozások, vagy pedig az általános politikai-gazdasági világhelyzet miatt, vagy esetleg egyéb okok játszhattak közre.” E megállapítással nem érhetünk egyet, hiszen az előzményeket sokkal inkább nevezhetnénk rendszertelen és felesleges kezdeményezések, semmint egy valós lelkesedés eredményének. Szegedi Emil cikkeit éppen ezért az 1933-as, rövid életű felbuzdulás „második hullámaként” fogjuk fel, melynek már jóval nagyobbak az esélyei, mivel a magyarországi falukutatás időközben egész sor maradandó művet dobott felszínre, s ami még fontosabb, ezekről a művekről – a „Magyarország és Jugoszlávia közti viszony örvendetes megjavulása” következtében – szabadban kiközvetít a folyóirat, s szempontjaikat bizonyos korrekciókkal honosíthatja is. Természetesen más kérdés, hogy ennek ellenére mért maradt mégis meddő e „második hullám”, mért merült ki már az első jelzések után, anélkül, hogy emberközébe hozott volna legalább egy-két vajdasági falut. Hadd tegyük azonban hozzá, hogy ha a falu életét e hullám nem emelte is be a Kalangyába, a szociográfiai kutatás más területein határozott fellendülést hozott.

¹⁷ *Egy óra falunkban*, Kalangya, 1938. 8–9. sz. – G.L. az irodalmi szociográfia egyik legszebb Kalangya-beli példáját látja ebben az írásban (i.m. 26. o.), s joggal, hiszen a folyóirat munkatársai között nemigen akadt még egy író, akinél a kifinomult megfigyelőképesség és az érdeklődő írói tehetség oly harmonikusan egészítette volna ki egymást, mint épp Hercegnél.

képpen mondandójával, amely számunkra a remekbe szabott „gyorsfényképnel” is relevánsabb: „Ezzel a torzképpel a krónikás nem a falut akarta kigúnyolni, csak a felszínét és egyben azokat, akik csupán ezt a felszín látják. Ő tudja, hogy a falunak vannak kincsei mélyen a földben, kint a parasztoknál, akik ma arattak, holnap pedig már szántani fognak; vetni, boronálni, kapálni, mert élni kell... S a krónikás szívére tett kézzel fogadkozik, hogy ő nem hagyja veszni ezeket a kincseket. Ő elmegy a néphez, leírja szokásait, feljegyzi dalait, megírja meséit, még mielőtt a szigettel együtt elmosná az ár. Még mielőtt kiérnének a vigécek és biztosítási ügynökök, hogy becseréljék pántlikára, töltőtollra vagy a ‚felvilágosodás’ és a ‚civilizáció’ jelszavaira.”

A látható falu helyett tehát Herceg János is az élő falut, de a maga „realista érzékenysége” által élőnek bizonyuló, rejtőzködő falut akarja megközelíteni, s igazságot sajnálhatjuk, hogy teátrális színezetű fogadkozását az idő tájt még csak részben sem válthatta valóra. Sajnálhatjuk, mégpedig nem csupán azért, mert ily módon jó néhány falusi portréja maradt „időbe zárva” (későbbi változataikat majd csak a hatvanas években gyűjti kötetbe), hanem mert korai, idő előtti kifulladás a teljes értékű irodalmi szociográfia tájunkon való akkori megszületésének és térhódításának a lehetetlenségét is jelzi egyúttal.

A falu, a parasztság rendszerbeli intézkedésekkel is súlyosbított helyzetének szociográfiai–szociológiai tablóit azonban mégis elkészültek a Kalangyában, s bár nélkülözik a közvetlen kontaktusokból kipattanó íráskor testmelegét, életességét, dokumentáltságuknál fogva mégis számottevők. Csuka János ugyanis, a folyóirat „kisebbségi szakértője”, aki már korábban is egyésszerűen politikainak minősíthető cikket tett közzé a folyóiratban a jugoszláviai magyarság sorskérdéseiről, egyszer csak elunja az *adatok megújuló számonkérését*, és statisztikai közlönyökkel bástyázva körül magát, hangyaszorgalommal kivonatolja a különféle, mindenekelőtt Vajdaságra vonatkozó kimutatásokat, melyeknek alapján ha nem is olvasmányos, de vitathatatlanul tanulságos beszámolókat kerekít. A sort a kisebbségi népiszólókról szólóval kezdi¹⁸, amely még nem éri el későbbi hasonló tanulmányai színvonalát. Az írást egy durva, akkoriban persze csöppet sem szokatlan provokáció keltette életre, s ily módon táblázatait nem annyira a valós helyzet teljességre törő kiértékelésére szolgálnak, hanem inkább a szerző polémikus kitételeinek alátámasztására. Kirilović Dimitrije, az újvidéki Történelmi Társaság „gondolkodásáról és a magyarsággal szembeni állásfoglalásáról ismert” főtitkára ugyanis értekezést bocsát közre, amelyben „ismételten él az alkalommal, hogy kétségbe vonja nagyon sok család magyar eredetét és származását”, majd végül megállapítja, hogy a kisebbségi népiszólók száma tökéletesen megfelel a kisebbségek számarányának, kivételt csupán a magyarság képez, mivel „sokkal több anyanyelvű iskolája van, mint amennyi számarányánál fogva megilleti”. A névelemző úr nacionalizmustól túlcsonduló fejtegetéseit Csuka János hivatalos helyről származó tényekkel építi le, kimutatva, hogy a jugoszláviai németeknek, kik számbelileg „gyengébbek” a magyaroknál, 618 tantermük van, míg a magyaroknak csupán 460, s ráadásul ez utóbbiaknál jóval nagyobb a lemorzsolódás, mert a tankötelesek jelentős része nincstelen földmunkások gyermeke, egy másik része pedig, éppen mert nincs elegendő magyar tannyelvű elemi iskola, „államtannyelvű” iskolában tanul, s ezért nyomtalanul elnyeli a statisztika. Egyszóval: Csuka János szükségképp mélyen „lehűtött” vitája igen leverő képet fest a kisebbség

¹⁸ A Dunabánság kisebbségi népiszólói, Kalangya, 1938. 1. sz.

ségi magyar népoktatás állapotáról, s e képet majd következő, immár nem a „gyerekekről”, hanem a „szülőkről” szóló dolgozatai szélesítik ki, szemléleti naivitásuk ellenére is.

Háromrészes terjedelmes tanulmányt ír a jugoszláv földreformról¹⁹, majd az ebben levont következtetéseket a vajdasági körülményekre alkalmazva, nincstelen parasztságunk nem kis tömegeinek kilátástalan helyzetét tárja föl²⁰. Az elsőben a segítségül hívott számadatokkal alaptézisét bizonygatja, miszerint a fiatal jugoszláv állam agrárreformja két célt szolgált: egy „demokratikus” (a szláv ajkú lakosság által lakott területeken, a nincsteleneket juttatva földhöz) és egy „demokratikus-nacionalistát” (a vegyes lakosságú területeken, elsősorban Vajdaságban, ahol a földosztást a „kisebbségek ellensúlyozása és gazdasági ellenállásuk gyöngítése” végett részben nacionalista alapon hajtották végre). A „demokratikus” intézkedések azonban országos viszonylatban is csak tessék-lássék eredményeket hoztak, ezt Csuka János is konstatálja később, minthogy a mezőgazdasági termelésből élő családoknak több mint egyharmada (mintegy 3,4 millió ember) továbbra is átlag 1,2 hektárnyi földdel rendelkezik csupán, ami a létminimum biztosításához sem elegendő, hogy a teljesen nincstelenekről ne is beszéljünk. A törpebirtokok sorra fölmozsolódnak, növekszik a „földművesproletárok” száma, kik a jobb megélhetés reményében valósággal tódulnak a városokba, illetve csak tódulnának, hiszen a fejletlen ipar nem tudja befogadni őket. S ezek a tendenciák, miként második tanulmányából kiderül, hatványozottan érvényesülnek a vajdasági magyarság körében, egyrészt mert a nagybirtokok felosztása után az ott dolgozó, zömmel magyar zsellérek és napszámosok úgyszólván máról holnapra munkalehetőség nélkül maradtak, másrészt pedig azért, mert a földosztás során a kisebbségek csak kivételes esetekben részesültek „ajándékföldben”. Csuka János példás pedantériával és okadatolással húzza meg tanulmányainak e fő gondolati vonalát, végső fokon azonban ő sem tud kitörni a *kalangyas bűvköréből*, ami talán tanulságlevonásából tűnik ki a legeklektánsabban: „*A magyar nemzet igazi fenntartó rétege a falusi lakosság.* Minél szegényebb a földműves lakosság, annál kevésbé ismeri az egyikét. Éppen ezért nem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy minden tehetősebb gazdánknak *erkölcsi* kötelessége a falusi magyar mezőgazdasági munkásság helyzetének javítása, mert népünk fenntartását s erősödését csak úgy biztosíthatjuk. Ebben másra nem számíthatunk, csak önmagunkra.”

Csuka János adathalmazó és -variáló tanulmányai azonban ennek ellenére is úttörő jelentőségűek, mivel a folyóirat olvasótáborra most értesült első ízben s többé-kevésbé megbízható forrásokból a jugoszláviai magyarság nagy hányadának tényleges anyagi helyzetéről. A számadatokkal jelzett emberek konkrét, hús-vér valósága természetesen továbbra is árnyékban maradt, s éppen e hiányt pótlandó írja meg tanulmányát Vető György a vajdasági magyar paraszt „igazi arcáról”²¹. Ötven családfő (kevésbé érdekes, sőt szinte használhatatlan) adatait gyűjti be tervszerűtlenül, s abban a tudatban, hogy e vaktában előteremtett anyag kellő alapot nyújt a cáfolhatatlan igazság megragadásához, módfelett magabiztosan indítja írását: „Népünkről való ismereteink elsomorítóan hiányosak. Anyagi állapota úgy ahogy nagy általánosságban ismert. Szellemi alkata azonban csak találgatásokból vagy pedig bizonyos ideológiák kényszerű magyarázatásaiból rajzolódott elénk.” S to-

¹⁹ *A jugoszláv agrárreform*, Kalangya, 1938. 3—4., 5. és 7. sz.

²⁰ *A magyar földmunkás élet- és bérvizsgálata*, Kalangya, 1940. 10. sz.

²¹ *Az ő igazi arca*, Kalangya, 1939. 11—12. sz.

vább: „E munka értéke éppen az, hogy nem találgatásokra és feltevésekre ad alkalmat, hanem a való, a mindennapi élet igazi arcát adja.” Ismét *kiindulópont*ra jutottunk tehát, ki tudja hanyadszor, a kezdetek kezdetére, ahonnan azonban ezúttal sem vezet messzire út. Vető György ugyanis hasztalan fordul el ingerülten a parasztság „megideologizált” képeitől, ha egyszer mást sem csinál bő lére eresztett szövegében, mint légből kapott ideológiai „igazságokat” gyárt halomra, nyilvánvalóan egy kicsit a hidasok ellenében is. Siet leszögezni: alaptalan hiedelem, merő koholmány, hogy a falusi magyar lakosság szerinte mintegy nyolcvan százalékát kitevő „ellátatlanok”: béresek, felesek, fuvarosok, napszámosok stb. „osztályharcszerűen” állnak szemben a gazdaréteggel, ez csak a „semmi komoly tudással nem rendelkező elvcséplőknek a lovaglóvesszője”, a romboló „kozmpolita irányzatok” hordozóié, hiszen a gazda „lelki alkatban teljesen azonos a földmunkással”, „birtokló tudata erkölcsi gyökerű”, úgyhogy a nincstelen földmunkásnak esze ágába se jut rebelliskedni atyai védőszárnyai alatt, nem, ő „nótás kedvű, táncos”, „szereti és méltányolja a derűt”, s ami mindennél fontosabb, „bízik magában”. Mondanunk sem kell talán, hogy ezen az ingoványos talajon Vető György korántsem a falu népének igazi arcához jutott el, hanem a magyarság „faji jellemzőinek” hangoztatásáig, az osztályokat egybemosó faji összetartozás gondolatáig, melynek „egészséges” alapja csakis a „kultúrnacionalizmus” lehet.

Ha ezek után néhány szóban összegezni szeretnénk eddigi pásztázásunk tanulságait, azt mondhatnánk, hogy a Kalangya nem tudta megközelíteni a falu emberét, munkatársai egyszerűen képtelenek voltak „leásni” hozzá, annak ellenére, hogy ki így, ki úgy, de mindnyájan a falut tartották annak a bázisnak, amelyből a „művelt középosztálynak” folytonosan meg kell újulnia. Torzók, szűk látókörű próbálkozások, talajszinti, kiégett elmélkedések sora – nagyjából az minden, amit 1941 tavaszáig a falukutatás terén nyújtani tudott a folyóirat.

Van azonban a Kalangya szociográfiai–szociológiai tevékenységének egy, a fentebbi vonulattal párhuzamosan kialakult s azzal természetesen belső rokonságot mutató másik ága is, az ifjúság kérdéseivel foglalkozó, melyet csak az áttekinthetőség kedvéért választottunk külön. Első nyomaira már 1932-ben, a folyóirat harmadik számában rábukkanunk. A romániai és csehszlovákiai magyarok mozgalmainak kisugárzása épp akkortájt, a húszas évek végén és a harmincas évek elején a legerősebb tájunkon (gondoljunk csak arra, hogy irodalomszervező munkájában Szentelekyt is mennyire ihlették az onnan érkező példák), s így nem véletlen, hogy Kis József is a három kisebbségi magyarság összehasonlítására alapozza ifjúságunkról szóló írását²² Már-már riadót fújva állapítja meg aényt, hogy az „államfordulat óta eltelt tizen-nég évben” a jugoszláviai magyar ifjúság, ellentétben a romániaival és a „szlovenszkóival”, „álomkóriban szendevett”, az „ébredt orvosságot várta, de kívülről”, s várakozásában „türelmes és majdnem optimista volt” mindvégig, csak statisztált a „világ összes magyarjainak” számában, mintha egy „ablaktalan szobába zártak tűnt volna fel”. E tanácstalan passzivitás okait abban látja, hogy ifjúságunknak „nem maradt vezetője”, önerejéből viszont nem tudott magára eszmélni, s így elmélyült benne a tehetetlen, régi világ utáni nosztalgia, amit csak betetézett a baj, hogy felvértezetlenül kellett „rohamra indulnia” a létfenntartási küzdelemben. Kis József meditatív hangvételű, túlságosan is általános sikokra transzponált írása

²² *A jugoszláviai magyar ifjúság*, Kalangya, 1932. 3. sz.

élezi ki tehát első ízben az ifjúság magára hagyatottságának problémáját, amely majd ismételten felbukkan a folyóirat lapjain, azzal a céllal, hogy minél szerzteágazóbban tudatosodjék az új értelmiségi vezető réteg kialakításának szükségessége. A kalangyások felfogása szerint ugyanis egy rátermett vezető réteg ki tudná dolgozni azt az önvédelmi művelődési mechanizmust, amely a magyar kisebbség szétforgácsolódásának meggátolása érdekében felölelné és aktivizálná az ifjúság minden rétegét. Ebben látjuk a magyarázatát annak, hogy a folyóirat egész sor cikket, tanulmányt tesz közzé pl. az egyetemi hallgatók anyagi helyzetéről, megoszlásáról, elhelyezkedési lehetőségeiről stb., ugyanakkor azonban az ifjúság más rétegei érdeklődési körén kívül maradnak.

Az első alaposabb tanulmány az „intellektuel fiatalok életéről” 1934-ben jelenik meg a Kalangyában²³. A magyar fiatalok „egyetemes táborát” kiismerhetetlennek és zűrzavarosnak látva, Lévy Andre az egyetemistákra szűkíti le vizsgálódását, s így módon mondandója konkrétabb lesz, lényegláttató. A három egyetemi város, ahol főiskolásaink tanulnak, három különböző típusú embert nevel, ez az alaptétele, melynek kifejtése során a különbözőség szociális hátterére is fényt derít. Zágrábban a „módosabb családok gyermekei tanulnak”, „anyagi gondokkal legnagyobb részük sohasem küzdött”, de „maradandó értékű kulturális munkát” sem fejtett ki, s tanulmányai is indokolatlanul hosszúra nyúlnak, mert hát „úri gesztus”, hogy az ember „vénsudent” legyen. Anyagi biztonságuk, *nekem lehet dőlyszőségük* azonban nemcsak hogy vérszenen csökkentette szellemi potenciáljukat, hanem, miként Lévy óvatosan fogalmazva kimondja, termékeny táptalaja volt a „horogkeresztes új áramlatoknak”: „A nemzeti keresztény szocialista világnézetet vallják és evvel párhuzamosan ‚Heil Hitler’, kimondottan antiszemiták.”²⁴

A továbbiakban a Belgrádban tanuló, szegény sorsú egyetemistákról elmondja, hogy zaklatottabb életük s kisebb létszámuk ellenére is aránylag nagyobb munkát fejtenek ki a kultúra minden terén, mint az előbbiek, majd végül a Szabadkán rekedt, legrosszabb anyagi körülmények között élőkről szól, kik sívár és eseménytelen életük adottságai közepette is a legtöbb eredményt tudják felmutatni: fejlett egyesületi életet élnek, megalapították a Hidat, s a munkásság egy része is csatlakozott már hozzájuk. Lévy ugyan nem fogalmazza meg tanulságként, de gondolatmenete mégis azt szuggerálja, hogy az *anyagi jólét és az eredményes művelődési munka* szükségképpen fordított arányban áll egymással, s így módon tanulmánya bizonyos mértékig a megengedhetetlen leegyszerűsítés hatását kelti. Ez azonban nem csökkenti megfigyelésének értékét, miszerint a nagyobb mérvű szociális különbségek óhatatlanul jelentős eszmei különbségekkel járnak, következésképpen rendkívül nehéz lesz – még az egyetemisták körében is – „kitermelni” egy „általános, elfogadható kisebbségi világnézetet”.

²³ Lévy Andre: *A kisebbségi egyetemisták élete*, Kalangya, 1934. 12. sz. – Újraközlését 1. Létünk, 1973. 1. sz.

²⁴ A zágrábi egyetemista „elitől” nyilván nem csupán Lévy vélekedhetett így, hanem a Híd munkatársai közül is sokan, amire egyebek közt abból is következtethetünk, hogy a szorgalmas cikkíró Szegedi Emil még 1939-ben is mindenáron afelel szeretné meggyőzni a Kalangya olvasóit, hogy a zágrábi főiskolásokról elterjedt „korábbi, gondolkodóba ejtő” információk egyáltalán nem felelnek meg a valóságnak (*Megjegyzések. Főiskolások*, Kalangya, 1939. 1.sz.), mert e keresztény világszemléletű fiatalok a „népi gondolat”, vagyis a kalangyás köznéput hívei. Nem sokkal később azonban Szirmai Károly kénytelen keményen megdorgálni e keresztény társaságot, mégpedig – antiszemizmusa miatt (*Számot adunk*, Kalangya, 1940. 7–8–9. sz.). Alig tudja mérsékelni indulatait, amikor a zágrábi Magyar Egyetemi Hallgatók Kulturális Egyesületének értesítőjében észreveszi, hogy a Kalangyát azért nem tüntették föl egy áttekintésben, mert „zsidópénz segítő elő megjelenését.”

Lévay még fölteszi a kérdést: „Vajon lehetséges-e ez?”, mármint a közös világnézeti alap megteremtése, Somorja Sándornak azonban már nincsenek efféle dilemmái²⁵. Tizenkét év statisztikai adatain küzdötte át magát, s a leszűrt tapasztalatok nem hagynak neki időt a habozásra. Akárcsak az elemi iskolai oktatást tanulmányozó Csuka János, ő is a magyar és a német kisebbség ide vonatkozó adatait veti egybe először. Kimutatásából megtudjuk, hogy 1923 és 1935 között a német egyetemisták száma állandóan növekedett, mígnem elhagyta a magyarokét, amely 1933 óta érzékenyen esést mutat. Emellett a magyar egyetemi hallgatók struktúrája is módfelett kedvezőtlen, egy harmaduk pl. még mindig jogásznak készül, tanárnak viszont csak egy nyolcaduk²⁶. Ezeknek az elgondolkodtató jelenségeknek az okát a mind „nehezebb életviszonyokban s elhelyezkedési lehetőségekben” látja, valamint abban, hogy egyre kisebb a „magyar egyetemi hallgatókról való gondoskodás”.

Az ijesztő számadatok a sürgős cselekvés gondolatát ébresztetik Somorjában, mert hiszen ha minden marad a régiben, sorsára bízva, maholnap nem lesz, aki a kialakítandó „kisebbségi arcvonal”, a „szerves népi egység” élére álljon. Ezért „lépi át” végül ő is az „osztálytagozódottság” kérdését, s jut el a „minden réteg követelését” összhangba hozó kalangyás pozícióra: „Kisebbségünk osztálytagozódottsága ellenére is sok olyan pont van, ahol a jugoszláviai magyarság mint egy ember menetelhet a közös célok felé. Ezek megtalálása, kiemelése és elmélyítése az igazi kisebbségi vezetők szerepe.”

A Kalangya tehát koncepciójának megfelelően az ifjúságról szólva is az egyetemes kisebbségi összefogás „megváltó” gondolatát melengeti, anélkül azonban, hogy közelebb hajolna az egy akolba terelendők „különnemű” csoportjainak szubjektumaihoz. Éppen ezért Thurzó Lajos írása a jugoszláviai magyar ifjúság útjáról²⁷ a szó szoros értelmében a meglepetés erejével hat. Ő is „minden rétegre kiterjedő” ifjúsági mozgalomról álmodik, de egészen más alapon, ami már kérdésfeltevéséből is félreérthetetlenül kiviláglik: „Ez alkalommal csak a munkás- és parasztifjúság helyzetét ismertetjük, mert erről még kevés szó esett, márpedig ifjúságunk zömét a valóságban ezek a rétegek alkotják. Az értelmiségi ifjúság helyzetének feltárásával e sorok írója nem kíván foglalkozni. Ezt előtte már mások, hivatottabbak elvégezték. Ezenkívül mi sem fontosabb, mint a munkás- és parasztifjúság pontos szociográfiai megrajzolása. E rétegek megismerésének hiánya úgyszólván teljesen elzárna előttünk azokat a lehetőségeket, amelyek a probléma megoldásához, a jugoszláviai magyar ifjúság helyes útirányának kijelöléséhez vezetnek.” E bevezető szavak után jégverésként kopognak a munkás- és parasztifjúság gazdasági és kulturális helyzetének tényei: az inasok meghajszolása, testi fenytése, a 14–16 órás munkaidő, a megaláztatás és kegyetlenység legkülönbözőbb válfajai, a béresnek, kanásznak, libapásztornak adott 10–12 éves parasztyerekék kálváriája stb. És kulturális helyzetük semmivel sem jobb a gadaságinál, „mert az előbbi az utóbbinak függvénye”. A testet-lelket őrlo vég nélküli robot következtében a fiatal munkásnak és parasztnak nincs lehetősége rá, hogy „csak megközelítőleg is lépést tartson kora kulturális fejlődésével”. S ha van

²⁵ *A jugoszláviai magyar egyetemi hallgatók*, Kalangya, 1938. 7. sz. – Újraközlését *A jugoszláviai egyetemi hallgatók* címmel I. Létünk, 1973. 1. sz.

²⁶ Érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy Czirfusz Miklós *Jövődéptés* c. cikkében (Kalangya, 1940. 2–3 sz.) adatokat közöl a zágrábi egyetemen 1920 és 1939 között diplomált magyarokról, s az ő kimutatása is igen kedvezőtlen szerkezetről tanúskodik: 75 jogász, 70 jogász, 53 gyógyszerész, majd egy hirtelen zuhanás: 22 orvos, 11 tanár, 9 mérnök, 5 zeneművész, 2 festő, 1 szobrász és 1 állatorvos.

²⁷ *A jugoszláviai magyar ifjúság útja*, Kalangya, 1937. 9. sz.

is némi kapcsolata művelődési téren a korral, melyben élnie adatott, az rendszerint a szennyirodalmon, hátborzongató regényeken, rémtörténeteken, pornografikus fércműveken keresztül történik. „Nem ismeri a szép és jó fogalmát”, a „történelmi erők szabad játékszere lett”, fűzi tovább a gondolatot Thurzó, s nem torpan meg a mindenkit felölelő mozgalom útjának kijelölésekor sem: „Ifjúságunk útja csak az lehet, mely a munkás- és parasztfjúság nagy tömegeire minden tekintetben előnyös, s amely azok jelenlegi súlyos gazdasági és kulturális helyzetének gyökeres megreformálásából indul ki.”

Ha meggondoljuk, voltaképpen nincs egyetlen olyan mozzanata sem Thurzó gondolatmenetének, amely rendkívülivé tenné írását. Valószínű, hogy ha másutt, mondjuk, a régi Hídban bukkanunk rá, észre se vettük volna, a Kalangyában azonban robbanásszerűen hat. A Kalangya cikkei ugyanis, egy „fordított” vilgáképet szuggerálva, egészen rövid idő alatt szemléleti tótágast állásba kényszerítik az embert, melyből nem tud felegyenesedni, hiszen minden mozdulata jóindulatú s jóindulatúságában olykor igen veszélyessé váló vakságba ütközik. Thurzó Lajos írásának éppen ezért lehet különös felszabadító hatalma. „Visszafordítja” bennünk a világ képét, egyszersmind pedig közvetve szétroncsolja a tudatmeghatározó társadalmi lét kérdéseit másodrendűvé lefokozó „összkisebbségi” koncepciót. Okfejtésének fényében mutatkozik meg csak igazán, hogy miért zuhan vissza újra meg újra kiindulópontajira a kalangyás mozgalmiság: légváratokat építenek, csodára várnak, még a harmincas évek második felében is, midőn éppen a csodavárás hangulatának végső leküzdése érdekében megélenkülő szociográfiai tevékenységet fejtenek ki... Szomorú paradoxon.

Végezetül hadd szóljunk néhány szót a Kalangya „háborús” korszakáról is. Köztudott, hogy a rezsimváltozás után nagyot zuhant a folyóirat színvonala, aminek a szociográfia vonatkozásában külön oka is van. Amennyiben elfogadjuk a tételt, hogy a kalangyás „középutasság” képletében jól kivehető eltolódás jött létre a nemzeti összetevő javára, egy csapásra nyilvánvaló lesz, hogy a „felszabadulás”, ahogyan a megszálló honvédség bevonulását akkortájt nevezték, egyszerűen derékba törte a tíz éven át követett folyóirat-koncepciót, s a szó szoros értelmében fölöslegessé tette a „kisebbségi” szociográfiát, amely azonban nemhogy elhalt volna, de szemlátomást „megerősödött”, legalábbis mennyiségileg. E jelenség magyarázata nyilván abban rejlik, hogy a Kalangya írói – éppen mert nemzeti szemüvegen át szemlélték mindig is a valóságot – a „felszabadulást” követően egyáltalán *nem* vagy csak nagyon nehezen s megkésve éltek át csöbörből vödörbe jutásuk tényét. A nemzeti elnyomás „megszűnte” azt az illúziót kelti bennük, mintha minden baj gyökérzete el lenne metszve immár, s ily módon háború előtti oppozíciós magatartásuk éle teljesen kicsorbul. A régi Jugoszláviában, a nagyszerb nacionalizmusban látva a társadalmi élet legfőbb „igazgató elvét”, szembefordulnak e nacionalizmussal, s amúgy útközben nem egy közvetkezményjellegűnek felfogott társadalmi rákfenére is rámutatnak, ám „magyarrá” válva „szociális igényeik” máról holnapra megsappannak. Vagyis „középutas” magatartásuk első számú elemének megszűntével leépül a járulékos másik is, és szociográfiai munkásságuk *üresjáratba jut*. Persze nem tévesztetjük szem elől, hogy a megszálló rendszer hatásai minden „gyanús” jelle drasztikus intézkedéseket foganatosítanak, ez azonban a Kalangyát illetően nem döntő fontosságú. Ők mély meggyőződésük parancsára hajóznak át a lojalitás vizeire, mivel *valóban* a „magyar eszmei gondolattól” várják a „társadalmi és egyéb problé-

mák” megoldását – talán egészen 1944 tavaszáig. Így aztán szociográfiai cikkeikben, tanulmányaikban dominánssá válik a közelmúlt és a jelen, a sötét kisebbségi és a derűs magyar égbolt összevetése, miközben az igen súlyos társadalmi kérdések szinte nyom nélkül maradnak. Pedig ha határozottabban fordulnak a „komor arcú” paraszt felé, miként szempillantásnyi időre Illés Sándor megtette²⁸, talán még *hagyományunknak* is érezhetnék a több mint egy évtizedes tévelygést, illúzióápolást. Csakhogy, sajnos, Illés „oldalpillantása” is oly nagy távolságot mutat szemlélő és szemlélt között, mint amekkora Radnótit választhatta el, ott Cservenka határában, a „rétek szélein” megülő „riadt póroktól”. Nincs szilárd fogódzó, amelyben megkapaszkodhatnánk.

²⁸ *Egy bácska magyar falu, Kalangya, 1942., 12. sz.*

ADATTÁR

DANYI MAGDOLNA

MILKÓ IZIDOR „AFORISZTIKUS ÍRMODORA”

I.0. BEVEZETÉS

I.1. 1886-ban jelent meg Milkó Izidornak az Egy kritikus albumából című aforizma gyűjteménye, hogy ezután majd öt évtizeden át, az 1932-ben bekövetkezett haláláig, a novella, tárca, útirajz s regény mellett állandó műfaja legyen az aforizma. A századvég s századelő évtizedeiben a legkülönbözőbb pesti polgári lapok (Nemzet, Pesti Napló, Fővárosi Lapok, Függetlenség stb.) közölték aforizmáit, életének utolsó évtizedében pedig – immár újra s végérvényesen szabadkai lakosként – a „Bae-deker írásai” állandó rovatként jelennek meg a Bácsmezei Napló hasábjain, egy senkivel össze nem téveszthető, külön színfoltot jelentve itt. Mennyiségét tekintve is jelentős az az aforizma-anyag, ami Milkó Izidor hosszú munkássága során tolla alól kikerült, s ami, a korabeli kritika és a rangos íróársak rokonszenvező pártolása, egyértelmű dicsérére ellenére is – az Egy kritikus albumából-on kívül – megmaradt a lapok olvasóközönsége szellemes s közkedvelt olvasmányának, sohasem jelent meg könyv alakban, s így maga is e lapok sorsában osztozva, azokkal együtt merült feledésbe.

Megjelent ugyan 1966-ban Szeli István válogatásában és bevezető tanulmányával Hátrahagyott írásai-nak két kötete: a „Gesztenyefám” és a „Harun al Rasid és egyéb írások” kötetek, de aforizmáiból itt csupán egy kisebb válogatást találunk.

„Hátrahagyott írásainak ettől a válogatásától azonban, amit az olvasó ebben a két kötetben kap, nem a novellista Milkó reneszánszát várjuk, nem akarjuk „felfedezni” (...) E két kötettel – különösképpen pedig az elsővel – mindenekelőtt könyvkiadásunk harminchárom éves mulasztását akarjuk pótolni.” – írja a Bevezető tanulmányban Szeli István, s ami a novellista Milkóra érvényes, azonképp érvényes az aforizma-íróra is. Nem „minden áron felfedezni”, de hagyományaink között „súlyya” szerint tudatosítani azt a majd négyezernyi aforizma hagyatékot, a feladatunk, – hogy tovább árnyalhassuk azt az irodalomtörténeti – kritikai képet, melyet Szeli István a Bevezető tanulmányban és Bori Imre a A jugoszláviai magyar irodalom története című könyvében róla rajzolt.

Ebben a dolgozatban az aforizma-író Milkó Izidorról foglalkozunk elsősorban. Választásunkat nem csupán az aforizmának Milkó munkásságában való műfaji állandósága, mennyiségi jelenléte indokolja, hanem az a tény is, hogy az „*aforisztikus írmodor*” egész művészetében meghatározó jelleggel bír, – az aforisztikus tömörséggel gondolkodó, szellemesen bölcselkedő magatartás állandó s közvetlen jelenlétél

érzékeli ott is, akkor is, amikor tárcáit, novelláit s egyetlen regényét, a Harunt al Rasid-ot olvassuk.

I.2. Milkó Izidor írói jelentkezése egybeesik Jókai késői alkotó korszakával s Mikszáth írói jelentkezésével, a magyar próza e vonulatának „anekdotázó” jellege érvényesül az ő írásaiban is; nem nehéz azonban észrevennünk, mennyire eltér ez az írói magatartás – amely már Milkó első könyvében, az 1881-ben megjelent Mindenütt és sehol című tárca- s novella-gyűjteményében kikristályosult alakban mutatkozik meg, s egész munkássága során sem változik lényegesen – attól, amit a kor élvonalbeli prózaeredményeiben tetten érhetünk. Nem csupán formájában jelent „másságot” a tárca s novella határán álló, az újság-műfaj követelményeinek eleget tevő, milkói „kis próza” a polgárosodás jegyeit már felmutató, a polgárosodás problematikáját mintegy „kívülről” körüljáró élvonalbeli irodalom által kultivált regénnyel s a novellával szemben; a levegője is más ezeknek a írásoknak. A polgári izlés attitűdje jut bennük kifejezésre, az öntudatos s a maga kultúr-fölényét el nem takaró, poli-hisztor érdeklődésű polgár értelmiségi hangja; ugyanakkor, amikor Jókai a Fekete gyémántok Berend Ivánjában, egy a korra általában jellemzőnek tekinthetően, a nemesség kapitalizálódásának a „vágyképét” rajzolja meg.

Az élvonalbeli irodalom árnyékában, a publicisztikában születik meg a polgári irodalom. Nagyon is megérthető hát az a lelkes kritikai fogadtatás, amellyel pl. Acsády Ignác fogadja a Mindenütt és sehol kötetet, hangsúlyozva modernségét, egyértelműen lelkesülve németektől tanult bölcselekedő hajlamáért, franciás szellemességéért s könnyed stílusáért.

„Milkó (...) egyik tehetséges kezdeményezője volt annak az irodalmi közlésformának, amely a »társaság« szellemiségét s izlésvilágát fejezte ki, ennek követelményeit szolgálta, és radikálisan szakítani is tudott az anekdotának még erősen táblabírási világát őrző vonatkozásaival és világgépével. A századvég értelmiségének, intellektuális elitjének az izléskörében mozgott tehát, s első hullámához tartozott annak az irodalmi áramlatnak, amelyet később Ignatusék visznek tökélyre. Erényei már jellegzetesen a polgári irodalom erényei közül valók: olvasottság, szellemesség, emelkedett „nézőpont”, jólértesültség, megértő liberalizmus, amely semmihez sem ragaszkodott, semmitől sem idegnekedett, és a kis és a nagy dolgokat egyaránt a megértés és belátás fölényével tudta nézni”. – írja róla Bori Imre. S ezzel egybehangzóan állapítja meg róla Szeli István is:”... bizonyos, hogy Milkó első kötetében már csak csekély nyomát találjuk a magyar próza hagyományainak, s annak a naiv, majdnem együgyű idillnek is, amely korai tárca-novelláit még majdnem egyértelműen jellemezte, s az is tagadhatatlan, hogy neki is érdemei vannak a hajlékonyabb és árnyaltabb prózai stílusnem kialakításában, a magyar liberális polgári publicisztika európaizálásában, a tárca-fajok intellektuálisabb színezetének megteremtésében (...) A nyolcvanas évek végén Milkó már valóban a Fővárosi Lapok közönségkiszolgáló szintje fölé emelkedik, mindinkább elmélyül, érdeklődése mindjobban az élet s a közügyek súlyosabb anyaga felé vonja.”

A milkói írósnak ez a képlete egész írói munkásságára érvényes marad. Az európeai műveltségű, értelmiségi publicista s az „irodalmi társaság” jótollú írójának testére szabott szerepét vállalja mindvégig; mindvégig ingadozva hát – a határvonalon helyezkedve el – az íróság és az irodalmárság között. Az irodalmi élet áramlásai túlhaladják őt, pontosabban, túllépi ezt az írói szerepet, ezt az írói magatartást, ám anélkül, hogy ütközniök kellene ezzel, hogy meg kellene ezt tagadni-

ok. A milkói magatartás, melyet a századvégen még egyértelműen *modernségéért* méltatnak, a húszas és harmincas években ugyan már elvesztette újszerűségét, de sohasem válik konzervatívvá, sohasem lesz ellenlábas a Nyugatosok nevével fémjelzett modern polgári irodalom törekvéseinek. Munkásságának ismeretében nem tűnhet ez ellentmondásnak. Sokkal inkább volt ő a kultúra hirdetője s terjesztője – a szó legnemesebb értelmében –, mint az írói sorsot egzisztenciálisan átélő alkotó; ezért is nem „merevedett” meg, nem vált „akadémikussá”, nem zárkozott el az irodalom újszerű megvalósulásai előtt.

Milkó a „társaság” írója volt ugyan, de nem a „társaság” izlésének szolgálatkészkiszolgálója is: a „társaság” írójának lenni, Milkó szemében, a társaság művelését jelentette. Az „ideál”, az elérendő példát a szalon kultúra hagyományos formájára támaszkodó, abból táplálkozó francia irodalmi közélet jelentette számára, ahogyan az emberi ideál is a magasan és sokoldalúan művelt, szabad gondolkodású polgárértelmiségi. Meddő dolog lenne azon gondolkodni, sajnálnunk kell-e, hogy ekkora irodalmi műveltség és íráskészség, amellyel Milkó rendelkezett, nem eredményezett „igazibb”, „súlyosabb” irodalmat; mindenesetre tényként kell megállapítanunk, hogy a magatartás, amit Milkó munkássága tükröz, nagyon is fontos szerepet töltött be az irodalmi közizlés formálásában, hogy amolyan erős háttvéde volt ez mindvégig az élvonalbeli irodalomnak, – akkor is, amikor korszerűségben már nem tudta követni. Nem véletlenül jelenthette hát a Bács megyei Napló közönsége számára is, s egy ideig a „vajdaságinak” nevezett irodalom egésze számára is ő az „írástudót”, megkülönböztetve művészetét a dilettantizmus áradatától.

Aforizmaírói tevékenységét is ennek a magatartásnak a tükréből kell szemlélnünk.

II.0. AFORIZMÁI

II.1. aforizmák az aforizmaról:

„Az aforizmák nem nyugtatják meg mindig az olvasókat, de mindig az írójukat. Az aforizma: szabadító írás.”

„Aforizma az, aminek az ellenkezője is igaz, – paradox pedig, aminek az ellenkezője se igaz.”

„Aki aforizmákat ír, el lehet készülve, hogy ellenségekre tesz szert.

Aki aforizmákat olvas, legyen elkészülve arra, hogy kellemetlenségeket fog hallani.”

„Ritka aforizma, amelynek nem lehetne vitatni az ellenkezőjét, s ha egyéb dicséreteset nem mondhatnánk is az aforizmákról, azt be kell ismerni róluk, hogy a gondolataik gondolatokat szülnek, vitára adnak alkalmat és megtermékenyítik az agyat.”

„A legtöbb aforizma társaságban születik. Ami természetes is, mert hiszen a társaságra vonatkoznak, a társaságban élő emberre, annak a mentalitására, erkölcsére és cselekedeteire.”

„Egy gondolatért nem érdemes könyvet írni. Mégis azokat a könyveket, amelyek csak egy gondolat is van, nem írták egészen hiába.”

„Az az aforizma, amelynek az ellenkezője igaz, nem okvetlenül rossz aforizma, s az, amelynek igazsága kétségbevonhatatlan, nem okvetlenül jó aforizma.”

„Az aforizma sorsa a formájától függ. Mondhat az újat és merő igazat, s még sincs sikere, ha a formája nem tetszetős. Egy másik ellenben, amely régi dolgot mond el, amely talán nem is igaz, irodalmi karriert csinál, »idézet«-té válik s Büchmanniá-dává lesz, mert a formája meglepő.”

„Az aforizmákat a pesszimisták írják – az optimistákról.”

„Talán mindössze nincs több ezer aforizmánál, de azért közel egymilliót írtak. (Maga Auerbach írt ezret.) Az irodalom a legnagyobb rugalmazó. Egy meséből százat, s egy gondolatból ezret csinál.”

„A legtöbb aforizma a rövidségével hat és nem az igazságával.”

Az aforizmákból s az aforizmáról írott műhely-jellegű jegyzetekből pontosan kiolvasható Milkó Izidor aforizmaíró magatartása, aforizma felfogása. Az aforizma mindenekelőtt tömörségével s a kritikai igazság megfogalmazásának formájával, a megfogalmazás nyelvi – gondolati eredetiségével hat. Szerinte az aforizma állítása mindig *kritikai állítás* is, vagyis mindig valami meglévőnek a bírálata. Ennek a kritikai állításnak az igazságértéke azonban *relatív*, arra a környezetre vonatkozatható, ahol születik, amely irányában a kritikai él kifejezésre jut. Az aforisztikus igazságok tehát nem abszolutisztikus érvényűek, nem „örök igazságok”; a „társaságban” érvényesülnek, ott, ahol az író kritikai tapasztalatait megszerzi.

Szüntelenül szem előtt kell ezt tartanunk, amikor az ő aforizmáit olvassuk, hogy megérthessük aforizmaíró vénájának kiapadhatatlanságát, s azt is, miért nem olvasható ki aforizmaiból egy határozottabban körvonalazott gondolati rendszer. Gondolati – eszmei rendszer helyett egy szabad gondolkodású, tágas szellemiségű *személyiség, magatartás* bontakozik ki előttünk; egy olyan szellemiség, amely emberismertéből s széles körű műveltségéből következően fölényes biztonsággal lát a jelenségek mögé, s bírálja meg az élet-jelenségek minden fonákságát, – de nem ítéli el őket végérvényesen, valamilyen „felsőbb” igazság érdekében. Aforizmaíróinak megállapításai sokkal inkább kötődnek a bírált jelenséghez, mint ahhoz az igazsághoz, melyhez a jelenség mögé látva jutott.

Van-e jogunk ilyen fokú általánosításra? – még akkor is, ha csupán jellemzésnek szántuk, s nem értékítéletnek.

Aforizmaíróinak *eklektikus* jellege szerezhethet érvényt ennek a megfigyelésnek. Témák szerint olvasva aforizmaírókat olykor egymásnak már-már ellentmondó gondolatokra is bukkanunk, attól függően, hogy a jelenség a „társaság” törvényeinek világában milyen megvilágítást kap. A *megvilágítás* Milkó aforizmaíróiban mindig fontosabb, mint valamilyen általános érvényű következtetés. Természetszerűen kötődik ez elvi álláspontjához s egész írói magatartásához is. A „minden igazság relatív” gondolkodásbeli fölényt tükrözik aforizmaírói, s azt is, hogy minden relatív, esetleges igazság („élettapasztalat”) megfogalmazása közelebb juttathatja az írókat és olvasókat egy idealisztikus ember- s élet-eszmény megismeréséhez, megközelítéséhez.

Bizonyos, hogy az élettapasztalatokat aforisztikus formában – tömörséggel közlő írások között ismétlődéseket is találhatunk, egy-egy meglátás némileg megváltozott formában való újraközlését, s bizonyos az is, hogy a majd négyezrenyi aforizma nem mind aforizma. Nem ritkán a szellemes párbeszéd, az anekdotikus, társaságbeli történet *csattanója* helyettesíti az aforizmát.

pl. „A d + + + -i tébolyházat egyszer egy nőismerőssel látogattam meg. Egy a betegek közül bókokkal fogadta a szép asszonyt, – s valósággal udvarolni kezdett neki.

A barátnőm e szavakkal fordult az intézet orvosához:

– Ugyan, kérem, miért tartják ezt az urat itt bezárva? Hiszen egészen okosakat beszél!” (Megjelent az Egy kritikus albumából című aforizma-gyűjteményében.)

Az ilyen, aforizmává nem kristályosodott meglátásokat, szellemes feljegyzéseket olvasva, minden elvi jellegű kijelentésnél, írói valamásnál inkább beleláthatunk az „aforizmaíró műhelyébe”.

Milkó sohasem szakít a „társaság” világának törvényeivel, csupán eltávolodik tőlük, a legtöbb esetben érvényesülni hagyja azokat, de mindig ellátja a bíráló szellem fölényének egy-egy jól irányozott „fricskájával”. Legjobb aforizmaiban ezek a „fricskák” az általános-érvényűség és a maradandóság képzetét tudják megvalósítani. Az „így éltek ti”-t írja meg bennük elnéző fölényvel vagy szenvedélyes megvetéssel, de jelezve egyúttal az „így kellene élnetek” tanító szándékát is.

II. 2. Kéziratban fennmaradt Milkó Izidortól egy aforizmakötet terve, ahol egy szigorú tematikus csoportosítást követ az aforizmak rendszerezésében:

- I. a művészetről, irodalomról, írókról, költőkről, tudományról – tudósokról, könyvekről, kultúráról, művelődésről, tanításról – nevelésről szóló aforizmak
- II. a történelmi, politikai, gazdasági, szociális kérdésekkel foglalkozó aforizmak
- III. az emberismeret aforizmái: az emberi erényekről és hibákról
- IV. az ember és a világ kapcsolatával foglalkozó aforizmak
- V. a szerelemmel, a nő – férfi kapcsolatával, a házassággal, a feminizmussal, női emancipálódással foglalkozó aforizmak

Azért idéztük, ha nagyvonalakban is, e vázlatot (minden tematikus csoport további alcsoportokra, címszavakra oszlik; pl. a II. csoport: politika – politikusok, demokraták – arisztokraták, szocializmus, munka – munkásság, háború – béke, történelem – történetírás, pénz, gazdagság – szegénység, nemzeti kérdések, jog – törvény – igazság, város – falu, paraszt, nyárspolgár, új idők, függetlenség), hogy láthassuk: egészen széles tematikus skálán mozgott Milkó, mindenről „volt szava”, mindenről volt véleménye, amivel életpasztyalásai során találkozott, ami szellemét megérintette.

Meg kell kísérelnünk tematikai csoportok szerint jellemezni aforizmáit, hogy világosabban láthassuk a milkói szellemiséget.

II.3. „Szókratész mondta egy homályos értelmű könyvről, amelyről a véleményét kérdezték:

– Amit megértettem belőle, azt mind szépnek és jónak találtam, s így azt következtetem belőle, hogy az is szép és jó benne, amit a tartalmából nem sikerült megértenem.

Szeretném rájuk olvasni e sorokat azokra a furcsa kritikusra, akik Ady Endre verseit épp ellenkező okoskodással próbálják elítélni. Mivelhogy amit nem értenek belőle, nem tartják szépnek, még azokat a költeményeit se ismerik el értékeseknek, amelyeknek a megértéséig föl tudták magukat küzdeni.”

A beszűkültséget, az értetlenkedő ostobaságot, a merev korlátok közé szorított ízlést, a mindenfajta előjelű sznobizmust támadja, bírálja irodalmi tárgyú aforizmaiban.

„... élete vége felé pedig – noha éppen akkor választják meg a Petőfi Társaság tagjának – szembefordul az irodalmi társaságok konzervativizmusával és az új

költészet hangjai iránt mutatott érzéketlenségével.” – írja Szeli István, s Milkót idézi: „Az újtól való irtózás, az öregek ez idegenkedése kétségkívül nagy–nagy hiba, mert alkalmas arra, hogy megnehezítse új értékeknek a világrajövetelét és eszmé-újságoknak a térhódítását, s az Ady Endre költészetével és új utakat jelző program verselésével szemben folytatott hadjárat egyike volt a magyar irodalomtörténet legkevésbé dicsőséges fejezeteinek.”

Az irodalmi érzéketlenség, s sznob-műveltség, amely a divatos siker-könyveket hajhássza, s az ilyen divat-sikolyokon „kiművelődött” újjgazdagok szalon-kultúrájának megvető bírálata állandó témái Milkó irodalmi tárgyú aforizmáinak. Elejtett megjegyzéseiből nem csak az tűnik ki, hogy a korabeli magyar irodalom értékei és napi-sikerei között biztos kritikai érzékkel tudott különbséget tenni, de az is, hogy a világirodalomban is jól tájékozott. Ha nem is beszélhetünk nála valamilyen esztétikai-kritikai értékrendszerről, s „talán még letisztázott esztétikai elvekről” sem, irodalmi műveltsége és érzékenysége legtöbbször helyes esztétikai-kritikai jellegű meglátásokhoz juttatja. E meglátások azonban túlságosan is *általános szférában* mozognak, semhogy kikövetkeztethetnénk belőlük esztétikai sine-qua-non-ját.

Így pl. ki tud állni az író „formaújítási”, „formabontási” joga mellett, – azzal a megszorítással, hogy ez „a nagy író joga”. A „forma”, vagyis a művészi minőség (a nyelvi és stiláris tökéletesség) elsőbbségét hirdeti a tartalommal szemben; a tartalom és forma egymásnak ellentmondó kettősségében szemléli hát az alkotást.

„Aki új formában tud megírni valami régit, az sokszor eredetibb írónak bizonyul, mint az a kollégája, aki egészen újat nyújt régi köntösben. S ez minden művészetnél így van. Még a szónoklatnál is.” – írja, s csak erőszakoltan láthatnánk bele ebbe a gondolatba annak a megsejtését is, hogy a forma, mint a tartalom hordozója, nem különülhet el ez utóbbtól. A tartalom és forma egységének megsejtéséről itt nem lehet szó, de abban az általános szférában, ahol ez a felismerés megfogalmazódik, nemcsak „aforisztikusan igaznak” tűnik, – hanem igaz is.

Irodalmi érzékenységéről tanúskodnak azok a megjegyzései is, amelyeket az irodalmi alkotás „hosszúságának” problematikájáról tett (valójában az irodalmi alkotás „rőffel való mérése” ellen tiltakozik, a „kis” és „nagy” próza – regény – értékbeli megkülönböztetése ellen ágál; bizonyosan okkal, ha már szükségesnek tartotta a számára természetes feleletet lejegyezni):

„A Jó Palócok híres ékszerdarabjai, ezek a művészi tökéletességű mesterrajzok, bizonyára értékesebb holmi, mint A Noszty-fiú esete Tóth Marival, a kitűnő író e leghosszabb, háromkötetes regénye. Mégis, - kik olvassák a Jó Palócokat? Csak az irodalmi Feinschmeckerek, akik nem hossz mértékkel állapítják meg az irodalmi művek becstét.”

Az irodalom feladatának a *gyönyörködtetést* tartja:

„Az írónak, mint minden más művésznek, elsősorban az a föladata, hogy gyönyörködtessen s nem az, hogy tanítson. Ha emellett tanít is bennünket, akkor az különös érdeme neki és különös szerencsénk nekünk.”

Ezzel a felfogással, a milkói szellemiségben, békesen megfér az az állítás, amit az irodalom korra tett hatásáról ír:

„Az irodalomnak nagyobb hatása van a korra, mint a kornak az irodalomra s érezhetőbb változásokat idéz elő az olvasók lelkében, mint aminőt a kortársak gyakorolhatnak az ő idejükben megjelenő könyvekre. S ezért csak puffogó és üres frázis marad a gyakran idézett állítás, amely szerint: az irodalom tükre a maga

idejének, – közelebb áll az igazsághoz, hogy a kor és a kortársak lelke és gondolkodása tükörképét mutatja az egykorú irodalomnak.”

„Olcso fogás” lenne itt bebizonyítani állításának tarthatatlanságát. Nem csupán azért, mert aforizmáról van szó, „aminek az ellenkezője is igaz”, ahogy ő írja, hanem azért is, mert többről, másról van szó, mint egy esztétikai elv fordított értelmezéséről. Ebben az aforizmában Milkó „irodalom és élet kapcsolatának az ideálja” fogalmazódott meg, Milkó mindig is vallotta az aforizma szubjektív jellegét, itt ezen a szubjektivitáson van a hangsúly. Milkó önmagából indul ki, általánosabban, abból az ember-típusból, akit az irodalom nemesít s formál, – az ideális emberből s az ideális olvasóból. S a maga pozitív tapasztalatait teszi meg itt általános elvvé, – téved, de nagyon jellemző módon.

Visszatérő gondolata irodalmi tárgyú aforizmáinak az író és közönség kapcsolata: az író ne ereszkedjék le közönségéhez, de emelje fel azt magához, a közönség befolyása az íróra, szerinte, csak károsan hathat (ezt a pozitív felismerést egyébként ad absurdum viszi, ott, amikor az írot még a házasságtól „a feleség befolyásától” is félti, szellemesen hivatkozva kedvenc írójára, Goethére...)

Az író és közönség kapcsolatának ilyen értelmezésével összhangban írja az olvasásról a következőket: „Olvasni semmivel se könnyebb, mint írni – néha nehezebb. S attól tartok, nem sokkal többen tudnak *igazán jól* olvasni, mint tökéletesen írni.”

Fontosnak tűnő felismerései közé tartozik az is, amit az író „emberi” s „írói” egyéniségéről, a kettő közötti szükséges különbségtevésről mond (habár mint Szeli István megállapítja, az írotársakra – Vajda Jánosra, Jókaira stb. való visszaemlékezéseiben nem egészen következetes ehhez az elvhez: emberi portrékat rajzol, – tegyük hozzá: színesen, plasztikusan):

„El lehet mondani a legtöbb könyvről: mentül jobb a szerzőjénél, annál jobb egyáltalában. S azt is, ha rosszabb annál: aki írta (legyen bár ez a legjobb ember a világon), már akkor olyan rossz, hogy kár elolvasni.”

A „vajdasági irodalom” létezéséről, illetően „nemlétezéséről” folyó vitában Milkó Izidor, a Pestről „vidékre” került (szorult?), de a szétválás mélyebb következményeit ő maga át nem érző, s nem vállaló író is megszólalt. Vitacikkének tartalmi s lényegi összefoglalója lehet ez az aforizma:

„A vajdasági magyar irodalomnak szerencséje (vagy szerencsétlensége), hogy *nincs*. Ellenben szerencse (és semmi esetre se szerencsétlenség), hogy *van* a Vajdaságban magyar irodalom.”

II.4. „A paraszt és a főúr (bármennyire tiltakozzon az utóbbi) közelebb áll egymáshoz, mint a kettő közül bármelyik a középosztályhoz. Mind a kettő konzervatív, előítéletes, büszke, nehézkes, újtól irtózó és hagyományokhoz ragaszkodó, s e tulajdonságaival mindkettő egyforma messzeségben él a *középosztály tagjaitól, akiknek nagy részében megvan a hajlandóság a szabadság, a szabadabb gondolat, a haladás, a liberális vagy radikális reformok és a szociális világszemlélet iránt.*” (kiemelés tőlem: D. M.) – az így felfogott polgári osztály legkitűnőbb képviselője lehet Milkó Izidor; politikai, gazdasági kérdéseket tárgyaló aforizmaiban a liberális (a kor általános szabadelvűség – felfogásától sokkal nemesebb, valódiabb, tartalmasabb liberalizmus az övé), a humánus, a felvilágosult, a társadalmi haladás s a szociális kérdések iránt fogékony polgár látásmódja érvényesül, fölényesen és szenvedélyesen (is) bírálja a társadalmi élet „durvaságait”, – szándékosan használjuk ezt

a kifejezést a „társadalmi igazságtalanságok” helyett, mert Milkó, bármennyire is világosan látja társadalmának (a kiegyezés reál-politikájától kezdve a „fehér terror” Magyarorszáig gondolkozhatunk) igazságtalanságait, túlkapásait, sohasem jut el a kapitalista – polgári világ megtagadásáig. Elítéli a háborút, de nem ismeri fel, bár ismét nem találjuk nyomát ennek a felismerésnek, hogy a háborút kiváltó indítékokat kell bírálni; a humanista s az értelmiségi tiltakozik itt az esztelen s barbár mézszárlás ellen. Ugyanígy, minden alkalommal a „szegények” oldalán találjuk, anélkül, hogy „szocialistának” mondhatnánk. Németh Lászlót parafrázálva, egyfajta „*minőségi kapitalizmust*” szeretett volna Milkó megélni, s amikor bírál, ostromoz, gúnyolódik, ez lebeg a szeme előtt. Politikai álláspontja az „elkötelezetlenség”, kultúrfőlnye „párton kívülé” teszi, író-ember voltából következően idegenkedik a politikától. A politika az szükséges rossz, de ha már szükséges, akkor legyen jó! – valahogy így jellemezhetnénk aforizmáiból kivilágító politikai álláspontját. Állásfoglalásnak ez nyilván elégtelen, de nem elégtelen ahhoz, hogy bírálhassa a politikai élet (a politikai jellem) becstelenségeit, a kis törtetőket visszaéléseit a politikai hatalommal, a megvesztegetést, a korrupciót stb. stb... Legjobb ilyen jellegű aforizmáit s tárcáit Mikszáth Országközi tudósításaival együtt említhetjük, – sem meglátásaiban, sem szellemességben nemigen marad alatta.

A humanista rokonszenvez a „tömegekkel”, de a kultúrember idegenkedését is érezzük...

„A törvényhozó csak oly törvényeket hozzon, amelyek megegyeznek a nép lelkével, s csak olyanokat hozzon javaslatba, amelyekről tudja, hogy engedelmeskedni fognak nekik a polgárok. Minden más törvény hiábavaló, sőt rosszabb a törvénytelen állapotnál.”

Ha mindenáron szükségét érezzük annak, hogy politikai tárgyú aforizmáiból egy szemléleti rendszert következtessünk ki – s legalábbis meg kellett ezt kísérelnünk –, akkor ez az aforizma tükrözheti azt a legpregnansabbban.

II.5. Hátramaradtak az emberismeretről tanúskodó, az emberi erényekről és hibákról, az ember és világa kapcsolatáról, valamint a nőről, szerelemről, nő és férfi kapcsolatáról szóló aforizmak, – ezeknek a száma a legnagyobb. Részletes elemzésükre nem vállalkozhatunk, már csak azért sem, mert, mint ahogy ő írja, „ha egy halálraítelt annyi haladékot kapna, hogy lejegyezze mindazt, amit az ember hibáiról vagy erényeiről tud, s egyáltalán az emberről, bizonyos, hogy örökítéletig írhatna, s akkor sem írna le mindent, ami az emberről elmondható”. Mi sem sorolhatjuk fel mindazt amit Milkó majd hat évtizedes munkássága során az emberről feljegyzett.

Bizonyos, hogy sokat tudott, ha nem is az Emberről, de korának „emberéről”, – ez is érdekelte. Jó emberismerő volt, olykor a lélektani mélységekig hatolóan az.

Szellemessége talán ezekben az aforizmáiban érvényesül a leginkább. Egyaránt ostromozza a kispolgári korlátoltság mindenfajta megnyilatkozásait s a világfi felszínességét, a „társaság” világának tipikus alakjait, a „társaság” világának tipikus jelenségeit, az álomorált, az álműveltséget stb. Már-már cinikus nyíltsággal ír a „társaság” „szerelmi törvényeiről”, a „látszattisztességről”. Főlnyes iróniával tekint az emancipálódás, problémájára. Ne ítélkezzünk elhamarkodottan: elsősorban azért, mert az emancipálódásra törekvő nőben a társaság „művelt” „hölgyeit” ismeri fel, akiknek a műveltség a társaságban s a szerelemben való érvényesülés miatt kell.

Az első világháború utáni „megváltozott időkben” írott aforizmáira általában jellemző szemléletének elkomorulása, ítéletei súlyosabbak lesznek, mondhatnánk, „kíméletlenebbé” válik, – aforizmái nyernek ezzel.

III.0. AZ AFORISZTIKUS ÍRMODOR A HARUN AL RASID „REGÉNYBEN”

III.1. Írásunk elején „regénynek” neveztük a Harun al Rasidot, valójában, helyesebb, ha regényesen megírt „képzelt útirajznak” mondjuk. A történet egyszerű: egy elképzelt ország demokratikus szellemiségű, felvilágosult uralkodója, akár csak az Ezeregyéjszaka-beli Harun al Rasid, álruhában – álszakállal háromnapos országjáró körútra indul. Másodosztályú jeggyel utazik, hogy népét közelebről láthassa, megismerje; a valóságos nép helyett azonban néhány értelmiségivel s egy tucat ál-értelmiségivel ismerkedik meg, a polgári osztály jellegzetes képviselőivel.

Harun al Rasid azért utazik, hogy ismerkedjen, kapcsolatot teremtsen alattvalóival, véleményüket hallja az országabeli állapotokról. „Beszélgetve utazik.” Milkó egész munkássága során kedvelte a párbeszédés formai megoldást. Gondoljunk pl. a *Spekuláné és társai* című könyvére, ahol szinte minden „összekötő szöveg” nélkül „beszélget” a pénzzel együtt műveltséget, „esprit”-et is akaró újjgazdag *Spekuláné* s a valóban művelt „könyvárus” és a „tanár” – Milkó gondolatainak, iróniájának szócsovei, s a „Beszélget a szegény ember és a gazdag ember” írására, ahol e kettő végnélküli, egymást nem értő párbeszédet folytat; de gondolhatunk arra is, ahogyan aforizmáit kezdi nagyon gyakran: „apai tanácsok”, „egy ismerősömtől hallottam egyszer...”, „egy úr (vagy hölgy) mondta a társaságban”, stb. A beszélgetés, a vitakozás a kiélezett beszéd – helyzetek lehetőségét jelenti számára, olyan beszéd – helyzetet, ahol korlátlanul sziporkázhat, eljátszhat a gondolatokkal is, a szavakkal is. A vitázók tömörségre s eszpitre törekednek, s ehhez még hozzáveendő a Harun al Rasid jól, vagyis céltudatosan megválasztott alakjai: a művelt, de a gyakorlati életben tapasztalatlan uralkodó; ennek ugyancsak művelt, de egyben a világi dolgok, a haszonlesés iránt sem érzéketlen udvari orvos; a kisvárosi légkörrel elégedetlen, ambíciózus G. tanár úr; az irodalomrajongó s értő könyvárus; Harold úr, a „magánzó” kisvárosi bölcs – nyilvánvaló, minden s mindenki együtt van ahhoz, hogy az írói szellemesség, gondolatsokaság szabadon érvényesülhessen.

„... nem nehéz benne felfedezni az összefoglalás szándékát: amit írásművészetében rég meghalt egykori kortársai becsültek, az mind fellelhető ebben a történetben: a könnyed, emelkedett előadás, az aforizmára hegyezett toll villogása, elméssége és diszkrét magamutogatása, nemkülönben pedig ínyencsége a szellem dolgai iránt, hiszen egy nagy és szenvedélyes könyvgyűjtő is vallott ebben a történetben.” – írja Bori Imre.

III.2. Élvezetes olvasmány – talán valóban nem több. Halála alkalmából írja Milkó Izidorról egy akadémikus, az író valamikori iskolatársa, Jónás Károly: „*Előkelő, úri, elegáns.*” Nagyon találó a jellemzés.

A Harun al Rasid beszélgetés – anyagából könnyűszerrel idézhetünk olyan aforizmákat, amelyek külön is megjelentek (pl. „*irni szabad rossz könyvet, mert ez úgyse akadályozható meg, de eladni nem.*” – mondja a könyvárus, – kiemelés M. I.-tól).

Nemcsak *aforisztikus módon* beszélnek hát a Harun al Rasid beszélgető – partnerei, vagyis „azzal a kívánatos tömörséggel, s szellemességgel”, amit értenünk kell ez alatt, hanem gyakran – ismét Milkó Az aforizma című írásából idézünk – „konciz formában, művészileg szerkesztett mondatban szednek törvényszakaszbba egy újként, tehát meglepően ható igazságot”.

Milkó írói tehetségét dicséri, hogy a kiélezetten választott beszéd – helyzetek s beszélgető – partnerek ellenére sem érezzük mesterkéltnek a szöveget; „előkelő, úri, elegáns” jellege egy pillanatra sem bosszantó – a mai olvasó számára sem az.

S talán ez az a pont, ahonnan a Milkó-írások elemzőjének el kell indulnia, s ahova szüntelenül vissza kell térnie.

Valamivel kisebb műveltséggel, valamivel több ragaszkodással a maga „relatív” igazságai iránt a milkói szöveg könnyen „komolykodónak”, „tudálékosnak”, „önmutogatásnak” tűnhetne –, ennek a veszélynek még a látszatát is magától értetődő természetességgel kerüli meg a Harun al Rasid-ban is, az aforizmákban is... A Harun al Rasid-ban azáltal, hogy nem élez, nem hangsúlyoz ki egyetlen gondolatot, egyetlen megjegyzést sem. A beszélgetés kávéházi – cigarettafüstös vagy könyvtárszobás levegőjét teremti meg, ahol minden részlet külön él, s egyúttal egymástól kapja hangulatát. *Atmoszférát* terem, ahol a gondolkodó agy szabadon, a maga kedve szerint s a maga kedvére „nyújtózhat”, csaponghat a gondolatok között, bármikor megállhat s elrugaszkodhat egy-egy részlettől.

MILKÓ IZIDOR AFORIZMÁI*

I.

MŰVÉSZET – MŰVÉSZEK

Nincs lealázóbb a művészre, mint ha pártolják őt, és semmi se kívánatosabb a művészetre, mint hogy pártfogásban részesedjen.

A kontárnak az önbizalma: elbizakodottság, a művész elbizakodottsága: önbizalom.

Csak művész értheti a művészt. A laikus, aki megérti, az is művész – a lelkében.

A művésznek érzést kell kifejezni, hogy érzést kelthessen, – és gondolatot, hogy gondolatokat ébresszen.

Élénk képzelőtehetség nélkül nincs művész és nincs művészet. Még az ún. realisták is csak a képzelőtehetségük révén tudnak művészt alkotni. E tehetség nélkül a realisták csak regisztráltak és leltároztak volna.

A Természet sok olyat tud, amit a művészek nem tudnak megcsinálni, de a Művészet is tud egyet s mást, amivel a Természet nem tud megbirkózni.

* *Megjegyzés:* A válogatásból elhagytuk azokat az aforizmákat, amelyek a Harun al Rasid potszumusz-kötetben, Szeli István válogatásában megjelentek (Milkó Izidor Hátrahagyott írásai II., Harun al Rasid és egyéb írások; Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1966), s így hozzáférhetőek az olvasó számára, valamint az itt közölt tanulmányban idézettek is.

Az igazi művész, ha vesszük, filozófus is, akinek műveiben a kor eszméi *szép formában*, könyvnél, írásnál szebb köntösben jelentkeznek. Raffael a *Disputa*-ban s az *Athéni iskolá*-ban nem kevésbé bölcsész, mint amennyire művész a *Madonna* - képeiben.

A „mű” nem mindig méltó az alkotójához, mert a legnagyobb művésznek is vannak gyenge órái, sőt napjai. Néha a jó Homérosz is alszik. Minő tiszteletreméltó nagy művész például az Isten! – és egy ellenőrizetlen pillanatban (amely hat napig tartott) minő kontárművel ajándékozta meg a „világ”-ot. (A világgal.) Tekintetbe kell természetesen venni, hogy ez volt az első műve. Ifjúkori kísérletektől nem szabad tökéletességet várni.

TUDOMÁNY – TUDÓS

A tudósokat a pozíciójukhoz mérten becsülik és nem a tudományukhoz képest, az írókat pedig a hírnevük, és nem a tehetségük szerint.

A tudósnak több türelemre, mint tehetségre, az írónak több tehetségre, mint türelemre van szüksége.

Egy kitűnő tudóst ekképpen jellemzett egyszer valaki: – Istenem, ha én azt tudnám, amit ő már elfelejtett.

A tudóstól gyakrabban fogod hallani ezt a két szót: *nem tudom*, mint bárki mástól a világon. Senki se olyan szerény, mint a tudomány.

Minél kevesebbet tudunk, annál kevesebbet kételkedünk. A tudatlanságnak nincsenek kételyei.

A teljesen tudatlan azt hiszi, csak néhány könyvet kell olvasnia, hogy *mindent* tudjon. Az olvasottak azt gondolják, egy könyvtárt kell végigtanulniok, ha tudni akarnak *valamit*. A tudósok pedig, akik egész könyvtárakat búvárkodtak át, azok most jönnek csak rá, hogy nem tudnak *semmit*.

A tudomány, amely nem kapcsolódik bele az életbe, nem komoly tudomány.

A hívő keveset tud, és a tudós keveset hisz.

Ahhoz is kell valamelyes tudás, hogy a tudatlanságunkat palástolni tudjuk.

IRODALOM – ÍRÓK

Képzeltéhtetség nélkül nem lehet íróvá az ember, de csupán képzeltéhteteggel se.

Nagy írók fordítás által mindig vesztenek, kis írók igen sokszor nyernek.

Az az író, aki gondolkodásra készítet, nagyobb mint az, aki csak maga gondolkodik. Ez utóbbit jobban szeretik az olvasók, mert kényelmesebb nekik, – amazit, bár sokszor bosszankodnak rajta, többre becsülik.

Az írók egy része szeret „lebocsájtkozni” az olvasóihoz, – a közönség meg azon van, hogy levonszolja magához az írot. Innen jön, hogy ha találkozás van köztük, úgy az nem a felhők közt történik, ahol némely író jár-ke, hanem a földön. Néha éppen a sárban.

Írni szabad rossz könyvet, olvasni nem.

Az igazi művész tulajdonképpen filozófus is, aki által a kor eszméi *szép formában* jelentkeznek.

Amit nem érdemes lefordítani, azt nem volt érdemes megírni.

– Micsoda író volna ön, – írta Anatole France egy ismerősének, – ha kevesebb eszméi volnának!

Ez persze paradox, mint e nagy írónak nem egy szellemes állítása, de nem annyira, hogy némi igazság is ne volna benne. Van, akinek annyi a gondolata, hogy nem tud tőlük formára vergődni. Ahogy a fáktól néha nem látni az erdőt, úgy a tőlük eszméktől sem jutunk el olykor egy könyvhöz. Ez baj. De nagyobb baj, hogy olyanok, akiknek egyáltalában nincsenek gondolataik, könyveket, és jó vastagokat, írnak.

Az az író, aki a maga gyönyörűségére ír, legkönnyebben éri el azt a sikert, hogy a közönséget is képes gyönyörködtetni. Az pedig, aki egyenesen a publikum tetszésére „utazik” – hacsak nem nagyon gyakorlott rutinier –, sokszor nem éri el a célját. *Man merkt die Absicht*, – gondolja a közönség, és más íróhoz fordul.

Az irodalomban és a művészetben ami jól van megírva, az jó, s amit rosszul írtak vagy alkottak meg, az rossz. Pedig lehet, hogy az előbbi esetben a gondolat banális, s az utóbbiban fenséges volt. *Forma dat esse rei*.

Az írók volnának a legeszményibb olvasóközönség, mert ők nem csak írni tudnak jobban mint mások, hanem valószínűleg olvasni is. Az igazán olvasni tudó olvasó már majdnem író, az olyan író, aki nem elsőrendű olvasó egyszersmind, hihetőleg írónak se lesz egészen elsőrendű. S némely írot jobban jellemez az, hogy hogyan olvas, mint az, hogy miképpen ír.

Nagy baj, mikor az írot vagy művészt azzal dicsérik, vagy védik, hogy: „tiszteletes ember”. Olyan ez, mint amikor zenészekről azt mondják: *Gute Kerle aber schlechte Musikanten*.

Tulajdonképpen minden regénynek *történetinek* kellene lenni. S az igazán jó regények valóban ilyenek. Hogy a legismertebbeket említsem: a *Madame Bovary* a *Germinal* s a *Germine Lacerteux* is az, pedig a 19. század polgárembereinek, munkásainak és egy cselédlánynak az életét rajzolják. De a háttér itt is *históriai*. Az eszmék, amelyek e könyvek levegőjében élnek, a maguk korának az eszméi, s nemcsak a szereplő személyek öltözéke és viselkedése *korszerű*, de a világnézete és a gondolkozásmódja is. Így hát a *Madame Bovary* nem kevésbé történeti, mint a *Salambó*, s a *Buddenbrockok* nem kevésbé az, mint akár a *Zord idő*. Nem a szereplők történetisége az alapja a históriai regénynek, hanem a szereplők gondolkozásának és érzéseinek a korrall való megegyezése.

Egy író társam írja valamelyik levelében:

– Ne törekedjél újat írni, mert azt úgyse lehet. Nincs már semmi új. Arra legyen gondod, hogy amit írsz, eredeti legyen. Mert ez lehetséges. Akkor is, ha százszor meg van írva.

Az írónak nem kell okvetlenül többet tudni, mint az olvasóinak, – de azt, amiről ír, jobban kell tudnia.

Az írók többet írnak s az olvasók kevesebbet olvasnak, mint kellene.

Az ember sokat mondhat el versben, amiért, ha prózában írná meg, bíróság elé állítanák, vagy elmeorvossal vizsgáltatnák meg. Némely embernek szerencséje, hogy verset ír és nem prózát.

Regényekben minden igaz, ami egyáltalában lehetséges, ha jól van megírva, – a történetírásban pedig minden hazugság, ami nincs okmányokkal bizonyítva. Így aztán kiderül, hogy a történetírásba több hazugság csúszik be, mint a regényirodalomba.

Kritika egy író társunk művéről:

– Száz esztendő előtt egészen jó könyv lett volna.

Egy másikról

– Jó könyv, de száz év múlva rossz lesz.

– Ön bizonyosan rengeteg sok könyvet olvasott, – mondták egy írónak.

– Nem, nem, – tiltakozott az, csak igen keveset. Nem értem rá. Embereket olvastam mindég.

Nem tudom, olvastam-e, vagy a saját gondolatom?

– A fordítások olyanok mint az asszonyok. Ha szépek, akkor nem hűek, s ha hűek, nem szépek.

Egy ház, amelyben nincsenek könyvek, olyan mint egy kút, amelyben nincs víz, mint egy kert, amely virágok nélkül szükölködik, mint egy templom, amelyből hiányzik az oltár, mint egy iskola tanító nélkül, mint egy ember, akinek nincs lelke!

Igen jellemző nyilatkozatot hallottam egy írótól:

– Kezdek hanyatlani. – mondta szomorúan.

– S miről veszed ezt észre? – kérdeztem.

– Onnan, – felelte ő –, hogy a dolgaim kezdenek nekem is tetszeni.

A literary gentleman: az a művelt úriember, aki író szeretne lenni, s akinek ehhez a pályához a tehetségen kívül minden kelléke megvan.

A nagy írók mind különböznek egymástól, a kicsinyek nagyon hasonlítanak egymáshoz.

A tehetségtelen írónak és művésznek megvan az a kétségtelen előnye a tehetségesek fölött, hogy mindvégig megtartja a színvonalát. A pályája végén se hanyatlik.

Vannak könyvek, amelyeknek semmi közük az irodalomhoz. Arról ismerni rájuk, hogy nekik van a legnagyobb közönségük s a leglelkesebb kiadójuk.

Annak az írónak, aki divatban van, nincs valami jövője, mert a divatok nem szoktak sokáig tartani. És ritkán szoktak kiújulni.

Morális irodalom!

Ugyan! Mutassatok egyetlen olvasót, akit megjavítottak az ún. erkölcsös könyvek! Ellenben bizonyos, hogy igen sokakat rontott meg az erkölcstelen literatúra: a sok kokottregény és krimínovella.

A tanulság tehát az: nem kell írni és íratni morális könyveket, amelyek eltekintve attól, hogy unalmasak, éppoly kevésbé erkölcsjavítók, mint az iskolai büntetések, –, de ki kell pusztítani a fércirodalmat, a rosszindulatokra spekuláló kontárműveket, az izgató moziregényeket, és mindazt a szemetet, amelyet hamis etikett alatt, „irodalom” címen csempésznek be és hoznak forgalomba az irodalmi méregkeverők.

Az eredetiség az életben is, az irodalomban is, akkor áll elő a legkönnyebben, ha az ember nem hajszojja.

Az az író, aki nem gyönyörködtetni, hanem tanítani akar, lehet a legmorálisabb lény és a legkifogástalanabb állampolgár, de nem lesz soha az emberiség jótévője és vigasztalója, s még csak „író” se lesz ennek a szónak a legnemesb értelmében.

Verseknél nem az a fő, hogy az ember értse, de az, hogy élvezze őket. Ezt szoktam mondani azoknak, akik haragosan szidják egyik-másik poetánkat, akit nem értenek. Kérdés, jobban élveznék-e, ha értenék őket.

Nagy íróknak joguk (és erejük) van, hogy új törvényeket hozzanak, a kicsinyek kénytelenek az érvényben lévő régi szabályok szerint dolgozni.

Az igazi költő nem ír csupa igazat, de nem is hazudik. Amit ír, az valami a kettő között, se az egyik, se a másik, – talán mind a kettő. Erre gondolhatott talán Goethe, amikor az emlékiratainak ezt a címet adta: *Wahrheit und Dichtung*, ami címe lehetne valamennyi művének, mert egyik se csupa *Wahrheit*, és egyik se merő *Dichtung*.

A legnőiesebb ember a világon az író. Ha ezer jó tulajdonságot találsz az írásaiban és egy rosszat, már el van kedvetlenedve. Ez esetben csak a kritikát hallja, a dicséretet már nem.

ÍRÓK – OLVASÓK

Mondd meg, kit olvasol, és mond meg, kik olvassák a könyveidet, s tudom, minő ember s mifajta író vagy.

Az író nem tudja annyira lenézni a közönséget, amennyire ez őt, amikor azt kívánja tőle, hogy mulattassa, mint egy cirkuszi clown, vagy mint egy kabarékomikus. Az írókban van a hiba, ha ezt megteszik.

Csak az az olvasó boldog, aki lelkesülni, s csak az az okos, aki kritizálni – azaz megkülönböztetni – tud.

Ha csupa jó könyvek jelennének meg (magas színvonalú és örökbecsű művek), a kritikusok boldogan konstatálnák, hogy az irodalom virágzik és örvendetes lendü-

letnek indult, a közönség pedig elkedvetlenülde panaszolná, hogy nem tudja, mi leli az írókat, már nem írnak semmi olyat, amit érdemes elolvasni, s hogy a litteratura napról-napra sajnálatosan hanyatlak.

Se írni, se olvasni nem szabad túlságosan sokat. A *sok* persze egészen egyéni. Olyik írónak csak egy vagy két könyvhöz van elegendő tudása, esprit-je vagy fantáziája, s ennek aztán kár egy harmadikat meg egy huszadikat írni. Némely olvasónak az elméjében pedig csak száz könyv számára van elegendő befogadóképesség, s ennek aztán nem tanácsolnám, hogy ezeret olvasson.

Egy író nyilatkozott így:

– Vannak napok, amelyeken rettenetes sokat írok, oly sokat, hogy szinte megijedek a sorok mennyiségétől, amelyeket a papírra dobtam. Más napokon pedig nem írok egy árva betűt se. Ezek a termékeny napjaim. Ezeken a napokon gondolkodom.

Azok az írók, akik a legnemzetibbek, egyszersmind a legegységibbek is. És csak nemzeties szellemű és jellemű írónak van kilátása arra, hogy helyet kapjon a világirodalomban.

Nincs kegyetlenebb ítélet és lesújtóbb kritika, mint ha azt mondják egy íróról, hogy jobban szeretik a könyvével.

Ha egy költemény magyarázatra szorul, az vagy a költőre nézve baj, vagy a közönségre.

Ha valaki jól ír és nem úgy mint mások, az már kitűnő író.

Az emberismeret nélküli író hasonlít a vakhoz, aki idegenvezetőül ajánlkodik.

Aki legmélyebben érzi a szerelmet, esetleg a legkevésbé ékesen tudja azt kifejezni; s biztos lehetsz benne, hogy aki nagyon szépen beszél róla az inkább szónok vagy költő, mint szerető szív. Petőfi és Byron, Heine és Musset aligha szerettek oly mélyen és igazán, mint egynémely hebegő mesterlegény s olyik kútbaugró falusi kislány.

KÖNYVEK – OLVASÁS

Könyvekből is megismerhetjük az életet, de csak úgy, ha a legjobbakat olvassuk, azokat amelyek azt valószerűen festik. S még ez az ismeret is halvány s hiányos lesz. Olyan mint egy képmásolat, mely másolatról készül.

Az olcsó könyv nem kisebb áldás, mint az olcsó kenyér. S az államoknak első kötelességük volna, hogy a polgáraiak olcsón jussanak jó kenyérhez és jó olvasmányhoz. A könyvnek csakúgy, mint a kenyérnek csak a gazdagok számára szabad „árának lenni”, a szegénynek olcsón kell hozzájutnia.

A legrosszabbak azok a könyvek, amelyek se jók, se rosszak.

Egy jó gondolat néha jobban fenntartja az ember emlékét, mint egy nagy könyv.

Olvass sokat, de ne mindig és ne mindent. S ne csak könyveket olvass, hanem embereket is.

Csak a nagyon jó könyvek pótolhatják az emberek társaságát, s csak nagyon okos emberek a könyveké.

Akikre egyes könyvek nem gyakoroltak elementáris hatást, aki egyik-másik mű olvasásánál nem volt lelki izgalomban s nem érezte olykor, hogy az olvasmánya az életében nyugvópont vagy forradalmi mozzanat, az se író, se igazán művelt szellem nem lesz soha. Még csak ideális olvasó se.

Egy könyvkereskedő, akinek műveltsége és ízlése van, nagyobb hasznára lehet a közművelődésnek, mint akárhány író és mint egynémely iskola. Mert, ha eszményien fogja föl a hivatását, válogatott jó olvasmányt adhat a vevői kezébe s irányt adhat a közönsége ízlésének. Ki tudja, hogy Anatole France, ha könyvkereskedő marad, nem tett volna-e még értékesebb szolgálatot az olvasóknak, mint azáltal, hogy nemzeteinek egyik legjobb tollú írója lett?

ÚJSÁGÍRÁS

Az újságnak olyan hűnek kell lennie, mint egy jegyzőkönyvnek és olyan szóragoztatónak, mint egy regénynek.

Az újságíró a világ legfölületesebb és egyben legalaposabb embere, aki a legnagyobb alaposággal ír olyan dolgokról, amelyekről halvány sejtelve sincs.

TEHETSÉG – GENIE

Nagyon szeretetreméltónak kell lennie az embernek, ha azt akarja, hogy megbecsássák a tehetségeit.

Ritka eset, hogy valaki ne tudjon egy tehetségéről, mely szunnyad benne, de annál gyakoribb, hogy olyan talentumokat sejt és vél felfedezni magában, amelyek teljességgel hiányoznak nála.

A lángelme találja meg az utat, amelyen aztán a tehetség kényelmesen halad.

A gyermek közelebb áll a zsenihez, mint a legokosabb normálember.

Az elismert tehetségek néha félreismert tehetségtelenek.

DILETTANTIZMUS

A dilettantizmus a művészetre veszedelmesebb, mint az értelmetlenség, – valamint a félműveltség is rosszabb az analfabétaságnál.

Agyondicsértek egy író. Elmondták kitűnő hazafinak, lelkes emberbarátnak, jó családapának s pompás modorú úriembernek.

Végre megszólalt egy íróhársa:

– Háts még ha írni tudna.

Egy íróhársunkról mondta valaki:

– Minden képzelhető tehetség megvan benne, ami csak meglehet egy teljesen tehetségtelen íróban.

TANÍTÁS – NEVELÉS

A rossz tanító oly csapás, amelynél csak *egy* lehet még végzetesebb a gyermekre: a rossz anya.

A tanulásról is el lehet mondani: aki sokat markol, keveset fog. Sokfélét vagy csak többfélét *egyszerre* tanulni, nagyon nehéz dolog, s csak igen kiváló elmének és tüneményes emlékezőtehetségnek sikerülhet. Azért, ha komoly eredményt akarsz elérni és nem vagy zseni (valószínűleg nem vagy), akkor *egyidőben* csak *egyfélét* tanulj. Így nem fogsz sokat tudni, de amit tanultál, jól fogod tudni.

Tanítás közben a tanító mindig tanul, néha a tanuló is.

Aki önmagát jól tudja nevelni, az mások nevelésével is könnyebben boldogul.

Vigyázni kell, hogy a növendéket agyon ne neveljük. Időt kell engednünk neki, hogy önmaga is dolgozhasson a szellemi és erkölcsi fejlődésén s a saját értelme és ösztöne szerint egészíthesse ki a nevelő munkáját. A gyermekből, akit reggeltől estig dirigálnak, vagy papírosember lesz, vagy pedig szenteskedő jezsuita.

Már az elemi iskolában nem a lektetudás a fő, hanem a megértés.

A tanító, aki nem gyermekbarát, a legveszedelmesebb ember a világon.

Csak az lehet igazán jó tanító, aki egyszersmind jó nevelő is.

Mentül tudatlanabb valaki, annál jobban szeret tanítani, és minél többet tud, annál szívesebben tanul.

Fiatalkorban többet tanulunk, mint amennyit elfelejtünk: öregkorban nem tudunk annyit tanulni, amennyit elfelejtünk.

A tanítónak és különösen a nevelőnek, nemcsak az elméleti és gyakorlati tantárgyakból kellene oklevelet szerezni, de vizsgát kellene tenni a kedély- és jellemtanból is.

A magasabb műveltséget nem ok nélkül nevezték humanisztikusnak, emberiesnek. Az valóban emberré és emberértővé teszi azokat, akik humaniorát tanulnak. A jó nevelésű és művelt ember nem okvetlenül jó ember is, de csak ritkán rosszindulatú. A nevelés és oktatás nemcsak a szellemet műveli, hanem az erkölcsökre is nemesítőleg hat, s ebből a szempontból igazán elsőrendű állami érdek, hogy jók legyenek az iskolák, rátermettek a tanítók s hogy mentül több legyen a tanult ember.

MŰVELTSÉG

Az igazi műveltség mindig *egyéni*. Az egyénen meglátszik a speciális műveltség, ezért pedig az egyén minden sajátosságával. A műveltek közt is sok a tucatember, s az egyformán műveltek majdnem mind ilyenek. Csak akiknek a kulturáltságán keresztül csillámlik a jelentékeny egyéniség, amely aztán a műveltségnek sajátos szint, nagyobb erőt és észrevehető jelleget ad, csak azok mondhatók a szó igazi értelmében valóban művelteknek.

A műveltség korlátolt, a műveletlenségnek nincs határa.

Semmit se olvasni nem tesz oly műveletlenné, mint rossz dolgokat olvasni. S ebből a szempontból fontosabb az a kérdés, hogy mit ne olvassunk mint az, hogy: mit olvassunk?

A műveltségét eltitkolhatja, de műveletlenségét nem palástolhatja el az ember.

A műveltség türelmetlenné és türelmessé teszi egyszerre az embert. Türelmetlenné ismereteinek a gyarapítása és türelmessé az emberek megítélése körül.

Az igazán művelt szellem sohasem fogja éreztetni a felsőbbiségét másokkal szemben. A műveletlen ezt a fölényességet folyton gyakorolja.

A műveltek jobban érzik a műveltségük fogyatékoságait, mint a műveletlenek annak teljes hiányát.

JOG – TÖRVÉNY – IGAZSÁG

Határozottan szükség van jó törvényekre, de még nagyobb szükség van jó bírákra. S ha nekem választanom kellene jó törvények és rossz bírák, vagy rossz törvények és jó bírák közt, én habozás nélkül az utóbbit választanám.

Kegyetlen társadalomban a legjobb törvények mellett is sok igazságtalanság történik. Egy ideális társadalomban törvények nélkül is igazság uralkodna.

Az ember néha nem járhat el jogosan anélkül, hogy igazságtalan ne legyen.

Ha egy előítélet soká tart, akkor már igazságszámba megy. S némely igazság nem egyéb, mint régi előítélet.

Az igazságokra, amelyeket állandóan és szenvedelemmel keresünk, véletlenek folytán bukkanunk.

GAZDAGOK – SZEGÉNYEK

A szegénység csak akkor fog megszűnni, ha a gazdagság is megszűnik. Mert egyik termeli a másikat.

A szegénység nem szégyen, a gazdagság néha az.

Azt mondják, hogy a gazdagság nem tesz boldoggá s a szegénység nem tesz szerencsétlenné. Bizonyára így van, de a gazdagok azért általában szerencsések s a szegények jobbra szerencsétlenek. Valószínűleg valamely egészen más okból.

A kis vagyonokat verejtékes munka hozza létre, a nagyokat okosság és szerencse (sokszor furfang és kegyetlenség) halmozza fel.

A legistentelenebb ember is, ha meggazdagszik, azt mondja, hogy megsegítette az Isten.

Az evangélium szerint a gazdagok nem jutnak a mennyországba. De ez a kis nehézség még senkit se tartott vissza attól, hogy gazdagságra törekedjen.

Az éhséget könnyebben állja ki az, akinek van ennivalója, mint az, akinek nincs.

Ha a gazdag ember kér valamit, tízen is versenyeznek a szerencséért, hogy kiszolgálják. Ha szegénynek van szüksége valamire, tízhez fordulhat, amíg talál egyet, aki kiségti.

A gazdagság elviseléséhez kevesebb tehetség kell, mint a szegénység eltűréséhez.

A gazdagság – amint a közmondás, élettapasztalás és Ludwig Börne tanítják – megkeményíti a szívet. Hozzátehetem, hogy a nyomorúság se lágyítja meg azt. Majd ha nem lesz se gazdagság, se szegénység, jobbszívűek lesznek az emberek.

MUNKA – MUNKÁSSÁG

Nem oly feltűnő, ha a szegény ember henyél, mint ha a gazdag dolgozik.

A dolgozó beteg: szomorú látvány, majdnem olyan szomorú, mint az egészséges, aki nem dolgozik semmit. Egy igazán becsületes társadalom nem tűrheti, hogy egyetlen beteg ember kénytelen legyen dolgozni és egyetlen egészségesnek módjában legyen henyélni.

Játékon keresztül kell eljutni a komoly munkához. Aki sohase játszik, aligha fog oly értékes munkát produkálni, mint az, aki a játék boldog idejében – gyermekkorában sokat s ifjúkorában eleget – játszott, s a játék komolyságán keresztül nevelte és vezette át magát a munka élvezetéig. Hagyjátok hát játszani a gyermekeket s ne tiltsátok el az ifjakat attól, hogy a nap egy részét játékos szórakozással töltsék. A játék közben felszaporodott derűtség tőkéje csak fokozni fogja a férfimunka értékét, míg a sivár, játéktalan előélet a későbbi tevékenységet is szomorúvá s esetleg egészen gyümölcsötlené teszi.

Az élvezet is jó dolog, a munka is jó dolog, de legjobb az a munka, amely élvezetet nyújt.

DEMOKRATIZMUS – ARISZTOKRATIZMUS

A nagyurak inasa lenézi azokat az urakat, akik nem tartanak inast.

Egy király nem lehet annyira arisztokrata, mint a komornyikja.

Az ún. demokratáknak kevesebb irígységgel kellene nézni fölfelé s több szeretettel lefelé. Akkor nem úgynevezett, hanem igazi demokraták volnának.

HÁBORÚ – BÉKE

Az emberek négy csoportja a háborúban:

Az első csoport jelszava: Csináljunk háborút, hogy kihasználhassuk!

A második csoport nézete: Ha már háború van, hát használjuk ki a konjunktúrát!

A harmadik csoport panasza: Háború van, mit csináljunk?

A negyediknek a jajkiáltása: Háború van, el kell pusztulnunk!

A háborút lehet szabályozni, csatornázni, mederbe szorítani – a forradalmakat soha!

Mentül hosszabb ideig tart egy háború, annál kevesebbet ér utána a béke.

Csak azt a háborút tekinthetjük igazán megnyertnek, amelyet meg se indítottunk – amelyet sikerült elkerülni. Úgy, hogy el lehet mondani: több csatát nyertek meg a minisztériumokban és a követségi palotákban, mint a harctereken. Mert az elmaradt háború mind a két küzdő fél nyeresége, a megívott pedig az egyiknek – s nem ritkán mindkettőnek a – veresége.

Háború alatt mindig béke után vágnak, s ha béke van, folyton a háborút készítik elő.

Akinek a háború üzlet, azok addig folytatják, amíg az üzlet jónak mutatkozik. Jólmenő üzletet nem szoktak felosztalni.

Aki azt állítja, hogy *időnként szükség van háborúra* (s van nem egy komoly tudós és történetíró, aki ezt hirdeti), az alapjában nem mond egyebet, mint hogy az emberek: vadállatok, akikből korszakonként kitör a rombolás dühe s a vágy, hogy fölfalják egymást. Hízelgőbb magyarázatot adni annak a megállapításnak semmiképpen se lehet. Mert ha az ember: ember, ha mindig az és sohase vadállat, akkor mirevaló és hogy törhet ki a háború?

A békének százszor annyi ideig kellene tartani, mint a háborúnak, hogy jóvátehesse a károkat, amelyeket okozott s meggyógyíthassa a sebeket, amelyeket ütött. De hát lehetséges ez? Képzeltető ilyen béke? Hiszen ez már majdnem *örök béke* volna! S erre csak akkor lesz kilátás, ha az emberiség kipusztul. Akkor béke lesz. Örök béke...

A legembertelenebb dolog a világon a háború. S azt tartják a legkiválóbb embernek, aki ezt a kegyetlen mesterséget a legnagyobb virtuozitással űzi. Macedóniai Sándort, Julius Cézárt és Bonoparte Napóleont nagyobb tisztelettel emlegetik, min t Mozartot, Raffaellót és Goethét!

TÖRTÉNELEM – TÖRTÉNETÍRÁS

Gondolkodó ember a történelemből jobban tanulhatja meg a jövőt, mint a múltat. Mert adatai a múltra vonatkozólag lehetnek tévesek, sőt hamisak, de a tanulság, amely belőlük a jövőre levonható, csalhatatlan.

Mi a történetírás?

Egy rémregény, amelyből hiányzik a költői igazságszolgáltatás.

Amit a történetírásban olvasunk, az néha csak olyan igaz, mint egy mese. S regényekben néha olyat olvasunk, ami igazabb minden történésnél, mert *maga az élet*. Bizony, egy jó kortörténeti regényből jobban ismerjük meg a históriát, mint a jegyzőkönyvekből, amelyeket a történelmi eseményekről vettek föl az állami hisztóriografusok és párttörténészek.

II.

EMBERI ERÉNYEK – HIBÁK

A hibáidat az embertársaid megbocsájtják jószívűségből, az erényeiddel szemben engesztelhetetlenek maradnak irigységből.

Vannak, akik az erényt tisztelik s a bűnt szeretik.

Ha az emberek nem jöttek volna rá, hogy a hibáik sokszor hasznukra szolgálnak s az erényeik gyakran kárukra vannak, akkor az aranykor még ma is tartana.

A gyakorlati életben a szeretetreméltó hibák többet ének, mint a rideg erények.

Az ember szívesebben ismeri be azokat a hibákat, amelyektől mentes, mint azokat, amelyek valósággal megvannak benne, s gyakrabban dicsekszik olyan erényekkel, amelyek idegenek tőle, mint azokkal, amelyek igazán ékesítik.

Az embereknek néha kedvük támad olyan hibákért ócsárolni, amelyek nincsenek meg benned. Tűrd ezt ugyanazzal a megadással, amellyel megszoktad hallgatni azokat a dicséreteket, amelyekkel a nemlétező erényeidnek adóznak.

A barátaink sokszor a rossz tulajdonságainkért szeretnek, s az ellenségeink rendszeren a jókért gyűlölnék bennünket.

A legtöbbször mindig hajlandók ugyanazon kisebbítő üveggel nézni a mások erényeit, amellyel a maguk hibáit szemlélik – és ugyanazt a nagyítót alkalmazni az embertársaik fogyatkozásaival szemben, mint a saját jótulajdonságaik vizsgálatánál.

A hibákat, amelyek az akaratérőnkéből erednek, könnyebben tudjuk legyőzni vagy mérsékelni, mint azokat, amelyek akaratunknak a gyengeségéből származnak.

Az erényeidet gyakorold, de ne fitogtasd.

SZERÉNYSÉG – SZERÉNYTELENSÉG

Mikor némely ember azt mondja: „az én csekélységem,” – akkor ez úgy hangzik, mintha így szólana: „Mi, I. Ferencz József, isten kegyelméből, stb.”

A legszerényebb ember is drága volna, ha annyiért kellene megvenni, amennyire becsüli magát, s a legkiválóbb szellem is olcsó lenne, ha annyiért kelne el, amennyire a környezete értékeli.

Az igazán nagy férfiúnak nehéz szerénytelennek, s a jelentéktelennek éppen oly nehéz szerénynek lenni.

A genie sose olyan elbizakodott, mint a szamár, s a bátor sose dicsekszik úgy, mint a poltron.

ÖNZÉS – ÖNZETLENSÉG

Némely szeretetnek az alapja merő önzés és olyik gyűlölet mögött önzetlenség rejlik.

Egy önző felsóhajtása:

– Milyen önzők az emberek! Mindenki csak saját magával foglalkozik és velem nem törődik senki!

Az önzőnek az a büntetése, hogy többet szenved a mások önzésétől, mint bárki más. Mert az önző nem érti, hogy mint lehet valaki önző.

Az önzésnek csak egyetlen igazán szeretetreméltó megnyilatkozása van – a gyermek önzéséé.

Az önzetlenek, amint gondolják, azért vannak a világon, hogy a mások jólétét mozdítsák elő, az önzők pedig úgy vélekednek, hogy a többi emberiségnek nincsen egyéb dolga, mint az ő boldogulásukkal foglalkozni. Így hát az egész világ az önzők szolgálatában áll.

A legjelentéktelenebb ember önzése éppen oly jogosult, amint a legkiválóbbé. Csak az elbizakodottsága kevésbé jogosult.

Egy hölgytől hallottam egyszer.

– Nem is képzeli, milyen önzetlen vagyok! Ahogy a magam kevés dolgát elvégeztem, a másokéival foglalatostkodok és minden időmet nekik szentelem.

Önagsága ezt önzetlenségnek nevezte, az ismerősei pedig szenzációhajhásznak, indiszkréciónak és pletykálkodási hajlamnak minősítették. Félek, hogy ez utóbbiaknak volt igazuk.

JÓTETT – JÓTÉKONYSÁG

A jótékonyágnak – s különösen a hivatalos meg az egyesületi jótékonyágnak – az a főhibája, hogy az csak akkor „siet” az embertársai segítségére, amikor azok már éheznek. *Előbb kellene.*

Egy kommunista:

– A jótékonyág a gazdagoknál csak enyhítő, de nem mentő körülmény.

Az ember jobban szereti azokat, akikkel jót tesz, mint azokat, akik jót tesznek vele.

Apró szívességekkel barátokat szerez, jótéteményekkel ellenségekre tesz szert az ember.

Aki ad, mindig keveset ad, mert rendszeren többet várnak tőle. És sokat ad, mert többet ád, mint amennyit szívesen ad.

A jótett nemesít, a jótékonyság megaláz.

A más zsebéből mindenki adakozó.

A gazdag, ha nem gyakorol jótékonyságot, meglopja a szegénységet; a szegény, ha jótékony, meglopja önmagát.

A tudat, hogy jót tettünk, többet ér, mint a jótett maga. S végső elemzésben, az, aki valami jót tett, önmagával szemben volt jó. Az öröm, melyet a jótéteménye fölött érez, rendszerint nagyobb, mint azé, akivel jót tett.

A legnagyobb arányú jótékonyság se végezhet alapvető munkát s a leggazdagabb emberbarát is, aki minden fölöslegét a szűkölködőknek engedné át, csak fragmentárius művet alkotna. Csak lyukakat tudna betömni, de mélységeket nem volna képes se betölteni, se áthidalni. Az ilyen tevékenység jobban hasonlít a foltozó vargáéhoz vagy a javító szabóéhoz, mint a lábtyűművészéhez vagy az öltönyszobrászéhoz. A társadalom sebeire csak olyan folttapaszt alkalmaz, amely pillanatra csillapítja ugyan a metsző fájdalmat, de alaposan nem tudja azt kikúrálni.

HAZUGSÁG – IGAZMONDÁS

A gyermeket ne arra oktassuk, hogy egyáltalában ne hazudjon, mert akkor szerencsétlenné tesszük, hanem arra tanítsuk, hogy igaz ember módjára éljen.

A gyermek, amikor hazudik, igazabb mint a felnőtt, amikor igazat mond. Mert a gyermek *hiszi* azt, amit mond, bármekkora hazugság is; míg mi, felnőttek, sokszor a saját igazságunkat se hisszük. Lehet mondani, hogy a gyermek hazudozásképpen szubjektíve igazat mond, a felnőtt pedig nemegyszer hazudik szubjektív szempontból akkor is, amikor igazat szól.

A szubjektív igazságok sokszor abszolút (objektív) hazugságok.

Ezt a mondást: *errare humanum est*, bátran lehet így is fordítani: hazudni emberi dolog.

Ha az emberek szívesebben *hallának* igazságokat, könnyebben is *mondának* igazat.

Vannak sokan, akik se nem hazudnak, se igazat nem mondanak. És mindig beszélnek.

Igazán hazugnak voltaképpen csak azt szabad tartanunk, akinek a *lénye és az egyénisége hazug* –, attól, hogy valaki olykor valótlanosságot mond s néha valódi vagy

vélt kénytelenségből hazudik, még egészen bizalomkeltő, sőt igazember lehet. S ez áll azokra a politikusokra is, akik olykor – ha semmiképpen se kerülhetik el – igazat mondanak.

Sok hazugság – és még több igazság – marad kimondatlanul... gyávaságból. Ha az emberek mernének, még többet hazudnának, s ha nem félnének, több igazságot hallanánk tőlük.

Azok a hazugságok a legveszélyesebbek, amelyek igazságoknak látszanak.

Néha egy igazságot el kell hallgatni, hogy az embert hazugnak ne tartsák.

A hazugságot nem büntetik olyan szigorúan mint az igazmondást. Vértanúságot is az igazság fanatikussai szenvedtek mindig, nem pedig a hazugság bajnokai.

Társaságban ám mondj *igazat* – legföljebb betörök a fejedet. Ebből a sebesülésből fölépülhetsz és biztos, hogy meg nem sántulsz tőle. De arra vigyázz, hogy *igazságot* ne hirdess, mert az ily kíméletlen, inhumánus, durva, tapintatlan és rossz modorra valló s még rosszabb gyermekszobára emlékeztető eljárást sohase bocsájtják meg.

HÍZELGÉS

A hízelgőket nem becsüljük, de szeretjük, a szókimondókat nem szeretjük, de becsüljük.

Minden jónevelésű ember hízelgő egy bizonyos mértékig, de ebből semmiképpen se következik, hogy minden neveletlen fráter: őszinte.

A hízelgők nem szeretik a hízelkedőket s az őszinte szókimondók nem kedvelik a bátor véleménynyilvánítókat. A maguk ellentéteinek tartják őket.

Az ember azt hinné, hogy a társaséletet a művelődési vágy teremtette meg és a szellemes társalgás tartja fenn. Szó sincs róla. A hiúság hozza létre s a hízelgés táplálja.

A hízelgőkkel úgy vagyunk, mint a chanson-énekesnőkkel: nem sokra becsüljük, de nagyon szívesen hallgatjuk őket.

IRÍGYség

Hallottam egyszer egy úriembertől:

– Boldog volnék, ha cserélhetnék az irigyeimmel.

Az irigyeink kellemetlenebbek és veszedelmesebbek, ha a barátaink, mintha az ellenségeink.

Az ember nem lehet oly jelentéktelen, hogy ne irigyelje senki s nem lehet oly kiváló, hogy ne találjon valakit, akit irigyel.

Az ember vagy elégedett vagy irigy. Aki elégedett, az nem lehet irigy, s aki irigy, s aki irigy, nem lehet elégedett.

A sajnálkozásba mindig vegyül némi megvetés s az irigységhez egy kis becsülés. Talán ezért óhajtják sokan, hogy inkább irigyeljék, mint sajnálják őket.

Irigyeltetni alapjában kellemes állapot, de úgy viselkedni, hogy irigyeljék az embert: ostobaság.

FÉNYŰZÉS

A szegény, aki pazarol, rokonszenvesebb mint a gazdag, aki fukarkodik.

Az ember a maga kedvéért veri fogához a garast, s a publikum kedvéért dobálja ki pénzét az ablakon.

Sem a pazarság, sem a fősvénység magában nem erény s nem hiba. A módtól s a mértéktől függ, hogy jótulajdonság-e vagy rossz.

BECSVÁGY

Az ambíciónak az a – néha megérdemelt, sokszor meg nem érdemelt - büntetése, hogy teljesen nem elégülhet ki soha.

Nincs veszedelmesebb, mint a becsvágyó bectelen és tehetségtelen, s nincs lehangolóbb, mint a nemes és tehetséges szellem, amelyből hiányzik az ambíció.

BÁTORSÁG

A bátorság nem egyéb, mint legyőzött gyávaság.

A bátorság igen gyakran csak okosság, s abból áll, hogy az ember nem veszíti el a fejét.

ŐSZINTESÉG

Csak nagyon okos embernek szabad őszintének lenni, s csak nagyon okos emberrel szemben szabad őszintének lenni.

Sok ember azt hiszi, hogy őszinte, pedig csak közlékeny.

Az őszinteség a legnemesebb és legférfiasabb tulajdonságok egyike. Mégis: ha általánossá válna és minden ember őszinte lenne, a jó modor, amely így se sok ember erénye, hamarosan teljesen megszűnne. E kettő nem fér meg együtt sokáig.

JÓ és ROSSZ EMBEREK

A gonoszak abban különböznek a jóemberektől, hogy mindig nyugodt a lelkiismeretük.

Ha rossz emberek ülnek együtt, rendszeren a világ romlottságáról s az embertársaik elvetemültségéről beszélnek.

A jóság és a gonoszság is többé-kevésbé gazdasági kérdés. Ha mindenki elégedett lesz és minden családnak vasárnaponként tyúk fő a fazekában, nem lesz rossz ember a világon.

A rossz emberek úgy bánnak a világgal, ahogy az megérdemli.

A közönség annyira megszokta a bárgyúságot együtt látni a jószívűséggel, hogy jobbeszű emberről el se meri hinni, hogy annak jó a szíve.

Egy paradoxista mondása:

– Óvakodjunk az ún. jó emberektől. Azok a legrosszabbak!!

Az emberek dicséretére legyen mondva: sokkal több rossz történik a világon tudattalanul, mint tudatosan.

Aki szereti a könyveket és jó könyveket olvas, az nem lehet valami igen rossz ember.

JELLEM

Aki mindenáron nemesnek akar látszani, végre csakugyan azzá válhat. A szerep, amelyet sokáig és sikerrel játszik, végre jellemévé lesz.

Az embernek azon kell lenni, hogy nagyobb legyen a sorsánál. Aki legyőzeti magát tőle, az kisebb nála.

Valakiről:

– Annyira megbízhatatlan, hogy még a saját magának tett ígéreteit se tartja meg.

Kiváló szellemi tulajdonságok nagy előny, szilárd erkölcsi elvek nagy hátrány, ha boldogulni akarunk. Az előbbiek: szárnyak, amelyek fölfelé röpítenek, az utóbbiak: súlyok, amelyek lefelé húznak bennünket.

Minél egyénibb valaki, annál merevebben áll a mások egyéniségével szemben s annál nehezebb neki ezzel megbarátkozni. Ha két jó barátot látsz, észre fogod venni, hogy csak az egyiknek van (vagy egyiknek sincs) igazán erős individualitása.

MORÁL

A moralista: a társadalom lelkiismerete.

Ha valakinek más a morálja, mint a környezetének, ez könnyen ráfogja, hogy nincs morálja.

Az élet és a morál majdnem inkompatibilisek. S amikor erkölcstelenül folynak a dolgok, akkor mégis azt mondják rezignációval: *C'est la vie*.

A morálpredikációk a legrosszabb esetben is megjavítanak egy embert: azt, aki tartja őket. Szinte lehetetlen, hogy valami ne ragadjon rá abból, amit hirdet, főleg ha a tételeit szépen s megvesztegető formában tudja előadni. Föltehető, hogy a saját briliáns előadása legalább öt meg tudja nyerni a jó ügynek, amelynek érdekében szószékre lép, tanulmányt ír vagy bármely más formában sikraszáll. S ha minden ily professzora az erkölcsnek csak *egy* hallgatóját hódítja meg – saját nehézmagát –, már akkor nem fáradott egészen hiába...

SZELLEMESSÉG

Társaságban szellemesen kell beszélni és okosan hallgatni. Az utóbbi a fontosabb.

A szellemes ember hallgatása nyomasztóbb, mint egy ostobának a fecsegése.

A szellemesség, amely tolakodik, unalmasabb, mint a bárgyúság, amely szerényen a háttérben marad.

Az elmés ember nemegyszer fog elhallgatni egy-egy szellemességet – ember-szeretetből. A szívtelen minden durva élcet hangosan kiabál ki – embermegvetésből.

A szellemességtől a gorombaságig csak egy lépés.

Az mondható igazán szellemesnek, akinek a társaságában mindenki szellemesnek érzi magát.

JÓHÍRŰ – ROSSZHÍRŰ

Az ember vagy jobb vagy rosszabb a hírénel. A Hír sohase pontos.

Senki se tud úgy rossz hírbe hozni valakit, mint ő maga. De a barátai is értenek hozzá.

Önnönmagunkról rosszat beszélni nem sokkal kisebb szerényletlenség, mint a jó tulajdonságainkat felsorolni.

Nem mindig az a fontos, hogy mit gondolnak, hanem a legtöbbször az, hogy mit mondanak rólunk.

Rágalom: az olyan kellemetlen igazság, amelyet nem tudunk bizonyítani.

SZERETET – GYŰLÖLET

Nem a jókat szeretjük, hanem azokat, akik *hozzánk* jók s nem a gonoszokat gyűlöljük, hanem azokat, akik *velünk szemben* rosszak.

A közöny mindig sértő, a gyűlölet a legtöbbször hízelgő.

Az ellenségeink túlbecsülnek bennünket s ezért az ellenségeink, a barátaink pedig az értékünkönél kevesebbre taksálnak bennünket s innen a barátságuk. Az előbbieket gyűlölete azonnal megenyhül, amint észreveszik, hogy túlértékelték, s az utóbbiak szeretete nyomban csökken, ahogy rájönnek, hogy többet érünk, mint amennyire becsültek bennünket.

Annak, akit az emberek szeretnek, mindig igaza van. Annak pedig, akit nem szeretnek, soha sincs igaza.

Aki nem érdemli meg, hogy szeressék, arra a kitüntetésre se méltó, hogy gyűlöljék.

Senkit se gyűlöl az ember annyira, mint azt, aki előtt szégyenkeznie kell, aki valamely gyengeségének a tanúja volt.

Aki rosszat tesz nekünk, ezért néha jobban meggyűlöl bennünket, mint mi őt. Azokat a rossztetteket, amelyeket velünk szemben követtek el, könnyebben bocsájtjuk meg és feledjük el, mint azokat, amelyeket mi követtünk el mások ellen.

Némely ember csak visszonszeretni tud.

A szeretet nem tud annyit alkotni, amennyit a gyűlölet pusztít.

BECSÜLET – BECSÜLETESSÉG

Két becsületes ember könnyen megegyezik, két gazember se éppen nehezen, de két kicsinyes ember sehogy sem.

Mielőtt az ember tudja, hogy mit gondol ő maga, szükséges, hogy tudja: mit gondolnak róla mások. Ezen alapszik a becsület.

A gazdag ember, hacsak nem nótárius gonosztevő, közbecsülésben áll: a szegény, hacsak nem nagyon kiváló jellem, közmegegyezésnek örvend.

Aki görbe utakon szokott járni, az egyenes utat görbének tartja.

A becsület másokért van, a becsületesség saját magáért. A becsület a társadalomra gondol s annak a véleményével törődik, a becsületesség a lelkiismeretre hallgat s annak az ítéletére támaszkodik.

HÁLA – HÁLÁTLANSÁG

Annak a hálájára, aki jót tett veled, inkább számíthatsz, mint azéra, akivel jót tettél.

Nagy igazságtalanság a kutya iránt – amely a leghálásabb állat a világon – hogy a hálátlan embert így aposztrofáljuk: „hálátlan kutya”.

Apai tanács. – Ha valakinek szolgálatot teszel, felejtse el rögtön. *Annak a kötelessége rá gondolni, akivel jót tettél.*

III.

EMBER – EMBERISMERET

Az boldogul az életben, sőt a Történelemben is, a legjobban, aki nem törődik azzal, hogy mások mit gondolnak róla. A nagy Kíméletlenek.

Az emberek (mondta egyszer valaki) gyűlölik az ellenségeiket, irigylik a barátaitkat és szeretik – magukat.

Az emberre semmi se olyan jellemző, mint a szobája. A háza nem, mert ahhoz szava volt az építésznek is; a lakása se mindég, mert azt a legtöbbször nem egyedül ő rendezte be; de a szobája igen, mert ott minden egyes tárgy ő róla szól és őt vagy valamelyes jellemvonását képviseli.

Valahány ismeretséget kötsz az életben, az mind megerősít vagy megcáfol egy-egy aforizmát, ítéletet vagy reflexiót, amelyet olvastál az emberről.

Gyanús annak a jósága, aki embertársait rosszaknak tartja.

Jágó mindenkit gonosznak tart, mert ő maga az; Otello mindenkit becsületesnek hisz, mert ő tetőtől-talpig becsületes. Ez a világ képe.

Az embereket csak az ítélhetné meg jogosan és hivatottan, aki különb náluk. Így hát ahhoz, amit emberek írnak az Emberről, mindig fog félni némi kétség.

„Eredeti ember” – mondjuk azokra, akik nem hasonlítanak hozzánk és „közönséges ember” – ekképpen jellemezzük azokat, akik szakasztott olyanok, aminők mi vagyunk. És ennél szigorúbb, s egyszersmind találóbb kritikát nem is mondhatnánk magunkról.

Némely ember hasonlít a dongólegyhez, – a jelentéktelenségéhez képest túl nagy lármát csinál.

Az ember sokkal különb volna, ha önmagának a megítélésében csak tizedrésznnyira tudna szigorú lenni, mint másokkal szemben.

Aki önmagát megbecsüli, azt mások is megbecsülik. Aki túlbecsüli magát, azt mások lebecsülik.

Mentül értékesebb valaki, annál több a kétsége az értékével szemben, s mennél értéktelenebb, annál inkább meg van elégedve önmagával.

Aki önmagát nem ismeri, az embertársait se ismerheti. Az emberismeret az önismeretnél kezdődik.

A saját hibáit erényeknek tartja az ember. A fősvény a maga szemében gazdagos, a pazarló: nagylelkű, a dühöngő: temperamentumos, a szívtelen: objektív, a kegyetlen: igazságos, a hazudozó: fantáziás, a lusta: meggondolt, a gyáva: óvatos, a szemtelen: bátor, az erőszakos: szilárd jellemű, a hízelkedő: udvarias, a goromba: őszinte stb. Ellenben az embertársát, aki jól gazdálkodik, fősvénynek, az objektívet

szívtelennek, a képzelőtehetséggel megáldottat hazugnak, az óvatost gyávának, a bátort szemtelennek, az udvariast hízelgőnek s az őszintét gorombának mondja.

ÉLET

Aki egész pályáján csak magának él, az nem hal meg senkinek.

Akik az életet nem értik, vagy nagyon boldogok vagy egészen boldogtalanok. Akik valamennyire értik, nem lehetnek ugyan teljesen boldogok, de igazában boldogtalanok se.

A gyermeket szórakoztatja, az ifjút biztatja, a férfit megkínózza s az öreget untatja az Élet.

Az életben minden ismétlődik, de kétszer semmi se történik egészen egyformán.

Az élet tulajdonképpen abból áll, hogy az ember – vár valamit. S csak addig van valamelyes értéke, amíg várunk valamit tőle.

Az élet tulajdonképpen nem egyéb, mint a múlt. Annak az összege, amit már átéltél, az: életed. A jövő még nem a tiéd, tehát nem is tartozik az életedhez, a jelen pedig csak egy pillanat, amellyel az élet se több, se kevesebb. S ez a pillanat is csak akkor válik az életed egy részecskéjévé, amikor már elmúlt.

Csak az él kellemesen, aki barátságot kötött a halállal.

Az élet voltaképpen nem is olyan rövid, mint aminőnek az élni szeretők panaszoznak –, de igen sokat elalszunk, elálmodunk és eljászunk belőle.

FIATALSÁG – ÖREGSÉG

Az igazi öregség akkor áll be, amikor az ember úgy érzi, hogy azok, akikkel együtt él, már nem a kortársai.

A ráknak fogalma sincs arról, hogy hátrafele megyen. Ő azt hiszi, halad. Az öregedő ember is ilyen.

Akinek a lelke fiatal tud maradni, annak a teste is lassabban öregszik.

Aki a múltban él, ha még oly fiatal: *öreg*, aki a jelenben s a jövőnek él, ha öreg is: *fiatal*.

Aki sokat élvezett fiatalkorában, legyen elkészülve arra, hogy sokat fog szenvedni öregségében.

Az öregeknek egy jó ebéd a legjobb pásztoróra.

Aki még képes a megszokásairól leszokni és rá tud valami újra szokni, az nem igazán öreg. Ha e kettőre képtelen vagy, akkor tudhatod, hogy visszavonhatatlanul és gyógyíthatatlanul megöregedtél.

Mentül műveltebb a társadalom, annál jobban tiszteli az öregeket. A vadak agyonütik és megeszik, a félműveltek lenézik és kutyába veszik, s az igazán műveltek úgy kezelik őket, mintha fiatalok volnának.

BARÁTSÁG

A szerelemnek lehet és szabad megszűnni, az a természetéből következik. A barátságnak nem. Amelyik megszűnt, az nem volt igazi barátság.

A barátainkat a hibáinknak, az ellenségeinket az erényeinknek köszönhetjük.

Fiatal leányok és nagyon fiatal emberek éppoly szerencsétlenek tudnak lenni a barátságban, mint a szerelemben. Abban a zsenge korban még e két érzés közt csekély a hőfoki különbség. Később a barátság „enyhül”, a szerelem ellenben szenvedéllyé fokozódik s ekkor már a barátságban előfordult kedvetlenségek miatt nincs álmatlan éjszaka és egyéb boldogtalanság.

A szerelem igen sok próbát áll ki, a barátság nagyon keveset. Legjobb: nem tenni próbára.

Barátot elveszíteni, annyi mint ellenséget szerezni.

Aki elégedetlen a barátaival, az nem jó barát.

Azok az ellenségeink a legveszélyesebbek, akikkel baráti viszonyban vagyunk.

Arra ügyeljünk, hogy a barátaink okos, az ellenségeink tisztességes emberek legyenek.

IV.

SZERELEM, NŐK, FÉRFIAK, HÁZASSÁG, CSALÁD

Hallottam egyszer egy leánytól:

– A boldogtalan szerelem még nem a legnagyobb boldogtalanság. Az igazi boldogtalanság az, ha az ember egyáltalán nem szeretet vagy nem tud szeretni.

Ha a nő azt mondja egy férfiről, hogy becsüli, akkor szereti; ha azt mondja, hogy szereti, akkor becsüli; ha úgy nyilatkozik, hogy közömbös neki, akkor érdeklődik iránta; ha úgy tesz, mintha érdekelné, akkor közömbös neki, s ha azt állítja, hogy gyűlöli, akkor halálosan szerelmes beléje.

Vannak, akik sohasem szerettek először.

Az ember minden szerelméről azt hiszi, hogy az az első, s hogy az az utolsó.

Vannak férfiak, akik jobban szeretik a nőket, mint a szerelmet. S ezek tudnak csak igazán boldogok lenni a szerelemben.

A nők hűtlenek lesznek a férjükhöz vagy a szeretőjükhöz, esetleg mind a kettőhöz, de soha a szerelemhez.

A szerelemben mindig annak van igaza, aki kevésbé szeret.

Amíg nők lesznek a világon, addig mindig lesznek regények és versek.

A nőt nem szabad olyannak venni, aminőnek mutatja magát, s olyannak se, aminőnek a köztudat tartja. A nő mindig másféle.

Ha igaz, hogy a nők ismerik a legjobban a nőket, akkor valószínű, hogy Balzac egy ideig nő volt, s bizonyos, hogy George Sand sose volt az.

A nő ritkán ismeri be, hogy nincs igaza. És olyankor, ha nincs igaza, soha.

Az az erős nő, aki vissza tud élni a gyengeségével.

Egy hölgy, aki letért az erényesség útjáról, így védekezett: – Amíg tisztességes voltam, nem tudtam becsületesen megélni, – amióta a társadalom felfogása szerint megszűntem becsületes lenni, biztosítva van a tisztességes megélhetésem.

Egy nőgyűlölő mondásaiból:

A leányok legnagyobb részét arra nevelik, hogy férjhez menjenek, de úgy, hogy ne kapjon senki kedvet őket feleségül venni.

A rút nők a szépek minden hibáival bírnak s még azonkívül nem szépek.

– Ezek a platonikus viszonyok nem érnek semmit – mondta egy híres kurtizán.
– Iparkodnom kell, hogy végre férjhez menjek.

A művelt nők nagy része elenséges szemmel nézi a feminizmus mozgalmait és nem kívánja, hogy azok diadalra jussanak. Féltik a pozíciójukat.

Nőkérdés azóta van, amióta a nők *írnak*. S most már nem is szűnik meg soha, mert önagyságáék sohasem szűnnek meg írni.

A nő csak azzal tudja elhiteni, hogy nem kacér, akivel kacérkodik.

Minden nő büszke a szépségére. A rút is.

A férfi sokszor nem becsüli a nőt, akit szeret. A nő nem képes szeretni azt a férfit, akit nem becsül.

A nő, ha valamely hibát követ el, azzal védekezik, hogy: *nő*; a férfi hasonló helyzetben azzal mentegetődzik, hogy: *ember*. Általában a nő az, aki előszeretettel hivatkozik a *nemére*, míg a férfi az *emberiséget* szereti képviselni.

Egy barátom mondása:

– Az öngyilkossággal és a házassággal az ember várjon mindig egy napig. Hátha közben történik valami!

A házasság nem zárja ki a szerelmet. – állította egyszer egészen határozottan egy asszony.

A házasságban elég, ha az egyik házastfélnek van esze. De szükséges, hogy ezt a másik fél elismerje. Enélkül a házasság rossz.

A bibliából:

A nő elhagyja apját és anyját, – a férje követi őt.

A házasság vége: csendes barátság vagy zajos ellenségeskedés. Philemon és Baucis vagy Sokrates és Xantippe.

A szülőknek meg kell szokni, hogy nem a maguk számára nevelik a gyermekeiket.

Aki a gyermekét elkényezteti, a saját zsarnokát neveli föl benne.

A szülő, amikor szidja a gyermekét, forróbban szereti azt, mint a gyermek a szülőjét, amikor ez a legjobban hízeleg neki.

Szülők és gyermekek közt sokszor visszás a helyzet és általában a viszony. Ez azért van, mert a szülők nagyon is elnézőek a gyermekeik hibái, ezek pedig túlságosan szigorúak a szüleikéi iránt.

S Z A K D O L G O Z A T O K

BORDÁS GYÖZŐ

ÖRLEY ISTVÁN ÍRÓI ÉS KRITIKUSI ARCKÉPE

1.

Ki volt Örley István? – kérdezik és kérdezhetik joggal még az irodalomban járta-sak is, hisz az 1913-ban született és 1945 januárjában tragikusan elhunyt író és kritikus műveit 1968-ig kötet nem őrizte, s a máig is legteljesebb hatkötetes magyar irodalomtörténet, jogtalanul egy sort sem szentelt neki; csak a névjegyzékben található meg neve néhány kritikájának, recenziójának megjelöléseként. A Magyar Irodalmi Lexikonban tizennyolc és fél sort kapott. Itt ezt olvashatjuk róla: „Örley István (Nagyvárad, 1913. április 12. – 1945. január?, Budapest): író. A kőszegi katonai reáliskola tanulója volt. 1939–1944 között a Rádió Irodalmi osztályának lektora, 1941-től egyben a Magyar Csillag segédszerkesztője is volt. A Rádiótól a német megszállás után kilépett és mint katonaszökevény bujkált; bombatámadásnak esett áldozatul. Írásai leginkább a Nyugatban és a Magyar Csillagban jelentek meg. Az új magyar elbeszélő irodalom és kritika egyik komoly ígérete volt. Néhány regényfordítása is megjelent. Művei: Farsang (kisregény, az Élet c. folyóiratban 1940): A Flocsek bukása (regény az Élet c. folyóiratban 1941).¹

Azért idézem a lexikont, mert ez az Örleyre vonatkozó néhány mondat is több állításában kiigazításra szorul. Menjünk sorjában. Kisebb, inkább csak sajtóhibának minősíthető, hogy a Nyugat-utód, a Magyar Csillag segédszerkesztőjének, majd szerkesztőjének nevét tévesen hosszú ő-vel Örleynek írja Örley helyett. Tárgyi tévedés azonban az, hogy születési helyétül Nagyváradot jelzi Berettyóújfalu helyett.²... 1941-től egyben a Magyar Csillag segédszerkesztője is volt” – állítja a lexikon megfelelően arról, hogy írónk csak két évvel később, 1943-ban került közelebbi kapcsolatba – Ottlik Géza iskolatársa révén – Illyés Gyulával és Schöpflin Aladárral és első írása is csak ebben az évben jelenik meg az említett folyóiratban.³ Neve pedig majd csak 1944. február 15-én kerül föl a címlapra. Nem fedi a valóságot az a megállapítás sem, hogy „írásai leginkább a Nyugatban... jelentek meg”. Ez a könyvészeti megállapítás két vonatkozásban is pontatlan: abban, amit mond és abban, amit kifejti. Örley írásait ugyanis elsősorban a Napkelet, a Vigilia, a Tükör, az Élet és a Budapesti Hírlap, valamint később a Magyar Csillag közli, míg a Nyu-

¹ Magyar Irodalmi Lexikon, II. Budapest, 1965, 413. oldal.

² Veress Dániel: Egy nagy kritikus mltsza és valósága – Igaz Szó, 1968/12

³ Pergel Ferenc szóbeli közlése 1973-ban

gatban mindössze egyszer szerepel – a folyóirat 1941 augusztusi, utolsó számában, Márai két könyvéről írt kritikájával.⁴ A Flocsek bukása, a Farsanghoz hasonlóan szintén kisregény, mint ezt a későbbiekben látni fogjuk és végezetül „néhány regényfordítása” alatt azt kell érteni, hogy lefordította Karl Heinrich Waggerl: Kenyer c. regényét, amelyet a Révai Kiadó jelentetett meg 1941-ben a Világsikerek sorozatban.⁵

Nemcsak a Magyar Irodalmi Lexikon bánik mostohán „az új magyar elbeszélő irodalom és kritika egyik komoly ígéretével”, hanem általában a magyar irodalomtörténetírás is. Komoly, átfogó tanulmány még nem készült róla, személyéről eddig mindössze heten írtak: Illyés Gyula és Pergel Ferenc A Flocsek bukása elő- és utószavában, Cs. Szabó László a Magyar mártírirók antológiájában, Bóka László az Arcképvázlatok és tanulmányok c. kötetben, továbbá Illés Endre a Kortársban, valamint az 1968-ban megjelent kötetbe foglalt műveiről Örkény István ír méltatást a Népszabadságban, Pergel Ferenc a Vigiliában és Veress Dániel a romániai Igaz Szóban. Ez tehát a róla szóló irodalom: öt portré, arcképvázlat, megemlékezés és három recenzió.

S most már kíséreljük meg közelebről is megvilágítani, ki volt Örley István. Előbb Bóka László szavait idézzük: „Irodalomtörténetek, lexikonok nem őrzik nevét, s aki rábukkan egy-egy írására, nem is sejtji, milyen jelentős alakja volt a Nyugat legifjabb nemzedékének, hogy a Nyugat nyomába lépő Magyar Csillagban osvái Glória vette körül. Nem valami kortársi optikai csalódás nagyította fel alakját. Egy fél emberöltővel halála után, ma sem írhatok mást: bizonyos értelemben mindnyájunk példaképe volt, s a Magyar Csillagnak valójában ő volt a szerkesztője, nem azért, mert segített Illyésnek, hanem mert az ő irodalmi ítéletére többet adtunk, mint bárkiére. Példaképünk tulajdonképpen nem megjelent kisszámú műve okán lett, hanem soha napvilágot nem látott, soha be nem fejezett művei miatt.”⁶

Illyés Gyula sorai már kissé közelebről és konkrétan villantják meg írói arcképet: „Örley István írói arcképének megrajzolása nem könnyű vállalkozás. Éppen azért, mert csálól egyszerűnek látszik. Novelláiban úgy vall magáról, hogy kritikus sem különben. Meg akarod ismerni az anyját? Olvasd el a Farsang-ot. Gyermekkorából kell kép? Ott A Flocsek bukása. Barátait sorra acélba metszette... nemcsak tollal a kezében volt biztos ítéletű bíráló. Megvolt az a nem mindennapi tulajdonsága, hogy azon melegében, első olvasás után megérezte egy alkotás izom- és csontvázrendszerét: villámgyorsan fölfogta, melyik művel érdemes törődni, melyikkel nem. S élvezte, egy vadász szenvedélyével, a kéziratok rengetegében cserkészni. Az a jellemakarát volt, aki eszményeihez öntudatlanul hű, akiből tehát a próbák alatt a hűség természetesen zavartalanul – megnyugtatóan árad. Bátor is ilyen öntudatlanul: megnyugtatóan volt.”⁷

Elsősorban író volt, tisztán látó, gondolkozó és roppant egyszerűen, de rendkívül világosan fogalmazó. Szépprózájában leginkább önmagáról írt, nemegyszer első személyben is, s így kötete, amely kronológikus sorrendbe szedte kisregényeit és elbeszéléseit, már-már önéletrajzi regénynek is felfogható, hisz mindenütt ő, a dzsentrí család nagy reménysége, az egykori ludovikás levante, később tüézrtiszt,

⁴ Nyugat-repertórium

⁵ Pergel Ferenc utószava A Flocsek bukása című kötethez

⁶ Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok, Budapest, 1962

⁷ Illyés Gyula előszava A Flocsek bukása c. kötethez

majd író áll. Az 1945 januárjában történt utolsó pesti bombázással fiatalon elhunyt író életműve nem készült, nem készülhetett el, s az imént említett novellák is töredékes önéletrajz, amelyből azonban rekonstruálható az egész; egy beteg lélek vívódása önmagával és környezetével.

Kritikusi ténykedése értékében egyenrangú, sőt talán magasabban is szárnyaló szépprózájánál. Bátor és hozzáértő kritikusként tartják számon, aki nagy szeretettel foglalkozott a fiatal író műveivel, különösen az akkor indulókkal: Sőtér Istvánnal, Jankovich Ferencel, Thurzó Gáborral, Soós Lászlóval... Figyelmét nem kerülték el az akkor már beérkezettek sem, mint például Herczeg Ferenc és Márai Sándor.

Az eddig fellelt és nyilvántartott írásainak száma: huszonöt kritika, két vers, két kisregény, két tárca és tizennyolc novella, tehát nem több, mint négyszáz szabvány oldal.

Hagyatéka Pest háborús romjai között maradt. Mi veszett oda, nem tudni.⁸ Egy Illés Endréhez címzett, 1934-ben keltezett levele szerint: „Ebben a pillanatban körülbelül százezer ív kéziratom úszkálhat valahol a Dunán. E pocsék írásokban a királydrámáktól kezdve tán csak a hősi eposzok nem fordulnak elő.”⁹ Ezzel persze mi nem számolhatunk. Az eddigi kutatások csupán azt állapították meg, hogy 1933-ban jelentkezik először nyomtatásban: két versét közli a tisztis iskola évkönyve a Ludovikás Levente. 1935-ben Ottlik Gézának küld két novellát, a Kaland-ot és az Annoliese-t és 1936-ban jelenik meg a Budapesti Hírlapban első kisregénye, a Felnőttünk, megnőttünk című (1941-ben, újraközléskor kapja A Flocsek bukása címet). A kisregény első megjelenésének évében még négy novella születéséről tudunk. Az 1937—38. év termése hat novella, 1939-ből mindössze egy novella, 1940-ből egy kisregény, 1941-ből két novella és egy kisregény-újraközlés, 1942-ből két novella, 1943—44-ből pedig három elbeszélés maradt fenn.

Fontosabb életrajzi adatai: 1913-ban született Berettyóújfalun, 1922 őszén a kőszegi Areal iskolába kerül. Ludovika 1934-ig. Ezután tisztis beosztást kap vidéken, majd Pesten. 1938-ban szabadul a katonaságtól, a következő évben a Rádió lektora lett, 1944 februárjától a Magyar Csillag segédszerkesztője. 1945 januárjában Pest bombázása vet véget életének.

A Magyar Csillag 1944. április 15-i meg nem jelent számán, amelyet a német bevonulás után még a nyomdában elkoboztak és csak Vas Istvánnak sikerült megmeneteni egyetlen példányt, a következő olvasható: Magyar Csillag IV. évfolyam, 8. szám, 1944. ápr. 15. Szerkeszti Örley István, társszerkesztő Schöpflin Aladár. Felelős szerkesztő és kiadó Illés Gyula.

2.

Örley nem volt termékeny író, szépirodalmi alkotásainak összessége is csak egy kis kötetnyi anyag. De nyilván úgy, ahogyan ő írt, nem is lehetett többet kiírni magából. Minden írása lényegében önéletrajzi írás, az író könyörtelen önmarcan-golása, önnön lelkének, szívének fájdalmas boncolgatása. Saját, szubjektív világ-fájdalmát ágyazta ezekbe az írásokba, önnön lényének prizmján keresztül mond

⁸ Pergel Ferenc szóbeli közlése 1973-ban

⁹ Illés Endre: Szerkesztő és regényhős, Kortárs 1963/8

újat, többet az emberről. Annyira kegyetlenül művelte ezt a módszert, hogy olvasója néha már-már könyörögne: ne tovább, elég volt ebből, hisz az ember élete, legyen az bármennyire tragikus is, nemcsak megaláztatásokból áll. Örleynél azonban a megaláztatás művészi élményének alapja.

Az Örley-mű egészére vonatkoztatva Veress Dániel vet fel egy olyan gondolatot, amely már A Flocsek bukása vagy még inkább a Farsang olvasása közben nem hagyja nyugton az olvasót: „...érzete, magány és csend-félelem víziótól, rettegéséről feljegyzett, szinte egy nagy Kafka-mű hiányzó fejezete.”

Ha megkíséreljük kifejezni ezt a gondolatot – elsősorban a két említett kisregény tanúságai alapján – nyilvánvalóvá válik: Örley hőseit (önmagát) is a félelmetes, rossz álomszerű fantasztikum kergeti, s szüli meg művészetének szuggesztív hangulatát. A „világba vetett” egyedül bolyongó, magányos ember rettegése szólal meg A Flocsek bukása Fantomas Fandorjából és a Farsang Gáborából is, mint ahogyan novelláinak hősei magatartása is hasonló.

Első igazi nagy írása az 1936-ban a Budapesti Hírlapban megjelent Felnőttünk című kisregény, amely, mint már említettük, az 1941-es újraközlésekor kapta A Flocsek bukása címet. A kisregény első pillanatra – Illés Endre szavai szerint – „egy vadabb, kócosabb Pál utcai fiúk”. Az író utolsó gyermeknyarán játszódik a cselekmény. Egy farakásért vív a két gyermekhad. Izgalmas gyermekolvasmány, gondolhatnánk, de „a levetett álarcok mögött az igazi arcok: gyávák, bátrak, balekok, áldozatok kínos lelepleződése. Ha gyanakodva figyelek a jelenetekre, valami megüt. A kamasz egyik élménye az egyszerű halmazállapotból kihasadó sokszínű világ, de a nagyobbik élmény: önmaguk rejtélyes felfedezése... A riadalom, hogy a semmibe lépünk; majd még nagyobb riadalom, hogy ebből az életszagú semmiből nem tudunk visszafordulni.”¹⁰

A gyermekkort felidéző alkotás felvonultatja a két tábor, megismerjük az egyenetlen erőviszonyokat, már a legelején tisztában vagyunk a Balogok kudarcra ítélt vállalkozásával. Be is következik a bukás, majd expresszionista színekről árulkodó megkínzási jelenetek: vízbe mártják, majd megkötött kézzel hintára ültetik és meglengetik, hogy mint egy kő, a homokba essen a Balogvezér. A megkínzott, itt elkezdett kálváriájának azonban mélyebb pszichológiai vonatkozása: mazochizmus, Fantomas szenvedésének megaláztatásának öröme. S ennek a tágabb értelemben vett mazochizmusnak Örleynél komoly művészi funkciója van. Nemcsak ebben a kisregényben, hanem szinte valamennyi novellájában szimptomatikus a megkínzás öröme. Minden bizonnyal azonban éppen e mű jelzi Örleynak a neurológiai írások iránti vonzalmát. Itt villan föl először a hiteles kép: az emberi rossznak a kutatása. Írónk „a maga objektivitásában” állítja elő a valóság mozzanatait. Veress Kafkát emleget Örley kapcsán. Az alapélményben nyilván van hasonlóság, de el is tér egy alapvető vonatkozásban. Kafka álobjektivitása az inkább szürrealista Örleyre nem annyira jellemző, mert írónk látomásai nem is látomás, hanem a valóság határterületei, súrló jelenség. Örley nem ismeri az irreálisat, nem is érdeklí különösképpen, hisz ő az „itt és mostani” valót keresi. Az ő rossz álomszerű fantasztikuma nem más, mint valóság. S ha megkísérelnénk mégis elhelyezni őt valamely irodalmi irányzat tengelyébe, akkor a nagyvárosi világrajzában, a regénykörnyezetében és stílusában a magyar novellahagyomány Kosztolányi-féle vonulatának lett volna nagyraihivatott folytatója, azzal a kü-

¹⁰ U.o.

lönbséggel, hogy míg Kosztolányi úgyszólván a cselédségig leereszkedik, Örley megmarad a maga szűkebb, dzsentri világában. A Kosztolányival való rokonítás azonban inkább a külsőségekben mutatkozik meg, mert műveinek, elsősorban A Flocsek bukásának „művészi alapja” ugyanaz, mint a 30-as években induló szürrealistáké. Bori Imre helyesen állapítja meg A szürrealizmus ideje című könyvében, mely szerint „A szürrealizmus, láttuk Sötér István művében teljesedett ki a legmeggyőzőbb módon, de ennek igénye volt Örley István kitűnő, gyermekkort felidéző regényének, a Flocsek bukásának is művészi alapja...”¹¹

Hogy milyen mély szálak fűzik Örleyt a magyar szürrealisták irányzatához, bizonyítja, hogy – mint azt később látni fogjuk – elsőként méltatja Sötér István A templomablók című szürrealista beütésű regényét, a Magyar Csillag egyik utolsó számában dicséri Thurzó Gábor novelláit, s ír elragadtatással a magyar szürrealizmus nagy fejezetét megnyitó költő, Illyés Gyula ifjúkori verseiről. Egyszóval a kor fiataljai, akkor induló szürrealistái érdeklik. Ottlik Gézával és Lovass Gyulával együtt indul, Soós László Kormoránját magasztatja és sorolhatnánk tovább a példákat, de mivel a kérdésre kritikái kapcsán még visszatérünk, most felesleges további boncolgatása.

Örley utja 1941-ben íróvá válásakor már együtt halad a szürrealistákkal, s tagja lesz majd később az Ezüstkor nemzedékének is. S hogy mennyire oda tartozik, bizonyítja az is, hogy helyet kap a Magyar Irodalmi Almanach az 1941. évre című Thurzó Gábor szerkesztette kötetben, ahol együtt szerepel az akkori fiatalok immár nemcsak ígéreteivel, hanem befutott íróival, költőivel, közöttük Sötérral, Ottlikkal, Lovasssal és Soóssal. Az Ország útjában Kósa János így jellemzi a kötet íróit: „Nem véletlenül összeverődött társaság jelentkezik benne, hanem egy mély kapcsolatokkal egybefűzött csoport, amelyet a nemzedék-közösség és a spirituális szemlélet jellemez. Ő, a harminc év körüliek, irodalmunk utánpótlása itt állnak előttünk, már fiatal éveikben tökéletesen kifejlődve... Tudatosan hirdetik a lélek jogait. A naturalista szemlélettel szemben az élet belső köre felé fordulnak, és a lelkiismeret, a képzelet játéka, az erkölcs világa lett kedvenc témájuk.”¹² Ezzel kapcsolatban jegyzi meg az Ezüstkor nemzedékének krónikása, Rónay László: „Ez a jellemzés elsősorban az Almanach novelláira érvényes. Ezek valóban az erkölcs, valamint a realitás és az álmok ellentétének gondolatával birkóznak.”¹³

A Flocsek bukása is tehát a francia szürrealizmusnak ugyanabból a forrásából táplálkozik, mint néhány évvel később, Sötér regényei, A templomabló, valamint a Fellegjárás.

3.

Örley hőseinek lélekvizsgálata a „rejtettebb szerkezete felől” még bizonyíthatóbb művésziileg legsikerültebb alkotásában, a Farsang c. kisregényben. Önéletrajzi írás ez is, talán még kifejezettebben, mint A Flocsek, pontosabban reális kép a bevezetőben már említett katonaiskolás éveiből. Szülei akarata ellenére lép katonai pályára, s nem csoda, hogy az iskola szigorú fegyelme, amely a szülői ház nagyvilági bridzsező

¹¹ Bori Imre: A szürrealizmus ideje, Újvidék, 1970, 27. oldal

¹² Idézet Rónay László Az Ezüstkor nemzedéke c. kötetből, 157. oldal.

¹³ U.o., 157. oldal

világából ragadta ki, kimozdítja az ifjú író lába alól a talajt. A lélekben otthontalan ifjú regénye a Farsang.

„... a család azonban már nem tud mit kezdeni a zárkózott, fegyelmezett „cögerler” – írja regényéről Örkény István.¹⁴

– Először csak annyit vett észre az osztály, hogy Gábor újabban kimenőre jár. Ez hetedikben, a harmadik intézeti évben történt. Addig úgy ismerték Gábort, mint megrögzött bennmaradót. Talán ez volt nála a legjellegzetesebb... – Ezekkel a mondatokkal exponálja szinte novellaszerű sűrítettséggel a kisregényt. Mi készíteti Gábort arra, hogy kihasználja a kimenőnapokat? Természetesnek az látszana, hogy – társaihoz hasonlóan – ő is, egy-két órára ki akar vetközni a katonaiskola megkövetelte fegyelmezett magatartásból, hogy magába szívja a civil világ levegőjét. De Gábort nem a biliárdasztalos kiskocsmá, az utca vagy éppen a női társaság vonzza, hanem az a pesti lakás, amelyet szülei azért béreltek ki, hogy anyja és húga ideköltözzenek, Olgának „úri” férjet vadászni. Gábor tehát otthonra vágyik, de ez a lakás neki nem otthon. Délután kettőkor érkezik haza, „otthon” még alusszák az előző éjszaka fáradságait.

„– És anyám? – szalad vissza Gábor gondolata ismét – ő még amellett, hogy Olgát úzi, hajszolja, valósággal ostorral áll a háta mögött, és úgy hajtja... Igen... ő még arra is ráér egyidejűleg, hogy ő maga külön is... De hát mit akar, mit csinál ő?... És apám?... Ő már csak bejárónőt tart otthon, sőt már folyton váltókat ír alá... Minden pénzt Pestre küld, és újabban már neki se fia, se lánya, se felesége... olyan egyedül él odahaza, akár a barlangjában a medve, mintha soha nem is lett volna neki családja... Nem is fűt, éjszaka jéghideg a szobája...

Hirtelen lezárja a gondolatait. Ezek a gondolatok egyrészt illetlenek, másrészt a kimenő alatt szinte bűn efféle gondolatokkal foglalkozni. A kimenő alatt örülni kell. Mindez nem tartozik órá... s végre is... ha ők nem jöttek volna Pestre, akkor ő most ülhetne bent az intézetben... Igaz, hogy akkor már rég megebédelt volna odabent.

Negyed négy... Közben Teréz, vagy inkább csak az árnyéka a sötétben megterített. Az asztal ott áll a szoba közepén, fehér és csillog, mint egy hókupac. Gábor vár, vár, vár...

No de most végre...”

Majd valamivel alább:

„–De hisz már jönnek is. Két szemközti ajtón két félelmes tünemény tántorog be, zilált pongyolában, koromsötét szemekkel, csapzott hajjal – olyanok, mint a boszorkányok.

– Szervusz. Teréz, adja gyorsan a levest...

Az ebéd végéig szinte egyetlen szó sem hangzik el. Ijesztően komor szertartás ez. A tányér fölé hajolnak, és csak esznek. Gábor, aki az imént még szörnyen éhes volt, alig mer enni; rettegve ügyel minden mozdulatára, nehogy a kanál, a kés, a villa a tányérhoz koccanjon. Aztán meg ők keveset esznek az alakjuk miatt, a keveset viszont nagyon gyorsan, mert kiéhezettek és elcsigázottak. Már a tésztával is végeztek. Teréz kiment a feketéért – néhány pillanat szünet. Ülnek és hallgatnak. De úgy látszik, most már némileg magukhoz tértek, ettek, megerősödtek – az arcuk fölemelkedik, nézik egymást...

¹⁴ Örkény István: A Flocsek bukása, Népszabadság, 1968. június 16. sz.

– Tegnap megint olyan buta voltál, mint a sötét éjszaka. Majd a föld alá süllyedtem székenemben. Ahogy te avval a Sátory fiúval viselkedtél...

Olga mintha csak az ebéd lelegejétől ezekre a szavakra készült volna. Úgy felel, mint aki régen megfontolta magában a választ.

– A buta, az te voltál. És én süllyedtem székenemben a föld alá. Elmész táncolni Balogh Gézával. Úgy néztetek ki együtt, mint egy kölyökkutya, akihez egy medvét kötözték...

Gábor villámgyorsan emelkedik. Ismeri, tudja, hogy mi lesz ebből. Menekül.

– Kezit csókolom, anyuka... – Olgának már csak inteni tud. – Moziba megyek... – rebegi vissza az ajtóból.

Mire az előszobában a kabátját veszi, odabent már tombolnak. Nyitja, gyorsan becsapja maga mögött az ajtót."

Ilyen tehát ez az otthon. Gábor vágyik utána, de mert csak megalázás jut itt neki, menekülni kénytelen. Újból visszatér és újból menekül. Meddig? A kollégiumban ő a legkiválóbb, mindenki mozdulatait lesi, barátai körében minden szava szent. Ezzel szemben otthon, ha vendégek jönnek, a sötét kishálóba kényszerül, amelynek levegője a kollégiuméval azonos. És mégis, kell neki ez az otthon. Miért? Egyik levelében teszi a következő vallomást: „Ha az élet értelmetlen, akkor rossz nem lehet. A valóságot egészében kell elfogadni, de a kényszereit, a zsarnokságot, a régi hamis geometriákat, a könnyű rációt heroikusan tagadni kell.”¹⁵

Együttesen vizsgálva két említett kisregényét most már leszögezhetjük: az, ami A Flocsek bukásában még csak rejtetten van jelen – az emberi dehumanizálódás folyamata – a Farsangból már egyértelműen cseng ki. Örleynél az elembertelenedés etikai kategória, s talán művészetének egyik legfőbb jellemvonása is. Ha deduktív módszerekkel próbálunk most ilyen értelemben közeledni műveinek eszmeiségéhez, akkor válaszut elé érünk. Mi ihleti az író? Csupán személyes élményei, tehát szubjektív tények, avagy – mint ezt méltatói közül többen is bizonyítják – a katonaember más írónál is jobban érzi a Magyarország kapuin már nemcsak kopogtató fasizmus pusztító erejét és ellene lázad vad indulatokkal. E megállapítás Örley műveinek első olvasására valótlannak látszik, hisz mintegy optikai csalódásként teljesen apolitikusnak látszik. Mintha csak nem is érdekelné a politika, s lencséje csaknem kizárólag az emberi lelkek vizsgálatára szorítkozik. Ha a kor történelmi és társadalmi tükrében vizsgáljuk ezeket a kissé különös írásokat, akkor nagyon hamar be kell látni, hogy Örleynek is ugyanazok a jellemzői, amelyek a Nyugat harmadik nemzedékének általában. A humanitás védelme és a politikai harc nem-vállalása, nem közöny, hanem éppen ellenkezőleg vállalás, tudatos kiállás. Ennek bizonyítéka, hogy Örley magáévá tette Schöpflin Aladárnak a Magyar Csillag 1941. október 1-i lapindító cikkében tett vallomását, amely szerint: „Egy táborúz kialudt, (a Babits halálával, 1941 szeptemberében megszűnt Nyugatra gondol – megjegyzés B. Gy.) egy másik kigyulladt. Az, amelyik kialudt, majd egy emberöltőn át világított és melegített. Az, amelyik most gyulladt ki, azzal a szent elhatározással lobbant föl, hogy ugyanúgy fogja megvilágítani a magyar elméket és melengetni a magyar sziveket. Úgy vagyunk meggyőződve, hogy erre a fényre és melengetésre szükség van, ma jobban, mint valaha. Kell hogy legyen hely ahonnan kritikai figyelemmel tartják számon a mindenkori munka ered-

¹⁵ Örley István levele Illés Endréhez, Kortárs, 1963/8, 1200. oldal

ményét. A Nyugat ezt a feladatot becsülettel betöltötte. A Magyar Csillag viszi a fátylát, amelynek nem szabad soha kialudni.”

Két évvel később Illyés Gyula ugyancsak a Magyar Csillagban ezt írja: „Ismételen elhangzott a gyanúsítás, hogy lapunk a Nyugat szellemét akarja folytatni. Büszkeségünk és életünk értelme lesz, ha méltónak bizonyulunk Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz, Tóth és a Nyugat nagy íróinak szellemére és munkájára.”

A fenti idézetek tudatában, s annak ismeretében, hogy a 40-es évek novellisztikájában visszatérő problematika a szerepjátszás és a hazugság, már világosabban fényt vet Örleynek írói módszerére is. Ez a szerepjátszás és hazugság az emberek, elsősorban a nők és a férfiak kapcsolatában nyilvánul meg. Örley beállítása szerint nyilván önmaga lelkiállapotát tükrözve férfi hősei kegyetlen kint hordoznak magukban, szeretnének őszintén felszabadulni és az önmagukban levő jó szerint élni, cselekedni. Undorodnak maguktól, a konvencióknak és a megszokásoknak való kiszolgáltatottságuktól, ám hasztalanul. Mi gátolja őket? Nyilván a polgári élet merev korlátai.¹⁶

S ezek a Ökorlátok az rley-mű szintén sűrűn vissza-visszatérő kérdéskomplexuma, hisz társadalmi síkon a polgári világ élete vizsgálatának tárgya. A katonaságtól is azért menekül, mert szabadulni kíván az egyenruhás korlátoktól. Amikor 1944-ben beidézik, sutba vágva az egykori esküt, inkább álnéven bújdosik, semhogy a frontra menjen. Mint a novellahősei, ő is fél, fél a háborútól, fél az életét megbénító egyedül-léttől. Ugyancsak Illés Endrének írja ezeket a megrendítő sorokat: „Akit meguntam, az magam voltam. Mindig önmagamot untam meg. Törvény ez nálam, honnan tudjam, hogy kívülem vagy bennem él-e? Én csak azt tudhatom, ami megtörténik velem: a világ egyszerre elüszkösödik, minden üres lesz és koromsötét. Nincsen olyan csodalény, aki ilyenkor megállíthatná e vak törvény művét, a szétterjedő romlást, a mindenfelől rámtékintő pusztulást. Keresem az okot. Ha meglelném, agyonütném. De olyan ez, mintha az árnyékkal öklöznék: nincs segítség... Azért kellett szakadatlanul beszélnem, mert félttem. Én tengersokat beszéltem, hogy ne halljam a csend közeledő lépéseit. A csend egyszer rámtartotta a torkát, s azóta íz a rettegés. Mert a csendnek szörnyeteg étvágya van, és én nem tehettem másként, csak verejtékezve, hörögve beszéltem, beszéltem, tömtem a torkát. Etettem a könnyel, félelemmel, vérrel, etettem a szavaimmal, mert reszkettem: engem fog felfalni, ha elhallgatok.”¹⁷

A politikumnak nagyon is nagy szerepe van írásaiban, leveleiben is. Kiről ír, mit ábrázol, már utaltunk rá, s most még annyival kell kiegészíteni: az Örley-novellák egyetlen színtere a nagyváros. Egyetlen társadalmi réteg képviselőit vonultatja fel, az urbánus polgárságot. Tudatos önkorlátozásának magyarázata, hogy őt ez a világ érdekelte, ebben a világon élt, de írásaiban e világnak csömöre szólal meg. Nyilván tárgyilagos szemmel nézte őket, legalábbis írásai megdöbbenően hitelesnek tűnnek. Mintha naplót és nem is novellát olvasna az ember, annyira őszinte önvallomások. De kíséreljük meg megfejteni e novellák legrejtélyesebb alakjait – a nőalakokat. Éva, Klára, Olga, Erzsébet, Ágnes, Hanna, Eszter, Márta... vonul fel novellafüzérében. Micsoda buja természet, gondolhatnánk. Örleynél azonban a nőalakokra csak az unalom előzése, a magány kiállhatatlan fojtogatásának elkerülése végett van szükség. És, mert mindegyikkel személyes leszámolnivalója van. A hősök a nők elől megfuta-

¹⁶ Veress Dániel: Egy kritikus mítosza és valósága, *Igaz Szó*, 1968/12

¹⁷ Örley István levele Illés Endréhez, *Kortárs*, 1963/8, 1200. oldal

modnak, mert a férfiak magatartása erre kényszeríti őket. Mert a férfiak őszintén vallanak magukról.

– Istenem, ha csak arra gondolok, mennyire inkább megható, mint vágykeltő volt a szépsége – írja egyik remekművében, az Eszter címűben, majd hozzá szólva a következőket mondja:

– Mintha örökösen félálomban élnék, mióta ismerlek téged. Csak nézlek, lát-lak, és nincs is más tennivaló a világban. Az vagy te nekem, úgy jöttél, úgy érkeztél, mint kivégzésre ítéltnek a végső pillanatban a megváltó kegyelmes fehér kendő. Jöttél, megérkezted, ő, de gyönyörű is vagy, de szép, de édes, mennyire érdemtelen vagyok hozzád...

S néhány sorral lejjebb már az őszinte vallomás:

– S éppen ez az, voltaképpen már akkor is hazudtam, csak az áradás volt őszinte, minden más hamis. Mert mennyire hamis volt már csak az is, amit én arról az Eszterről mondtam. A legszemélyesebben én voltam ő is, magamat tiszteltem, mikor szemforgató alázatossággal hajladoztam rejtélyes földöntúli rendeltetése előtt. Ez volt az igazság, s ezt tagadtam meg én, még önmagam előtt is, körömszakadtáig.

Ilyenek a férfihősök. Áradozásuk, nő iránti vágyuk egyszerre csak ellenkező előjelet kap, elborítja őket valami sötétség, s feleslegessé lesz a nő. Az Eszterben erről az író így vall:

– Esztert untam én meg? Milyen hamisan gondolkoznék így. Akit meguntam, az magam voltam, önmagamat untam meg. Biztosan tudom, hogy Eszter, akit emígy én hagytam el, s akit én talán sohasem szerettem, ez a becsapott, megcsúfolt, kiját-szott Eszter sokkal könnyebben elefejt engem, mint én őt.

Az Eszterhez hasonló szituáció jellemzi Hanna című novelláját is. „Mikor megismerkedtünk, Hanna, ez a képzelgő teremtés, így okoskodott: ő a legtökéletesebb, szeretnem kell őt. Én szerényebb voltam, és így gondolkoztam: szeret, szeretnem kell őt.”

Aztán kiderül, az első személyű hős nem tud szeretni. Nemcsak Hannát, Esztert sem, mást sem, Olgát, Erzsit, Mártát sem. Bár mindenütt a novella elején egy nőfaló természet jelenik meg, hogy közben felörlődjön és megtört, szinte beteges képzelgésekben szenvedő, lélekben összetörtként futamodjon meg. Hannával is szakít, de ez a nő felkeresi, sőt, ágyába bújik, de a játék nincs elfogadva.

– Hisz ha valamit halálosan, komolyan kell csinálni, akkor az éppen játék – vélekedik Péter. De neki nem a játékra van szüksége, ő Hannában kiutat keres, börtönben tartott lelke számára.

– Szabadulást ebből a fürtelemből – ordítja –, szabadulást a rothadásból.

Péter tehát menteni szeretné magát, de a világi nő már tisztábban lát nála. Hanna már a beletörődött, a lelki és testi nyomorúságba. Éppen ezért szólhat Péternél sokkal higgadtabban.

– Persze, hogy mind a ketten iszonyú kicsik vagyunk, nyomorultak, hajótöröt-tek. De hisz minden ember az. És ha ezt már belátja, akkor kezdődik az élet.

Majd így folytatja moralizálását:

– Az életet csak akkor nyerheted meg, amikor már belenyugszol, hogy elvesztetted.

Illés Endre a következőképp látja Örley novelláinak misztikumfedte nőalakjait:

– Ez a Hanna a családja volt. Ki kellett kiáltani titkait, hogy végre ellökhesse magát tőlük. Az ágyba kellett döntenie, hogy bemocskolhassa ezt a „Hannát”. De

nemcsak hogy ágyba dönti, gonococcusokkal is megfertőzi, illetve csak azt hiszi, hogy megfertőzte, mert ez a „Hanna” ezen az éjszakán még megmenekül, de az író tudja, hogy még megalázóbb bajoktól nem fog többé megmenekülni. Nem az író – az írónál magasabb hatalmak lökik majd fel.”¹⁸ Ez a megállapítás nyilván egész pontosan fedi a valóságot, hisz a Hannák nem mások, mint az önéletrajzi Farsang dzsentri világának Olgája, tehát családja, melynek aljasságait látja, bőrén érzi, s természetesen megkísérel menekülni tőlük. Erkölcsi romlottságukra figyelmeztet, de novellái azt revelálják, hogy erőtlennek érzi magát a harchoz, s inkább maga futamodik meg. Hogy sejtelmei nem alaptalan félelem, bizonyítja Hanna novellájának zárósoraival is:

„– Három esztendő múlva Hanna arcképét felfedeztem a kitűnő mondain francia revüben. Rettenő botrány középpontjában állt. Férje – egy birminghami gyáros – föbe lőtte magát, ő férjhez ment valami dél-amerikai gyapotkirályhoz.

Miket nem játszik össze ez a kedves gyermek?! Micsoda új játékot eszelt ki...

Különben alig fedeztem fel az arcában változást. Ártatlan volt az arca, bágyadt és szenvedő, a szemei lankadt bűnbánattal mosolyogtak: ő nem tehet semmiről.”

A tisztán látó író megvesztegethetetlen emberi ítéletei ezek a novellák. Felesleges mindegyiket külön boncolni, hisz a Barátok-ból az Utcai baleset-ből, A bajnok vidéken-ből – hogy még egynéhányat említsünk a legérettebbekből – is a szülői ház nagyvilági, táncoló forgatagának bírálata, s nyilván a két háború közötti Magyarország polgári világának feltérképezésével egyidőben ítéletmondása is. Módszerére, már novellái kapcsán figyelmeztettünk. Eredetiségét pedig lélekrajzában kell keresni. A történet felvázolásában ugyanis aligha találhatunk hozzá hasonló írókat. Az Eszter című novellában például egy futó szerelem történetét mondja el egyes szám első személyében, homályosan, vissza-visszatérő önéletrajzi jelleggel. A fáradt, hajszolt férfi itt ismét mintha ő maga lenne: Örley István. Monológja bizvást lehetne valamenynyire nemzedéki kísérlet mottója: „Az ember felejt, felejt, s már a markába nevet, olyan erősen hiszi magát e tudás birtokában. S egy nap feleszmélve ordítana: ne tovább! Nincs múltja, mögötte felperzselt évek, születésig erő pusztaság. Az olvasmány, mely szétterül körötte, hatalmasabb, mint a vaksötét éj az árokba kitett újszülött fölött.”¹⁹

Az Utcai baleset, amely ugyancsak a szilárd írások közül való, szintén azt bizonyítja, hogy az író sohasem eseményeket látott, hanem átéli, mintegy belülről szemléli az életet. Maga is ott van az esemény központjában és a történeteket a saját idegrendszerének rezdülésein keresztül látja. Nem pusztán a történetet foglalja novellába, hanem az esemény kiváltotta emóciók képezik azt a vázt, amelyre felaggatja a történet filmkockáit. Az imént azt mondtuk, fennmaradt szépirói munkáiból, ebből a kissé foghíjas önéletrajzból rekonstruálható az egész. A „század gyermeke” volt ő is, ahogyan a vele együtt indulókat Halász Gábor nevezte. Nyilván nem lehet kérdéses: A Flocsek bukása kötet minden sorából a tehetséges, irodalmunk valójában „nagy reménysége” szólal meg. Az emberi lélekábrázolásban kisszámú művei ellenére is maradandót alkotott. Kétségtől legnagyobb stílusművésznünk lehetett volna, ha nem oly hamar ragadja el a halál. A találgatásnak azonban, hogy mi lett volna, ha 1945 januárjában nem lép ki a légópince ajtaja elé egy szippantásnyi cigarettafüstért, épp akkor, amikor a városra az utolsó bombákat szórták, felesleges is. Jogos lenne

¹⁸ Illés Endre, Kortárs, 1963/8, 1204–1205. oldal

¹⁹ Pergel Ferenc: Magyar Csillag és kora, dokumentum-tanulmány a magyar szellemi ellenállás történetéből, Budapest, 1970 (kézirat)

feltételezni, hogy a legnagyobbak közé nővi ki magát, de a találgatás helyett ezúttal mondjuk ki: az, amit írt, nem haladja túl fantáziánkat. Alkatában benne rejtett a prózaíró, aki költői hangulatokat tudott érvényesíteni. Írói kezdete, mert életéből csak arra futotta, hogy – sok más íróval szemben – tiszta, világos prózát alkosson, amelyben a zavarosságnak szinte semmi nyoma. S igényes volt mindennekfelett. Elsősorban önmagával szemben. Ezt a hallatlan igényességét példázza Illyés Gyula A Flocsek bukása bevezetőjében is:

„Benyújtotta első elbeszélését. A szerkesztők meglepően színvonalasnak találták, az egyik jobbadán csak ifjú írók körében ismert ember művét. Kék ceruzával ráírták a nyomdaipar rejtjeles betűit, s leküldték a szedőterembe. A szerző megkapta a javító lenyomatot. Ezt azonban nem adta vissza a folyóirat megjelenésének határidejéig. Értesülve, hogy írása nyilvánosságra jut, még csiszolni akarta; tökéletesíteni. Azon volt, hogy megfeleljen annak a szintnek, amelyen ő azt a folyóiratot látta. Az írói világban ilyennek legendaereje van. Erőfeszítésbe kerül leszedni Örley István alakja mögül a legenda holdudvarát... Annyi ideig dolgozott írásán, már szorosabb együttműködésben a szerkesztőséggel, mígnem maga is tagja lett ennek a szerkesztőségnek. Feladata az induló írók beküldött kéziratainak elolvasása és osztályozása lett. E minőségben a saját írásait erősen átírandónak, majd – újabb hónapok elteltével – közlésre éretlennek ítélte.”

4.

A magyar kritika történetében Örley huszonöt méltatásával szerepel. Akárcsak irodalmi munkásságában, kritikai ténykedésében sem a bőven termők közé tartozott, de írókról, könyvekről mondott véleményeire, eddigi méltatói számtalan dicséret jelzőt alkalmaztak. Pergel Ferenc szerint: „Bátor, őszinte, szenvedélyes, tiszteli az írókat, a művet boncolja, a lényegről beszél, érzi a kimondott szóért a felelősséget.”²⁰ Örley István kritikai tisztánlátását és gondolkodását, világos fogalmazását emeli ki Veress Dániel, aki egy lépéssel továbbmegy és Gyulai Pállal hasonlítja: „A magyar kritikáirás legnagyobb ígérete. Ő hibátlan érzékenységgel par excellence kritikus.”²¹

Így önmagukban ezek a minősítő jelzők, megállapítások nem sokat mondanak, pedig – sajnos – méltatóik ennél többre nem becsülték. Ezért próbáljuk meg felvázolni e szerény kritikai élet minőségi eredményeit. Kikkel foglalkozott, kiket tartott érdemesnek arra, hogy szóljon róluk, már említettük. Most megismételjük bővítve e névjegyzéket. Illyés Gyula, Soós László, Babits Mihály, Kaffka Margit, Hunyady Sándor, Kosztolányi Dezső, Jankovich Ferenc, Sötér István, Thurzó Gábor, Németh László, Herczeg Ferenc stb. Nemcsak a magyar irodalom akkor indulóival foglalkozott, figyelme kiterjedt a világirodalom alkotásaira is. Elismerően ír Maugham, Green és Montherlant regényeiről, de kritikáiban is ott szerepel Franz Kafka, Faulkner, Proust, Thomas Mann neve (egyik Illés Endrével folytatott beszélgetése szerint Mann volt a legkedvesebb írója, Varázshegye pedig a legtökéletesebb alkotás, amely valaha is íródott).

Az ímént említett Illés—Örley beszélgetésből idézünk még egy részt.

„Folytattam a vizsgálódást – írja Illés.

²⁰ U.o.

²¹ Veress Dániel: Egy kritikus mítosza és valósága, Igaz Szó 1968/12

- Magyar író is mondj.
- Kosztolányi, Márai, Hunyady...
- Állj. Márait miért?
- A Polgár vallomásaíért.
- És Kosztolányit?
- A prózájáért.
- És Hunyadyt?
- Mert ő is olyan egészséges novellákat ír... amelyeket én szeretnék. – Felállt.
- Nem! Nem is olyan novellákat akarok én írni... Valami mást! Egészen mást!

Olyan izgatott lett, hogy ezzel az izgalommal végre meggyőződött. Így csak író, igazi író lehet izgatott, ha írói léte vagy nemléte kerül szóba. Alig tudtam megállítani.”

Nézzük meg ezek után kritikáiban, hogyan vélekedik kedvenc íróiról. Kosztolányiról 1943-ban a Magyar Csillagban közölt tanulmányt Kosztolányi olvasása közben címmel. A szabadkai születésű író Örley szemében azokhoz a kevesekhez tartozott, akiknek művészetében nincs kivetnivaló. „A láz, a lendület, a lobogás szerelmese volt.” – állapítja meg kritikusunk, majd a sokat vitatott kérdést, hogy Kosztolányi költői avagy prózáirói alkat volt-e elsősorban, így dönti el: „Alkatában voltaképp első pillanattól kezdve benne rejtett a prózáiró, de az ifjú Kosztolányi minden porcikájában költő, s a próza csak kirándulás számára; a férfikor Kosztolányija már a prózában veti meg szilárdan a lábát. A Kosztolányi-líra: szakadozott kép, a költői álom ki-kimaradásával; a Kosztolányi-próza, legalább a költő pályájának második felében, sokkal egyenletesebb, egészségesebb, nyugodtabb arculatú.”

E megállapítás nyilván fedi a valóságot, még akkor is, ha kissé felesleges dolgokon időzik a kritikus. És ez az, amit általában kifogásolni lehet Örleynél. Sokszor elkalandozik, azon tűnődik, ami kevésbé lényeges. Kosztolányinál is, Márainál is, Hunyadynál is. Kosztolányinak prózája vonzza elsősorban, de nem regényei, hanem novellái. Ezeket ízeletgeti, lelkes szenvedéllyel. Miért? A „láncon tartott költő” elszabadulását látja Örley ezekben a novellákban. Éppen ezért kegyes is az íróval, s itt nem azt kell érteni, hogy neki megbocsátana valamit, hanem esztétikai síkon egyetért vele. Nem ez a helyzet másik két nagyra becsült írójával, Hunyadyval és Máraival. Hunyadynak csak anekdotáit dicséri, pontosabban csak neki engedi meg ezt a műfajt. Novelláit már nem sokra értékeli, ezért nem is időzik náluk. Máraival foglalkozik legtöbbet. Az Eszter hagyatékairól 1939-ben a Napkeletben még ezt írja: „Az írásművészet elsődleges nagy, talán legbonyolultabb értelmében érdekes: külön-külön minden mondata izgalom.” Itt még csak félmondattal sejteti, hogy az, amit Márai művel, hatásvadászás, álírodalom. A Nyugatban közölt egyetlen kritikája már jelzi: Márai csupán divatos, de nem nagy író „s a kor, akarva, nem akarva, emelvényre kényszeríti”. Márairól három szintetizáló írást közöl. Legpontosabban a Magyar Csillag egyik 1944-ben megjelent számában értékeli az író. Mintha csak azért szólna itt ismét róla, hogy önmagát, kritikusi tévedését korigálja. Vagy talán nem is helyreigazításról kell beszélni, mint arról, hogy a fiatal író nem váltotta be a hozzája fűzött reményeket. Ugyanis ezt írja róla: „e korszak Máraija, számos fogyatékosága ellenére, csakugyan nemzedéke legígéretesebb prózáirójának látszott. Végre egy vérbeli szépíró, éreztük táguló szívvel műveit olvasván. Aki nem szándékát, eszméit és rögeszméit akarta beleépíteni a világba, de nyílt érzéssel, szinte kiszolgáltatott ösztönökkel issza a feléje özönlő élményeket; éneklia a világot úgy, ahogy átzuhog rajta, gát-

lástalanul, önkínzó öszinteséggel. Mi volt az egykori Márai-varázs? Egy fényes, finom, elragadóan személyes életérzés, mint az egyedüli ítélőbíró a jelenségek tarka nyüzsgésében, valamilyen zene, színes habzás, mint ennek az életérzésnek dús árnyalatú, szivárványosan villódzó tükrözése; fanyar okosság és dallamos önfeledtség, elbűvölő lírai önkényesség... Hol veszett el az öszinteség? A műhelyben? A Márai-mű klassziczálódásának kényszerű keserveiben sikkadt el, időlegesen, vagy végképp kiszökött az írói lélekből? A kritikus, a hajdani rajongó, kétségbeesetten keresi a választ. Mert a Márai-műből már jó ideje csak disszonáns hangokat hall."

A kritikust tehát nem hagyja nyugton, hogy felfedeztette eltévelygett, messze esett az irodalomtól. A Sirályról írt méltatásában ugyanis már keserűen állapítja meg: „Márai egyáltalán nem különösképpen tudatos alkotó. Inkább izgatottan érdeklődő, fogékony, igényesen tájékozódó, idegen sugallatoknak sebtében, sietően engedő.”

A Márai-művel való többszöri foglalkozása is bizonyítja kritikuskunk felelősségérzetét a szerző, a művek és nem utolsósorban az irodalom iránt. Hivatkozásának érezte a kritikát, erkölcsi felelősségérzete is határtalan volt. Merészségét is bizonyítja, hogy a kor legdivatosabb regény- és drámaíróját buktatja, szembefordulva a vitathatatlan közönségsikert élvező írói művel. Van bátorsága ahhoz, hogy egy országgal szembefordulva kimondja: Márai elárulta önnön ifjúságát, eltékozolta tehetségét, önti a szót, de mondanivalója nincs. Ugyancsak e bátorság jut kifejezésre Keresztúri Dezsővel folytatott vitájában is. Keresztúri is, mint valamennyi kritikus abban az időben elítéli Németh László 1942-ben bemutatott Cseresznyés című drámáját. Hevenyészett, olvatag dráma, írják a lapok, tökéletes botrány és bukás, kürtölik szét az országban, s ekkor szól közbe Örley. Felesleges idézni sorait, hisz Keresztúrinak minden állítását megkérdőjelezi, majd megválaszolja azokat, s kideríti, hogy e „zavaros és elhibázott” mű valójában kivételes színpadi alkotás, amelyben „ritkán éreztem meggyőzőbben, hogy a szó, ha valóban mélyről és forrón felszakadó, ha mögötte a lélek akkora szenvedélye és felfűtöttsége áll, mint a Cseresznyés szavai mögött, mennyivel több lehet a hivalgó színpadi akció minden zenebonájánál. Az ilyen szót őnmaga is dráma: sűrű élet, villanó igazság, perzselő költészet! – még színpadi értéke is jóval több egy-egy leleményesen kifőzött drámai összecsapásnál. A Cseresznyés-ben ugyan ilyen is akad: nem is egy, de legalábbis annyi, hogy a darab végéig megőrizze eleven ritmusát, s hogy még Cseresznyés Mihályt se merevítse valaminő szoborszerű passzivitásba – mint ezt K. kritikájából az olvasó vélhetné.” Majd valamivel alább: „Hibátlan darab-e a Cseresznyés? Egyetlen pillanatig sem állítottam. De felsorolhatnék legalább tíz olyan jelenetet, amelynek páráját hiába keresném mai drámaíróink darabjaiban. – Németh László színpadi alakábrázolásáról is kevés szó esett eddig. Az árnyalatoknak páratlan gazdagsága, csodálatosképpen nem forrasztja szét a figurát a színpadon. Az író bravúrja a drámaíróéval egyesül: dúsan rétegezett belső jellemrajz, de brutális, tisztán kivésett külső kontúrok. – Mit említsek még? Szedjem elő ismét Németh László sokat kifogásolt színpadi nyelvét? Micsoda máglya ez a nyelv, gondolat és költészet egyképpen a legmagasabbra nyújtózó és legtüzetesebb lángjából.”

Ma már nyilvánvaló, Németh Lászlót Örley látta legtitiztáiban, hisz azóta harminc-egynéhány Németh-dráma igazolja ítéletének immanens és távlati helyességét.²²

²² Örkény István: A Flocsek Bukása, Népszabadság, 1968. június 16. sz.

Már említettük, Örley István nemcsak a befutott írókkal, hanem a 30-as évek fiataljaival is foglalkozik. Sötér István 1943-ban megjelent A templomrabló-jával nincs elragadtatva. Ma már kissé meglepő, hogy ezeket írja a regényről: „A mű: irodalmiság és ködgomoly. A kritikus a legnagyobb zűrzavarban van, egyáltalán, hol fogja meg ezt a regényt, hol ér valami szilárdabb anyagot a keze? Igazában az író egy légies-spirituális hurkot kerít szeretői köré; fölötte bonyolult, olykor finoman, de nagyrészt erőtlen érzelmi, szellemi indázattal szövi egybe őket; az egész mintából pedig minduntalan kitetszenek az erőltetett misztika, a mesterkéltnél lélektani spekuláció riktó fércszálai. Mi az, amit hiába keresünk A templomrablók-ban? Anyag, nyersanyag, forró élménytartalom, mely akármilyen játékosság köreiben lesz lecsapódva, de mégsem hiányozhat semmiféle regényből.” Felesleges tovább idézni e túl szigorú ítéletet, még akkor is, ha végül már a kritikus is érzi: talán igaztalan volt, mert végeredményben egy rendkívül tehetséges, sok erénnyel megáldott íróról beszél. Miért ostoroz a kritikus? – vetődik fel a gondolat a Sötér-regényről és még néhány fiatal író alkotásairól írt elmarasztaló kritikája kapcsán. Sajat nemzedékét szigorúban méri, lehetne a felelet S nyilván ebben a tényben kell keresni az igazságot, hisz nem egy vallomásából tudjuk, társaitól és önmagától is többet várt, mint amit nyújtani tudtak, illetve tudott. Hisz ezek a fiatalok korban és irodalomban elfoglalt helyük szerint egyek voltak a kritikussal, s ezzel magyarázható, hogy társaitól, elsősorban Sötér Istvántól és Soós Lászlótól nincs elragadtatva, de róluk részletesebben ír, nagyobb körültekintéssel szemléli a művek jellemeit, meséit, nyelvét.

Az itt felvázoltak lennének e dolgozat írója szerint Örley írói munkásságának főbb állomásai, amellyel – ha rövid időre is – de csillagként ragyogott a magyar irodalom egén. Tartósan befolyásolni ezt az irodalmat nem tudta, mert írói kibontakozása idején törte ketté a halál e nagy ígéret életpályáját. Csak sajnálhatjuk, hogy Örley Istvánnak nem adatott meg tovább tündökölnie.

IRODALOM

1. A magyar irodalom története, VI. kötet, Budapest, 1966
2. Magyar Irodalmi Lexikon, Budapest, 1965
3. Örley István: A Flocsek bukása, Illyés Gyula elő- és Pergel Ferenc utószavával, Budapest, 1968
4. Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok, Budapest, 1962
5. Magyar mártír írók antológiája (szerk. Bóka László), Budapest, 1947
6. Borí Imre: A szürrealizmus ideje, Újvidék, 1970
7. Rónay László: Az Ezüstkor nemzedéke, Budapest, 1967
8. Kassák Lajos: Az izmusok története, Budapest, 1972
9. Veerkdi László: Németh László, Budapest, 1970
10. Rónay György: Olvasás közben, tanulmányok, Budapest, 1971
11. Szerb Antal: Magyar irodalom története, Budapest, 1972
12. Pergel Ferenc: Magyar Csillag és kora, dokumentum-tanulmány a magyar szellemi ellenállás történetéből, Budapest, 1970 (kézirat)
13. Illés Endre: Szerkesztő és regényhős, Kortárs, 1963/8
14. A Magyar Csillag négy évfolyama
15. Örkény István: A Flocsek bukása, Népszabadság, 1968. június 16.
16. Veress Dániel: Egy kritikus mítosza és valósága, Igaz Szó, 1968/12
17. Pergel Ferenc: Egy kritikus arcképe, Vigilia, 1969/2

LÁBADI KÁROLY

VÁRDARÓC FÖLDRAJZI NEVEI

0.0. Várdaróc az ötvenes évekig nemigen változott: Méla egyhangúságukban sorakoztak egymás mellett a nádfedeles, gólyafészkes, gyakran száz évnél is öregebb házak. Lakosai zárkóztottan őrizték ősi hagyományait. A jómódról csak itt-ott árulkodott egy-egy parasztbarokkos ház. A lakosság többsége földművelő volt, s minden évben megvívta harcát a vizenyős, kiszámíthatatlan, az időjárás szeszélyeinek kitett kevés szántóföldön a mindennapi kenyérért. Az ember itt „megtanulta” a tájat: tudta minden kis mélyedésnek, ároknak, dörömbnek, vízájának helyét. A nádlások, a szélek neve nemzedékről nemzedékre szállt. Újabban egyre többen elhagyják a kevés kenyeret adó földeket, földművelés, kertészkedés helyett inkább munkát vállalnak a közeli Eszéken.

Várdarócon a múlt században volt először földrajzi név-gyűjtés. Szappanos László daróci református lelkész 1865-ben Pesty Frigyes kérésére összeírta a falu földrajzi neveit. Azóta csak dr. Penavin Olga, a Magyar Tanszék tanára gyűjtött a faluban a hatvanas évek végén.

A Pesty-féle névanyag nagy részét már nem ismerik a daróciak. Az ismétlődő határrendezéseknek, legutóbb 1972 nyarán volt, sok földrajzi név esett áldozatul – elfelejtették.

0.1. *A gyűjtés ideje:* A várdaróci földrajzi neveket 1972-ben kezdtem gyűjteni, s 1973 márciusában fejeztem be.

0.2. *A gyűjtés módja:* Rendszerint tervszerűen faggattam az adatközlőket a földrajzi nevekről, de több alkalommal kötetlen beszélgetés során jutottam adatokhoz, máskor meg figyeltem mindennapi beszédjüket.

Az előre tervezett beszélgetéseknél a belterületi nevek, a faluban található utcák, terek, falurészek, közök, nevezetesebb névvel jelölt házak stb. neve iránt érdeklődtem. Az utcaneveknél afelől is kérdezősködtem, hogy neve milyen alakban él a nép nyelvében, használják-e hivatalos nevét. Igyekeztem azt is kideríteni, hogy az utca, tér, köz, falurész stb. nevéhez fűződik-e valamilyen esemény, történet, szólás stb. Kérdéseim között szerepelt, hogy találtak-e régészeti leleteket (sírokat, munkaeszközöket, használati tárgyakat stb.), mikor találták, hol van most a lelet.

A külterületi földrajzi nevek gyűjtésekor szintén a népi név és a hivatalos név felől kérdezősködtem – ha lehetett, le is ellenőriztem –, a dűlők esetében pedig kértem, hogy mondják el, milyen a domborzata, mi borítja, fűződik-e a határrészhez,

dőlőhöz valamilyen esemény, történet, szólás, magyarázat, találtak-e régészeti leletet.

Adatközlőimet vagy én kerestem fel lakásukon, vagy ők látogattak meg. A gyűjtés befejezéséhez közeledve, az ellenőrzésnél a rákérdezés módszerét is alkalmaztam, valamint kikérdeztem a Pesty-féle névanyagot is.

0.3. Adatközlők: Igyekeztem jól megválasztani adatközlőimet. Ügyeltem arra, hogy mindkét nem képviselve legyen, s szem előtt tartottam a generációs különbségeket is. A következő személyek szolgáltak adatokkal, gyarapították névgyűjteményemet:

Ádám Júlia, 66 éves, háztartásbeli
 Ambrus János, 43 éves, földműves
 Bálint István, 60 éves, földműves
 Bíró Imre, 59 éves, földműves
 Bóli Ferenc, 65 éves, földműves
 Botyka Sándor, 54 éves, földműves
 Ferenc Imre, 50 éves, földműves
 Kaproncai Júlia, 78 éves, háztartásbeli
 Kedves László, 22 éves, egyetemista
 Kristóf János, 53 éves, földműves
 Manó Irma, 70 éves, háztartásbeli
 Markos Sándor, 75 éves, földműves
 Molnár Ferenc, 15 éves, tanuló
 Molnár Lajos, 58 éves, földműves
 Német János, 69 éves, földműves
 Palkó Tünde, 15 éves, tanuló
 Pozsár Endre, 14 éves, tanuló
 Pozsár Éva, 39 éves, háztartásbeli
 Szalai Lajos, 38 éves, földműves
 Váradi Julianna, 75 éves, háztartásbeli

0.4. Az anyag feldolgozása: Dolgozatom bevezető részében ismertetem a gyűjtés idejét, módját, adatközlőim névsorát. Újabb fejezetben foglalkozom a falu történetével. Ha találtam irodalmi szöveget a falu történetéről, akkor azt rendszerint szó szerint idézem, valamint mellékelem a falu történetére vonatkozó, szájhagyományban élő történeteket is. Ezenkívül leírtam a település földrajzi helyzetét, tárgyaltam lakosságának összetételét, felekezeti megoszlását.

Már a gyűjtés során vagy közvetlenül utána cédulára kerültek a földrajzi nevek.

A cédulákat három csoportra osztottam. Mindegyik csoport borítékban található, betűrendbe szedve. A csoportok a következők:

1. belterületi nevek
2. külterületi nevek
3. földrajzi köznevek

Külön fejezetben vizsgálom a földrajzi nevek, népi elnevezéseinek, horvát-szerb nevének, hivatalos nevének, változatainak és a Pesty-féle gyűjtésben szereplő nevek összefüggéseit.

Dolgozatomhoz mellékeltem a település térképét is, melyen minden szócédulán szereplő név fel van tüntetve.

Mellékeltem a földrajzi köznevek betűrendes jegyzékét. Dolgozatom befejező részében pedig felsoroltam a felhasznált szakirodalmat. Gyűjteményemet a tartalomjegyzék zárja le.

1.1. *A falu története:* A falu történetéről kevés írásos dokumentum jelent meg, úgyszintén a nép körében is kevés történet maradt fenn a falu múltjáról.

A) *A falu története az irodalomban:* Egykor Várdaróc (Daróc) közelében kanyargott a dunántúli limes, a rómaiak véderővonala. Albano (Laskó) és Ad Labores (Kopács) között. Közel Daróchoz, Almáskán egykor őrház vagy vámház állt, amelyet valószínűleg még a IV. században Nagy Konstantin uralkodása alatt építettek. A quad-szarmata támadások elsöpörték, s a település nevét csak az Almáska dűlőnév őrizte meg. (1. még: Troszt Sándor: Római kori maradványok Baranyában, Magyar Képes Újság, XXI. évf., 22. szám, 18. 1.)

Daróc nevét először egy 1264-ben íródott gyanús oklevélben említik: „Daróc: + 1264 XIV. t-m catri de Barna Drauch (DI. 563. W. VIII. 87) 1212-ben még Kopácshoz tartozott. 1264-ben határa: – Logho, – ad qd. locum Drauchfok vocatum pertinentem ad ipsam t-m Drauch – ad Danobium – ad locum Letfok vocatum – ad lacum Michocha – ad lacum Vidria – ad Lacum Echekud – ad lacum Let – ad lacum Let foka – ad – lacum Abba vocatum – ad lacum Kengules – inter t-m Kopach, Chama et ipsam t-m Drauch (DI. 563). Ma: Daróca, Létfoka, Kengyelecske, Vitorja, Daróc-fok (tip). Várdaróc.” (Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Bp. 1966. Megjelent az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar évkönyvében (XIV., 2., 1971) Dr. Penavin Olga: Néhány baranyai, drávaszegi község földrajzinév készlete című tanulmányában.

Később említik a török adóösszeírásokban is. Darovcsát (Várdaróc) Kaszim pasa vakuf birtokaként tüntetik fel két adózóval 1554-ben (Káldy—Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai, Bp., 1960).

A falu rövid történetét megírta Narancsik Zoltán református lelkész is (Református élet, IV. évf., 4. sz., 1—2. oldal): „Minden bizonnyal honfoglaláskori település, de Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve szerint 1212-ben történetik róla először említés. Eszerint akkor – Kopáccsal együtt – baranyai várbirtok volt. Nyilván az 1241-i tatárjárás következtében elnéptelenedett („terra castri de Barana Drauch vocata habitatoribus destituta = lakosságaitól elhagyott Drauch-nak nevezett baranyai várföld”) birtokot IV. Béla király – egy 1264-i oklevél szerint – Dénesnek és Istvánnak adta. Ez az oklevél nagyon sok részlet, fokot, tavat felsorol s ezek közül Draucha (ma Daróca), letfok (ma Létfoka), Kengulus (ma Kengyelecske), Vidria (ma Vitorja) Daróchoz tartozik. A Daróc-fok adta tehát a DARÓC nevet. Sokkal később, már majdnem a mi időnkben lett a falu VÁRDARÓC-cá. Ez az elnevezés is eredhet a múltba való emlékezésből, mert az a régi oklevél arról is szól, hogy Kopács és Daróc határán vár volt (Vártóhelynév). Eredhet az elnevezés onnan is, hogy a hely VÁR-birtok volt. Vagy talán onnan is, hogy a mai templom erős téglakerítéssel van körülvéve.”

B) *A falu története a szájhagyományban:*

1. „A mostani Várdaróc ez régen, egy 500—600 évvel ezelőtt, erdő volt. Az erdőben a dolgozó embereknek megtetszett a hely, és annak ellenére, hogy megtiltották a fák kivágását, ők irtották az erdőt, és a fákat felhasználták a ház építéséhez. Később már több ember ellenszegült a parancsnak, és így engedélyezték az építkezést. A falu eredetének nevét senki sem tudja.” (*Elmondta: Ferenc Imre*)

2. „A falu a nevét onnan kapta, hogy a régiek egy daróc nevű ruhát hordtak. Erről a ruháról Daróc lett. A Csere dombján egy török vár volt. Csere volt az ember neve, övé volt a vár, és mivel ez fent volt a dombon, elnevezték a földet Csere dombjának. A Daróchoz meg hozzátették a vár nevet, mert több Daróc nevű falu is volt. Ezért lett a neve Várdaróc.” (*Elmondta Cövek Margit, aki a 60 éves Bocskoros Imrétől hallotta.*)

3. „A Várdarócot egy török várról nevezték el, mert itt voltak a falu végén a törökök.” (*Elmondta: Kapronci Júlia*)

4. „A Cser dombján volt egy vár, Almáskán pedig volt egy falu, neve Daróca. Jöttek a törökök, és fölégették a várat és a falut. A mai falu helyén kezdték építeni a falut. Ennek a falunak lett a neve Várdaróc.” (*Elmondta: Pozsár Éva*)

5. „A falu nevét onnan kapta, hogy a Csere dombon volt egy vár, abban katonák daróc nevű ruhát viseltek. Innen kapta a Várdaróc nevet.” (*Elmondta: Bálint István*)

6. „Arról lett elnevezve, hogy Csere dombján volt egy török vár, és erről kapta a nevét.” (*Elmondta: Bíró Imre*)

7. „Arról nevezték el, hogy a falutól nem messze volt egy vár. Abban a várban ingeket készítettek. Azt az inget Várdaróc ingnek hívták. Erről a Várdaróc ingről kapta a falu a nevét, hogy Várdaróc.” (*Elmondta: Kovács Katalin*)

1.2. *A település földrajza:* A kis falu Baranya déli csücskében húzódik meg. Északi szomszédja Laskó (Lug), déli pedig Bellye (Bilje). Közigazgatásilag Pélmonostorhoz (Beli Manastir) tartozik. Közel fekszik Eszékhez és a másik déli szomszédhoz, Kopácshoz.

Környéke igen változatos: rétek, nádasok, kaszálók, erdőligetek váltogatják egymást környékén. A falu déli részéig nyúlik a kopácsi rét tarka növény- és állatvilágával. A falu határában kevés a jó termőföld, ami van, az is agyagos, rossz termést adó. Vagy a szárazság, vagy a sok csapadék csökkenti évről évre a hozamot.

1.3. *Lakossága:* A falunak mintegy ezer lakosa van, legtöbbjük anyanyelve magyar. A háború utáni években letelepedett néhány horvát család is, de ezek is jól beszélnek magyarul. A Cigánysoron pedig mintegy tíz cigánycsalád él. A lakosság többsége református vallású.

1.4. *A település jellege:* A lakosság nagy része földműveléssel foglalkozik, de a házaknál, legtöbbnél, állattenyésztéssel is megpróbálkoznak. Mivel Eszék közel van, az összeköttetés is jó, ezért sokan kertészkednek, s termékeiket a városi piacokon értékesítik.

A faluban tagozati iskola működik. A felső tagozatok a közeli laskói általános központi iskolában tanulnak.

Jelentős az ingázók száma, akik naponta utaznak munkahelyükre. Az ötvenes évektől kezdve egyre többen túladtak földjeiken, és Eszéken vállaltak munkát. A legtöbb fiatal is igyekszik a városban munkához jutni.

2.1. A település földrajzi névanyaga: A földrajzi neveket betűrendben közlöm, az első fejezetben a belterületi neveket, másodikban pedig a külterületi neveket. A szócikkek felépítése a következő:

1. magyar népi név a hol?, honnan?, hová? kérdésre felelő alakkal
2. horvát—szerb népi név
3. hivatalos név
4. változat

A szócikktől jobbra az értelmezés található.

A) KÜLTERÜLETI NEVEK *

1. 1. Al (Alon, Albú, Alba) 2. – 3. – 4. –	Földszáv és út neve, amely a Laskó felé vezető út mentén húzódik. Kopár, csak helyenként erdősítették.
2. 1. Almáska (Almáskán, Almáskárú, Almáskára) 2. Almaška 3. Almáska 4. –	Legelő és dűlőnév. Szórványosan jegegyelgetek fordulnak elő.
3. 1. Alsó-cser (Alsó-cserön, Alsó-cserrü, Alsó-cserre) 2. Čer 3. Cser 4. Tarna	Nagyobb kiterjedésű szántó neve.
4. 1. Átaljáró (Átaljárón, Átaljáróbú, Átaljáróba) 2. Prelaz 3. Átaljáró 4. Határi fájzás, Száraz fájzás	Szántóföldek neve.
5. 1. Badárhát (Badárháton, Badárhátbú, Badárhátba) 2. – 3. – 4. –	Rét a falu alatt. Buja növényzetét bokrok, nád, sás alkotja.

* A fejezetbe bekerültek a belterületi nevek is, azonban elkülönülnek a külterületi nevektől, csillaggal vannak megjelölve.

<p>6. 1. Baksádnádja (Baksádnádjáná,
Baksádnádjbú, Baksádnádja-
ba)
2. Bakšin rit
3. Baksádnádja
4. Zabota, Csáváza, Kismelegere,
Nagy melegere, Cigányzsuga</p> <p>7. 1. Botyka-köz (Botyka-közbe, Bo-
tyka-közbü, Botyka-közbe)*
2. –
3. –
4. –</p> <p>8. 1. Cigányzsuga (Cigányzsugába,
Cigányzsugábú, Cigányzsugába)
2. Bakšin rit
3. Baksádnádja
4. Baksádnádja</p> <p>9. 1. Csahér (Csahérba, Csahérbú,
Csahérba)
2. Čaher
3. –
4. –</p> <p>10. 1. Csáváza (Csávázába, Csávázá-
bú, Csávázába)
2. Bakšin rit
3. Baksádnádja
4. Baksádnádja</p> <p>11. 1. Cser (Cserön, Cserrű, Cserre)
2. –
3. Tarna, Fölső Tarna
4. Alsó cser, Felső cser</p> <p>12. 1. Cseredombja (Cseredombján,
Cseredombjárú, Cseredombjá-
ra)
2. Čere dombja
3. Cseredombja
4. –</p> <p>13. 1. Csonkabika (Csonkabikába,
Csonkabikábú, Csonkabikába)
2. Čonka bika</p>	Nagy kiterjedésű réti föld. Utcát elválasztó köz. Náddal, sással benőtt réti föld neve. Rét neve, amely Kopácsig húzódik. Szántóföld. Egykor erdős terület. A falu végén, a kertek alatt húzódó szántó neve. A legjobb minőségű szántóföldek neve.

<p>3. Csonkabika
4. –</p>	
<p>14. 1. Csorda út (Csorda úton, Csorda útrú, Csorda útra)
2. –
3. Csorda út
4. Marhacsapás</p>	Út, amely a falu végén kezdődik, s a legelőre vezet.
<p>15. 1. Csorda kút (Csorda kútná, Csorda kúttú, Csorda kúthó)
2. Bunar
3. Csorda kút
4. –</p>	A csordaút melletti ásott kút neve.
<p>16. 1. Dom (Domná, Dombú, Domba)*
2. Dom
3. Dom
4. Otthon</p>	A művelődési otthon neve.
<p>17. 1. Domb (Dombon, Dombú, Dombra)*
2. Ulica Petefi Šandora
3. Petőfi Sándor utca
4. –</p>	A Petőfi Sándor utcának Bellye irányába húzódó része.
<p>18. 1. Erdei fájzás (Erdei fájzásbá, Erdei fájzásbú, Erdei fájzásba)
2. Fajzaš
3. Fájzás
4. –</p>	Szántó v. mocsaras réti föld. Egykor erdős terület volt.
<p>19. 1. Faiskola (Faiskoláná, Faiskolábú, Faiskolába)
2. –
3. Faiskola
4. –</p>	Kisebb parcella neve a temető mellett, melybe egykor tulajdonosa faiskolát telepített, ma veteményeskert.
<p>20. 1. Faluföd (Falufödön, Falufödri, Falufödre)
2. Selefed v. Vinogradi
3. Szőlőfödék
4. –</p>	Kopácsig nyúló szántóföldsáv neve.

<p>21. 1. Fájzás (Fájzásba, Fájzásbú, Fájzásba)
2. Fajzaš
3. Fájzás
4. –</p>	Az iskolánál, a falu szélénél kezdődő lápos, vizenyős, náddal és vízi növényekkel benőtt terület.
<p>22. 1. Fizes (Fizesbe, Fizesbü, Fizesbe)
2. –
3. –
4. –</p>	Nagyobb földterület neve. Szántóföld, rét, nádas. Igen sok fűzfa látható.
<p>23. 1. Fokszél (Fokszélön, Fokszélrú, Fokszélre)
2. Njaraš
3. Nyáras
4. –</p>	Réti föld kevés szántóval.
<p>24. 1. Fölső-cser (Fölső-cserön, Fölső-cserrrú, Fölső-cserre)
2. Čer
3. Tarna
4. –</p>	Szántó.
<p>25. 1. Gaca-köz (Gaca-közbe, Gaca-közbú, Gaca-közbe)*
2. –
3. –
4. –</p>	Utcából benyúló köz.
<p>26. 1. Galamboska (Galamboskán, Galamboskábú, Galamboskába)
2. –
3. –
4. Galamboska</p>	A falu alatt húzódó szántó neve.
<p>27. 1. Gát (Gáton, Gátrú, Gátba)
2. –
3. Gát
4. –</p>	Töltés neve, amely Kopács és Várdaróc között elterülő réten húzódik keresztül.
<p>28. 1. Gerzsova (Gërzsovába, Gërzsovábú, Gërzsovába)
2. Geržova
3. Nagy gërzsova
4. –</p>	Dárdához közel eső szántók neve.

<p>29. 1. Halastó (Halastóná, Halastóná, Halastóhó)
2. Bakšin rit
3. Baksádnádja
4. Zabota</p>	Kopács közelében elterülő mesterséges tó.
<p>30. 1. Hármaduc (Hármaducná, Hármaductú, Hármaduchó)
2. –
3. –
4. –</p>	A temető közelében felállított villanypózna.
<p>31. 1. Homok (Homokba, Homokbú, Homokba)
2. Geržova
3. Nagy gerzsova
4. –</p>	Kisebb homokos talajú szántó neve.
<p>32. 1. Hullaház (Hullaházná, Hullaháztú, Hullaházhó)
2. –
3. Temető ház
4. –</p>	A hullaház a temető szélén állt, de lebontották.
<p>33. 1. Iszrakhát (Iszrakháton, Iszrakhátrú, Iszrakhátra)
2. Iszrakhát
3. Iszrakhát
4. Kis iszrakhát, Nagy iszrakhát</p>	Dombos terület.
<p>34. 1. Kenderföd (Kenderfödön, Kenderfödri, Kenderfödre)
2. Selefed v. Vinogradi
3. Szőlőföldek
4. –</p>	A falu alatt elterülő szántóföldek neve. Korábban szőlővel volt betelepítve.
<p>35. 1. Kengye (Kengyén, Kengyerü, Kengyére)
2. Kendje
3. Kengye
4. –</p>	Szántóföldek neve.
<p>36. 1. Kengyeles (Kengyelesbe, Kengyelesbú, Kengyelesbe)
2. Kendeleš
3. Kengyeles
4. –</p>	Kopácsig nyúló folyócska. Partján sok fűzfa és nád látható. Nyáron rendszerint kiszárad.

<p>37. 1. Kerekcse (Kerekcsébe, Kerekcsébü, Kerekcsébe)
2. Kerekče
3. Kerekcse
4. Második nyáras</p>	Vizes, lápos terület neve.
<p>38. 1. Kis-Duna (Kis-Dunáná, Kis-Dunátú, Kis-Dunáhó)
2. Mali-Dunav
3. Kis-Duna
4. –</p>	Daróc közelében levő Duna-ág neve.
<p>39. 1. Kisköz (Kisközbe, Kisközbü, Kisközbe)*
2. Mali sokak
3. –
4. –</p>	A Petőfi Sándor utcából nyíló köz neve.
<p>40. 1. Kísókert (Kísókertbe, Kísókertbü, Kísókertbe)
2. Selefed v. Vinogradi
3. Szőlőföldek
4. Kenderfődek</p>	A Petőfi Sándor utca határra nyúló kertjeinek neve.
<p>41. 1. Ködmenyöske (Ködmenyöskébe, Ködmenyöskébü, Ködmenyöskébe)
2. –
3. Cseredombja
4. –</p>	Sz ntóként használt réti föld.
<p>42. 1. Köles tóró (Köles tóróba, Köles tóróbü, Köles tóróba)
2. Njaraš
3. Nyáras
4. –</p>	Kisebb kiterjedésű kaszáló és szántó neve.
<p>43. 1. Körösztfokszél (Körösztfokszélön, Körösztfokszélrű, Körösztfokszélre)
2. Iszrakhat
3. Iszrakhát
4. Fokszél</p>	Közepes minőségű szántó neve.
<p>44. 1. Legelő (Legelőn, Legelőrű, Legelőn)
2. –
3. Legelő
4. –</p>	Füves földterület Almáska közelében.

<p>45. 1. Létfoka (Létfokán, Létfokárú, Létfokára)
2. Letfok
3. Létfoka
4. –</p>	Folyóvíz, régebben halásztak is benne.
<p>46. 1. Létfokaszél (Létfokaszélön, Létfokaszélrű, Létfokaszélre)
2. Njaraš
3. Nyáras
4. –</p>	Föld neve, meleyek a Létfokára nyúlnak.
<p>47. 1. Litkó (Litkóba, Litkóbú, Litkóba)
2. –
3. Litkó
4. –</p>	Mélyebben fekvő vizes földterület neve.
<p>48. 1. Litkó út (Litkó úton, Litkó útrű, Litkó útra)
2. –
3. Tagos út
4. –</p>	A Litkón keresztül Dárda irányába húzódó út neve.
<p>49. 1. Melegere (Melegerébe, Melegerébű, Melegerébe)
2. –
3. Baksádnádja
4. –</p>	Egykor vizes terület, ma kaszáló neve.
<p>50. 1. Mocskos ér (Mocskos érbe, Mocskos érbű, Mocskos érbe)
2. –
3. –
4. –</p>	Almáska közelében feltörő ér.
<p>51. 1. Nagyárok (Nagyárokba, Nagyárokbú, Nagyárokba)
2. –
3. –
4. –</p>	Dárda felé húzódó, katonai célokra ásott árok.
<p>52. 1. Nagyfizes (Nagyfizesbe, Nagyfizesbű, Nagyfizesbe)
2. –
3. Nyáras
4. –</p>	Vizes terület neve, ahol sok fűzfa fordul elő.

<p>53. 1. Nagyköz (Nagyközbe, Nagyközbü, Nagyközbe)*
2. Veliki sokak
3. –
4. –</p>	A Vízszélre vezető köz, amely a Petőfi Sándor utcából indul ki.
<p>54. 1. Nyáras (Nyárason, Nyárasrú, Nyárasra)
2. Njaraš
3. Nyáras
4. Első nyáras, Második nyáras</p>	Szántóföldek neve, melyek a Kis-Dunára nyúlnak.
<p>55. 1. Palis erdeje (Palis erdejébe, Palis erdejébü, Palis erdejébe)
2. Prelaz
3. Átaljáró
4. –</p>	Szántóföld, csak helyenként látható benne egy-egy facsoport.
<p>56. 1. Papfődek (Papfődeken, Papfődekrü, Papfődekre)
2. Almaška
3. Almáska
4. –</p>	Laskó közelében elterülő szántó neve, amelyik egykor egyházi tulajdonban volt.
<p>57. 1. Paphátika (Paphátikába, Paphátikábü, Paphátikába)
2. Fajzaš
3. Fájzás
4. –</p>	Erdős terület, helyenként kaszálóval.
<p>58. 1. Prokta (Proktába, Proktábü, Proktába)
2. Njaraš
3. Második nyáras
4. –</p>	Réti föld, igen jó termésű.
<p>59. 1. Réti temető (Régi temetőné, Régi temetőbü, Régi temetőhő)
2. Stari grob
3. Ó temető
4. –</p>	A mai temető egy része.
<p>60. 1. Sáros ucca (Sáros uccán, Sáros uccábü, Sáros uccába)*
2. Ulica Petefi Šandora
3. Petőfi Sándor utca
4. –</p>	A Petőfi Sándor utca Laskófelé nyúló része.

61. 1. Sásashát (Sásasháton, Sásashátrú, Sásashátra)
 2. Njaraš
 3. Második nyáras
 4. –
62. 1. Sós gödrök (Sós gödrökbe, Sós gödrökbű, Sós gödrökbe)
 2. –
 3. –
 4. –
63. 1. Szabó-köz (Szabó-közbe, Szabó-közbű, Szabó-közbe)*
 2. –
 3. –
 4. –
64. 1. Szőlőföd (Szőlőfödön, Szőlőfödri, Szőlőfödre)
 2. Selefed v. Vinogradi
 3. Szőlőföd
 4. Szőlőfödek
65. 1. Tag (Tagba, Tagbű, Tagba)
 2. Krčevina
 3. Tag
 4. –
66. 1. Téглаégető (Téглаégetőbe, Téглаégetőbű, Téглаégetőbe)
 2. –
 3. –
 4. –
67. 1. Templom ucca (Templom uccába, Templom uccábű, Templom uccába)*
 2. Ulica Košut Lajoša
 3. Kossuth Lajoš utca
 4. –
68. 1. Tüskök (Tüskökbe, Tüskökbű, Tüskökbe)
 2. Almaška
 3. Almáska
 4. –
69. 1. Vágóhíd (Vágóhídon, Vágóhíd-bű, Vágóhíd-ba)
 2. –
 3. –
 4. –

Náddal, sással benőtt réti földterület.

A futballpálya közelében elterülő legelő egy részének neve.

A Petőfi Sándor utcából ágazó kisebb köz neve.

A falu közelében húzódó kisebb földterület neve. Egykor szőlővel volt betelepítve, de kivágták. Ma már csak két-három tábla látható.

Szántó Dárda közelében.

Az egykori téглаégető környékén elterülő szántóföldek neve.

Kossuth Lajos utca. Itt áll a falu református temploma.

Szántó.

A lebontott kisebb vágóhíd környékének neve.

<p>70. 1. Vízája (Vízájába, Vízájábú, Vízájába)
2. Čonkabika
3. Csonkabika
4. –</p>	Nedves terület, szántó, melyen szinte minden évben víz áll.
<p>71. 1. Vízszél (Vízszélön, Vízszélrű, Vízszélre)*
2. Ružina ulica
3. Rózsa utca
4. –</p>	A falu szélső, az iskolánál levő utcájának neve.
<p>72. 1. Vőgy (Vőgyön, Vőgyrű, Vőgyre)
2. –
3. Nagy gerzsova
4. –</p>	Mélyebben fekvő szántók neve.

B) BELTERÜLETI NEVEK

<p>1. 1. Botyka-köz (Botyka-közbe, / Botyka-közbű, Botyka-közbe)
2. –
3. –
4. –</p>	Utcát elválasztó köz.
<p>2. 1. Dom (Domná, Dombú, Domba)
2. Dom
3. Dom
4. Otthon</p>	A művelődési otthon neve.
<p>3. 1. Domb (Dombon, Dombrű, Dombra)
2. Ulica Petefi Šandora
3. Petőfi Sándor utca
4. –</p>	A Petőfi Sándor utcának Bellye irányába húzódó része.
<p>4. 1. Gaca-köz (Gaca-közbe, Gaca-közbű, Gaca-közbe)
2. –
3. –
4. –</p>	Utcába benyúló köz.
<p>5. 1. Kisköz (Kisközbe, Kisközbű, Kisközbe)
2. Mali sokak
3. –
4. –</p>	A Petőfi Sándor utcából nyíló köz neve.

<p>6. 1. Nagyköz (Nagyközbe, Nagyközbű, Nagyközbe)
 2. Veliki sokak
 3. –
 4. –</p> <p>7. 1. Sáros ucca (Sáros uccán, Sáros uccábú, Sáros uccába)
 2. Ulica Petefi Šandora
 3. Petőfi Sándor utca
 4. –</p> <p>8. 1. Szabó-köz (Szabó-közbe, Szabó közbű, Szabó-közbe)
 2. –
 3. –
 4. –</p> <p>9. 1. Templom ucca (Templom uccába, Templom uccábú, Templom uccába)
 2. Ulica Košuth Lajoša
 3. Kossuth Lajos utca
 4. –</p> <p>10. 1. Vízszél (Vízszélön, Vízszélrű, Vízszélre)
 2. Ružina ulica
 3. Rózsa utca
4. –</p>	A Vízszélre vezető köz, amely a Petőfi Sándor utcából indul ki. A Petőfi Sándor utca Laskó nyúló felé része. A Petőfi Sándor utcából ágazó kisebb köz. Kossuth Lajos utca. Itt áll a falu református temploma. A falu szélső, az iskolánál levő utcájának neve.

3.1. *A földrajzinév-gyűjtés cédulái:* A földrajzi névanyag cédulákon is szerepel. A nevek betűrendben, három borítékba kerültek: az első a külterületi, a második a belterületi földrajzi neveket tartalmazza, a harmadik pedig a földrajzi közneveket. A cédulák leírását, tartalmuk ismertetését lásd a 0.4. fejezetben!

4.1. *A földrajzi névanyag összefüggései:* Gyűjteményemben 72 várdaróci földrajzi név szerepel. Ebből 62 külterületi, 10 pedig belterületi név.

A magyar népi név, a horvát-szerb népi név, a hivatalos név, a változatok és a Pesty anyagában szereplő nevek összefüggései a következők: A 72 földrajzi név közül 51-nek van horvát-szerb népi neve, 21-nek nincs. Hivatalos neve van 57-nek, 15-nek pedig nincs. Tizenhat névnek van változata, ebből 4-nek 2 változatban, egynek 3 változatban, egynek pedig 5 változatban szerepel a neve.

A 72 népi név közül a sok határrendezés és egyéb ok miatt csak 11-nek a neve szerepel Pesthy Frigyes gyűjtésében.

A párhuzamos névadás is megtörtént, annak ellenére, hogy a faluban csak néhány horvát család él. Legtöbbször a magyar népi névet használják, melyet horvátosan ejtenek. A horvát-szerb népi névet legtöbb adatközlőm ismerte, s közölte is.

A hivatalos név 20 esetben azonos a magyar népi névvel, 37 esetben pedig különbözik attól, 25-nek nincs hivatalos neve.

A földrajzi nevek összefüggéseit az alábbi táblázat mutatja:

	Magyar népi név	Horvát-szerb népi név	Hivatalos név	Változat	Pestj-anyag-
1.	Al	—	—	—	—
2.	Almáska	Almáska	Almáska	—	Almáska
3.	Alsó-cser	Cser	Cser	Tarna	—
4.	Átaljáró	Prelaz	Átaljáró	Határi fájzás, Száraz fájzás	—
5.	Badárhát	—	—	—	—
6.	Baksádnádja	Bakšin rit	Baksádnádja	Zabota, Csáváza, Kismelegere, Nagyemelegere, Cigányzsuga	—
7.	Botyka-köz	—	—	—	—
8.	Cigányzsuga	Bakšin rit	Baksádnádja	Baksádnádja	—
9.	Csahér	Caher	—	—	Csahérok
10.	Csáváza	Bakšin rit	Baksádnádja	Baksádnádja	—
11.	Cser	—	Tarna, Fölső Tarna	—	—
12.	Cserdombja	Čeredombja	Cserdombja	Alsó cser Fölső cser	Cserdombja
13.	Csonkabika	Čonkabika	Csonkabika	—	Csonkabika
14.	Csorda út	—	Csorda út	Marhacsapás	—
15.	Csorda kút	Bunar	Csorda kút	—	—
16.	Dom	Dom	Művelődési otthon	Otthon	—
17.	Domb	Ulica Petefi Šandora	Petefi Sándor utca	—	—
18.	Erdei fájzás	Fajzaš	Fájzás	—	—
19.	Faiskola	—	Faiskola	—	—
20.	Faluföd	—	Szőlőfölkék	—	—
21.	Fájzás	Selefed v. Vinogradi	Fájzás	—	—
22.	Fizes	Fajzaš	—	—	—
23.	Fokszél	Njaraš	Nyáras	—	—
24.	Fölső-cser	Cer	Tarna	—	—
25.	Gaca-köz	—	—	—	—
26.	Galamboska	—	—	Galamboska	Galamboska
27.	Gát	—	Gát	—	—
28.	Gérzsova	Geržova	Nagy gérzsova	—	—
29.	Halastó	Bakšin rit	Baksádnádja	Zabota	—
30.	Hármasduc	—	—	—	—
31.	Homok	Geržova	Nagy gérzsova	—	—
32.	Hullaház	—	Temető ház	—	—
33.	Iszrakhát	Iszrakhat	Iszrakhát	Kis iszrakhát, Nagy iszrakhát	—
34.	Kenderföd	Selefed v. Vinogradi	Szőlőfölkék	—	—
35.	Kengye	Kendje	Kengye	—	Kengyelecske

36.	Kengyeles	Kendjelés	Kengyeles	—	—
37.	Kerekcse	Kerekcse	Kerekcse	Második nyáras	—
38.	Kis–Duna	Mali–Dunav	Kis–Duna	—	—
39.	Kisköz	Mali sokak	—	—	—
40.	Kisókert	Selefed v. Vinogradi	Szőlőföldek	Kenderfődek	—
41.	Kőmenyöske	—	Cseredombja	—	—
42.	Kőles tóró	Njaraš	Nyáras	Fokszél	Köröszfok
43.	Köröszfokszél	Israkhat	Iszrakhát	—	—
44.	Legelő	—	Legelő	—	—
45.	Létfoka	Létfok	Létfoka	—	Létfoka
46.	Létfokaszél	Njaraš	Nyáras	—	—
47.	Litkó	—	Litkó	—	—
48.	Litkó út	—	Tagos út	—	—
49.	Melegere	—	Baksádnádja	—	—
50.	Mooskos ér	—	—	—	—
51.	Nagyárok	—	Nyáras	—	Nagyfűzes
52.	Nagyfűzes	Veliki sokak	Nyáras	—	—
53.	Nagyköz	Njaraš	—	—	Nyáras
54.	Nyáras	—	—	—	—
55.	Palis erdeje	Prelaz	Átaljáró	—	—
56.	Papfődek	Almaška	Almaška	—	—
57.	Paphátika	Fajzaš	Fajzás	—	—
58.	Prokta	Njaraš	Njaraš	—	—
59.	Régi temető	Stari grob	Második nyáras	—	—
60.	Sáros ucca	Ulica Petefi Šandora	Ó temető	—	—
61.	Sásashát	Njaraš	Petefi Sándor utca	—	—
62.	Sós gödrök	—	Második nyáras	—	—
63.	Szabó-köz	—	—	—	—
64.	Szőlőföd	—	—	—	—
65.	Tag	Selefed v. Vinogradi	Szőlőföd	Szőlőfődek	—
66.	Téglaegető	Krčevina	Tag	—	—
67.	Templom ucca	Ulica Košut Lajoša	Kossuth Lajos utca	—	—
68.	Tüskök	Almaška	Almaška	—	—
69.	Vágóhíd	—	—	—	—
70.	Vízája	Čonkabika	Csonkabika	—	—
71.	Vízszél	Ružina ulica	Rózsza utca	—	—
72.	Vőgy	—	Nagy gérzsova	—	—

6.1. Földrajzi köznevek: Az alábbiakban betűrendben közlöm a falu földrajzi közneveit. Az itt szereplő nevek rendszerint összetételekben, de néhány esetben tulajdonnévként, önállóan is jelentkeznek.

A címszóban a földrajzi köznévi népi neve szerepel. Zárójelben a hol?, honnan?, hová? kérdésre felelő alak van feltüntetve. Zárójel után a címszó szófaji megjelölése következik, majd követi az egyes szám -t ragos, a többes szám -k j)les és a harmadik személyű birtokos személyragos alak.

A címszótól jobbra található az értelmezés, amelyet a Magyar nyelv értelmező szótára segítségével készítettem.

árok (árokba, árokbú, árokba)
fn árkot, árka

cser (cserbe, cserbú, cserbe)
fn -t, -ek, -je

domb (dombon, dombrú, dombra)
fn -ot, -ja

dörömb (dörömbön, dörömrű, dörömbre)
fn -öt, -je

ér (érbe, érbú, érbe)
fn eret, ere

erdő (erdőbe, erdőbú, erdőbe)
fn -t, erdeje

faizás (faizásba, faizásbú, faizásba)
fn -t, -a

fizes (fizesbe, fizesbú, fizesbe)
fn -t, -ek, -e

fok (fokba, fokbú, fokba)
fn -ot, -a

Út mentén, kertek, szőlők végében ásott, hosszan elnyúló mélyedés a talajban.

A tölgyvel egy nemzetségbe tartozó, hosszúkás, felül fényes levelű, vaskos, hasadozott kérgű, lombos fa.

Alacsonyabb, lankás lejtőjű, többnyire gömbölyded (természetes) kiemelkedés a föld felszínén.

A domb neve a baranyai (várdaróci) népnyelvben.

Egyetlen kisebb forrásból táplálkozó, a csermelynél is kisebb és keskenyebb folyóvíz.

Vadon növény vagy telepített fáknak együtt élő és az alattuk, köztük élő bokrokkal s más növényekkel egységes tenyészetet alkotó nagyobb tömege.

Az erdő faállományának használata. Régen: a földesúri erdő faállományának használata a jobbágyok által, az úrbéri rendelkezéseknek megfelelően.

Fűzfákból, bokros fűzekből álló nagyobb facsoport, liget, erdő.

A szárazföldnek a folyóba nyúló kiszögellése.

<p>halastó (halastóba, halastóbú, halastóba) fn</p> <p>hát (háton, hátrú, hátra) fn -at, -a</p> <p>homok (homokon, homokrú, homokra) fn -ot, -ja</p> <p>kert (kertbe, kertbú, kertbe) fn -et, -je</p> <p>köz (közbe, közbú, közbe) fn -t, -ök, -e</p> <p>legelő (legelőn, legelőrű, legelőre) fn -t, -je</p> <p>nyáras (nyárasba, nyárasbú, nyárasba) fn -t, ok-, -a</p> <p>szél (szélné, szélrű, szélre) fn -t, -ek, -e</p> <p>tag (tagba, tagbú, tagba) fn -ot, -ja</p> <p>tóró (tórón, tórórú, tórára) fn -t, -ja</p> <p>út (úton, útrú, útra) fn utat, -ja</p> <p>utca (utcán, utcárú, utcára) fn utcát, utcája</p>	<p>Haltenyésztés céljára mesterségesen épített tó.</p> <p>A föld domborodó vagy ilyenek látszó felszíne, felülete, teteje.</p> <p>Homokkal borított földterület.</p> <p>Településhez közel fekvő, szőlővel, gyümölcsfával beültetett, rendszerint körülkerített terület.</p> <p>Szűk kis utca, kertek közt húzódó keskeny út.</p> <p>Füves, gyeves terület, amelynek fűvét zöld állapotban, állatokkal legeltetve hasznosítják.</p> <p>Olyan terület, amelyen nyárfák vannak.</p> <p>Vizes, rétes terület közvetlen környéke.</p> <p>A művelés alatt levő határ egyben levő darabja.</p> <p>Az a föld, amelyről a gabonatermést levágták.</p> <p>A föld felszínén kisebb-nagyobb szélességű sáv, amelyet a szárazföldi közlekedés számára szabadon hagynak.</p> <p>A házsorok között a közlekedés lebonyolítására kialakított útvonal.</p>
---	--

IRODALOM

1. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar évkönyve XIV/2 (1971), Dr. Penavin Olga: Néhány baranyai, drávaszegi község földrajzinév készlete
2. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Bp., 1966 (Az idézetek megj. dr. Penavin O. idézett tanulmányában)
3. Kálmán Béla: A nevek világa, Gondolat Kiadó, Bp., 1969
4. Névtudományi előadások, Nyelvtudományi Értekezések, 70. sz.
5. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960

-
6. Troszt Sándor: Római kori maradványok Baranyában, Magyar Képes Újság, XXI. évf., 22. szám, 18. l.
 7. Virág István: Adatok a török világból, Magyar Képes Újság, XXI. évf., 20. sz., 20. l.
 8. Narancsik Zoltán: Várdaróc, Református élet, IV. évf., 4. sz., 1—2.1.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bányai János: Füst Milán „versírása”</i>	7
<i>Bori Imre: Egy kaj-horvát daloskönyv magyar eredetű verseiről</i>	33
<i>Csáky S. Piroska: Könyv, könyvtár, olvasó</i>	51
<i>Dávid András: Hunyadi János származáslegendájának magyar— déli párhuzamai</i>	57
<i>Gerold László: Első drámasikerünkről — húsz év után</i>	75
<i>Kovács Ágnes: A meseköltés technikájáról és a típusalkotásról</i>	89
<i>Matijevics Lajos: Egy mondókamese tanulságai</i>	97
<i>Papp György: Adorján ragadványnevei</i>	119
<i>Szeli István: Adalék a „regionális irodalom” vizsgálatának kér- déséhez</i>	133
<i>Tóth István: Balassi Bálint akrosztikhonjai</i>	153
<i>Utasi Csaba: Szociográfiai-szociológiai kutatás a Kalangyában</i>	165

ADATTÁR

<i>Danyi Magdolna: Milkó Izidor „aforisztikus írmodora”</i>	183
<i>Milkó Izidor aforizmái</i>	192

SZAKDOLGOZATOK

<i>Bordás Győző: Örley István írói és kritikusi arcképe</i>	219
<i>Lábadi Károly: Várdaróc földrajzi nevei</i>	233